

К.Э.БОСВОРТ

МУСУЛМОН СУЛОЛАЛАРИ

(йилнома ва шажаралар бўйича маълумотнома)

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
"Фан" нашриёти
2007

THE ISLAMIC DYNASTIES
A Chronological and Genealogical
By Clifford Edmand Bosworth
Edinburgh University Press, 1967
(Islamic Surveys, 5)

Инглиз шарқшунос олими Клиффорд Эдмунд Босвортнинг мазкур китоби Ислом динининг барқарор бўлишидан тортиб 1970 йилга қадар ҳукм сурган халифалар, султонлар, ноиблар, ҳокимларнинг сулолаларини қамраб олган ва улар китобда йиллар тартиби билан баён қилинган. Муаллиф ҳар бир сулоланинг қисқача тарихи ҳақида ҳам маълумот бериб ўтган.

Китоб асосан исломшуносларга, тарихчиларга, шунингдек, Ислом тарихи билан қизиққан китобхонларга мўлжалланган.

Таржимонлар:
Асрор САМАД
Озод ШАРАФУДДИНОВ

Ношир: Э.Юсупов

Кириш ва изоҳлар муаллифи Асрор САМАД

Филология фанлари доктори, профессор Каримбек ҲАСАН таҳрири остида

ЙИЛНОМАЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ ВА БУ КИТОБ ҲАҚИДА

Мусулмон оламининг тарихини биргина китобда эмас, ўнлаб, юзлаб китобларда бирдан қамраб, уни тўлиқ ёритишнинг шу пайтгача иложи бўлмади ва бундан кейин ҳам қудратли фанга айланган исломшунослик ва шарқшуносликда бунинг иложи бўлмаса керак. Ҳатто турк қардошларимиз яратган 14 жилдлик "Буюк Ислом тарихи"дек кенг кўламли асар ҳам бу тарихни тўлалигича қамраб ола билмаган. Бинобарин, худди инсоният тарихи сингари унинг ёруғ жойлари кўп бўлганидек, қўл етмас, тафаккур илғамас жойлари ҳам талайгина. Зеро, бу тарихни бир чеккадан, йилма-йил варақлаб ҳам бўлмайди; асрлар у ёқда турсин, ҳатто йиллар ичида ҳам ўзгаришлар бениҳоя кўп ва бу тарихнинг мураккаблиги унинг жуғрофий кўлами билангина эмас, сиёсий хаританинг салмоқли ўрнини эгаллаши билан ҳам белгиланади. Лекин шарқшунослик фанида Ислом тарихини имкон қадар кенг ёритиш учун уринишлар бўлган ва ҳамон давом этмоқда.

Жаҳон тафаккур тарихида энциклопедиялар яратиш тажрибаси бор. Бу гапнинг йилнома ва шажаравий тарихга маълум даражада алоқаси бўлганлиги учун айтаёلمиз, бинобарин, йилнома, шажаравий тарихни яратиш бир кишининг қўлидан келадиган иш эмас, инчунун, энциклопедия яратиш ҳам. Биз "энциклопедик олим" деган атамани истеъмом қилганимизда

энциклопедия яратадиган олимни эмас, балки кўп илмлардан бохабар олимни тушунамиз; Форобий, Беруний, Ибн Сино сингари. Бу ўринда энциклопедияларнинг табиати ҳақида гап боради. Тарихда дастлабки энциклопедиялар (энциклопедия — юнонча — билимлар доираси) милоддан олдинги ХП Х асрларда пайдо бўлган. Мисрда ҳам милоддан аввалги иккимингинчи йилларнинг иккинчи чорагидан бошлаб турли энциклопедик луғатлар яратила бошланган. Гарчи энциклопедияларнинг ибтидоси яқка шахсга тегишли бўлсада, аммо кўпчилик олимларнинг бевосита аралашувлари натижаси ўлароқ мукамал тарзга келган. Эҳтимол, қадимий замонлардан илмий доираларда яратилган бу энциклопедиялар йшшомалар деган жанрга асос бўлган бўлиши мумкин. Лекин бу ёзма ёдгорликлардан олдин туркий халқларда оғзаки шажаравий тарихлар бўлган; масалан, бир оила ўз шажарасини билиши шарт эди; етти отанику билиш ҳар бир шахснинг бурчи, аммо ўзининг 21 отасини санаган кишилар ҳам бўлган. Жумладан пайғамбаримиз Муҳаммад (соллолоху ʻалайҳи васаллам) ҳазратлари 21 оталарини санаганлар ва Иброхим пайғамбардан ҳам илгариги оталарини билсаларда, уларни санаб ўтишга истиҳола қилганлар.

Шарқ ва умуман ислом мамлакатларида араб ёзуви жорий бўлгандан кейин араб ва форс йилномачилари воқеаларни йилма-йил, ҳатто ойма-ой қайд этишга киришганлар. Бундан ташқари рус йилномалари ҳам машҳур: "Галич-Волин йилномаси" (XIII аср), "Авраам йилномаси" (XV аср), "Қозон йилномаси" (XVI аср) шулар жумласидандир.

Жанр эътибори билан ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам яратилган ва яратилаётган йилномаларнинг услублари турлича. Масалан, араб ва форс тилларида яратилган йилномалар услуби тантанаворлиги ва кўп сўзлилиги билан ажралиб туради, Мирхонднинг "Равзату-с-сафо", Абулғози Баҳодурхоннинг "Шажараи турк" ва "Шажараи тарокима", Мунис Хоразмий ва Огаҳийларнинг "Фирдавсу-л-иқбол" йилномалари услубнинг соддалиги ва халқбоп эканлиги билан эътиборни тортади.

XIX асрдан бошлаб йилномалар соҳалар бўйича ҳам яратила бошланди, масалан, маданий ҳаёт, моддий маданият, сиёсий ўзгаришлар ёхуд айрим ҳукмдорлар шажаралари сингари ва ҳоказо.

Нумизматика фани XVIII асрда веналик шарқшунос олим Й.Х.Эккел томонидан асослангач, йилномалар яратиш анча ривож топди ва ҳатто маълум бир тартибга тушди. Нумизматика фанини энциклопедия ва луғатларда тангаларни ўрганувчи фан, деб изоҳланади. Агар нумизматиканинг дастлабки кўринишида, яъни унга асос солинган пайтларда, эҳтимол, айнан тангашунослик бўлгандир. Аммо замонлар оша бу фаннинг бағри кенгайиб кетди, қамрови кенг қулоч отди. Бинобарин, бу фан тарих, археология, полеография, санъат тарихи, сиёсий иқтисод, этнография фанлари билан ҳамкорликқа ишлай бошлади ва на-тижа ўлароқ бу фанларни бирлаштирган яхлит бир соҳа сифатида майдонга чиқиб қолди. Нумизматика фани пайдо бўлиши ва фаоллашуви натижасида Уйғониш даври маҳсули бўлган эпиграфика фани ҳам жонланди ва йилномалар яратилишида муҳим фанлар қаторидан ўрин олди. Хуллас, йилномалар яратилишини, айниқса мана шу икки соҳасиз тасаввур қилиш қийин.

Инглиз нумизмати Стенли Лен-Пул мусулмон сулоладари ҳақида йилнома яратар экан, ана шу икки соҳадан мукамал билими унга асқотди. Мусулмон сулолалари йилномаларини яратиш учун, албатта, нумизматика ва эпиграфика билангина чекланиб бўлмас эди, боз устига арабшунос ҳам бўлиш керак эди, Лен-Пул эса аввало арабшунос эди.

Лекин жуда мураккаб соҳа бўлган Ислом тарихи бўйича то XIX асрнинг охирларигача ҳам маълумотномалар учрамасди. Албатта, бундай жанрда асар яратилиши на фақат тарих фойдасига, балки, Ислом тарихи билан шуғулланувчилар фойдасига катта манфаат етказарди. Бундай жанрда соҳасидан қатъи назар, истаган мутахассис асар яратиши мумкин эди, лекин ўзбек халқи мақолларида айтилганидек, чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйгани маъқул. Бошқа мутахассисларга нисбатан бу ишни нумизматлар яхши эплар эдилар, шунинг учун инглиз нумизмати ва тарихшуноси Стенли Лен-Пул бу масъудиятли ишни ўз зиммасига олди.

1894 йилда унинг «Мусулмон сулолалари. Тарихий баёнлар билан йилнома ва шажаралар жадвали» нашр этилиши шарқшунослик фанида янги қадам бўлиб, шу китоб туфайли шарқшунослик соҳасида аввалгига қараганда анча ғайрат билан иш олиб бориш имкониятини

берди. Муҳими шу китоб туфайли мусулмон сулолаларини тартибли равишда ўрганиш учун шарқшунослик фанида кенгроқ йўл очилди.

Гарчи шарқшунослик фанининг ривож топишини Уйғониш даври маҳсули, десалар ҳам унинг тамал тоши жуда қадим замонлардан бошлаб қўйилган; юнонлар ўзларидан шарқ томонда бўлган ҳудудларни шарқ деб атаганлар ва юнон саёҳатчилари доимий равишда шарқтарафга сафарлар уюштириб, у ҳудудлар ҳақида битиклар қолдирганлар. Ўрта асрларда эса, давлатлараро савдо алоқалар ривожланиши натижаси ўлароқ борди-келдилар ҳам кўпайди ва бу нарса шарқшунослик фанининг камол топишига сабаб бўлди. Агар шарқшунослик фанининг тамал тошини юнонлар қўйган бўлсалар, кейинчалик бу фан асосан инглиз, француз, рус, венгер, хитой шарқшунос олимларининг мақтовга арзирли меҳнатлари туфайли ривож топди ва фан сифатида тўла равишда шаклланди.

* * *

Инглиз адабиётида Лэн-Пулнинг мазкур китоби пайдо бўлиши билан рус шарқшунослик фанининг отаси, Ўрта Осиё тарихини ҳалоллик билан ёритган В.В.Бартольд дарҳол уни рус тилига ўғирди, айна пайтда китобдаги камчилик ва нуқсонларни ўзининг чуқур илмийлик йўғрилган изоҳлари билан тўлдирди. Масалан, Лэн-Пулнинг илмий тафаккурдан узоқ бўлган масалаларни Бартольд ўз изоҳларида қайд этди, айниқса, Эрон ва Турон шажаралари ҳақида Бартольдда етарли маълумотлар кўп эди. Биргина бу эмас, В.В. Бартольд араб манбаларини чуқур билган олим сифатида ҳам унинг китобига керакли тузатишларни кирита олди. В.В.Бартольддек олимнинг назарига тушган бу китоб ўзининг камчилик ва нуқсонларига қарамай шарқшунослик соҳасида катта аҳамиятга эга бўлган эди; у биринчи бор мусулмон тарихининг хронологик негизларини тиклаганлиги билан қимматли бўлди ва бир неча ўн йилликлар мобайнида муҳим қўлланма сифатида хизмат қилди, бинобарин, ҳатто кейинчалик — 1927 йилда Э. Замбаурнинг йирик илмий иши пайдо бўлганда ҳам Лэн-Пул китобининг аҳамияти пасаймади.

Дунё бўйича мусулмон сулолалари жуда кўп бўлган ва улардан энг кўзга кўринганлари 150 га яқин. Ана шу 150 га яқин сулоланинг ҳар бири ҳақида маълумот келтириш, маълум сулоланинг мухтасар тарихини баён қилиш. сулолаларнинг жадвалларини тузиш — булар ҳаммаси Лэн-Пулнинг машаққат билан меҳнат қилганлигидан далолат беради ва шу сабабли ҳам китоб мусулмон оламининг тарихи ҳақида сиёсий муҳим қўлланма бўлиб қолганлиги ажабланарли эмас.

В.В. Бартольд бу ноёб китобни 1899 йилда жуда кенгизоҳлар билан таржима қилиб нашр эттирган эди⁶. Бу таржима нашр қилинмасдан сал олдин Тошкентда шарқшунос олим И.И.Трофимовнинг "Мусулмон сулолаларининг хронологик жадвали" китоби нашр этилди. Албатта, И.И.Трофимов Лэн-Пулнинг китобидан ҳам бохабар бўлиб, маълум даражада ундан фойдаланган, аммо шунга қарамай китоб жуда кўп чалкашликлардан иборат эди. Маълум бир асардан фойдаланиш турлича бўлади. Трофимов Лэн-Пул китоби-дан ўрганиш ўрнига унга танқидий қараган ва Лэн-Пул билган нарсаларни билмай туриб, ўзича янгилик яратмоқчи бўлган, натижада кўпол хатоларга йўл қўйган. Шунинг учун ҳам илмий доирада бу китоб кескин танқидга учраб, илмий муомалага киритилмади. Аммо В.В. Бартольд таржимаси шу пайтга қадар русий забон китобхонлар учун ягона қўлланма сифатида хизмат қилиб келмоқда.

Шундай бир нарсани тасаввур қилиш мумкин: агар В.В. Бартольд Лэн-Пулнинг китобини шунчаки таржима қилганда, эҳтимол, у асар шу пайтгача яшамасди, чунки Лэн-Пул китобни нашр этгунга қадар унинг кўп қисмидаги тарихий қайдлар эскирди ва китобнинг ўзида ҳам чалкашликлар кўпгина эди. В.В. Бартольд ана шу эскирган ўринларни янги далиллар билан бойитди, чалкашликларни бартараф қилди. Қизиғи шунда бўлдики, Лэн-Пулнинг китоби Бартольд изоҳлари ватузатишлари, тўлдиришлари билан инглиз тилига таржима қилинди ва Зам-баур китоби юзага келгунча Европа шарқшунослигида ягона илмий манба сифатида яшади.

Мен К.Э. Босвортнинг китобини қўлимга олганимдан бошлаб Лэн-Пулнинг китобини изладим

ва уни топиб, аввал уни таржима қилишга қасд қилган эдим. Бу қароримдан мени икки нарса қайтарди: биринчидан, Босворт билан Лен-Пулнинг китобларини чоғиштирганимда анча-мунча ўзгаришларга, фарқларга дуч келдим, бинобарин, Лен-Пулнинг китоби гарчи Бартольд тузатишлари ва изоҳлари билан бўлса ҳам, ҳозирги кун талабларигатўлиқжавоб бермас экан. Иккинчидан, Лен-Пулнинг китоби билан ҳозирги шарқшунослик, исломшунослик оралиғида 100 йилдан ортиқроқ вақт бор. Ана шу юз йил орасида шарқшунослик ва исломшунослик фанлари жуда катта ютуқларни қўлга киритди; жуда кўп асл манбалар топилди ва тадқиқ қилинди, биргина Ўрта Осиёнинг ўзида, жумладан, Ўзбекистонда ислом тарихининг очилмаган саҳифалари varaқланди. Ҳатто фанга маълум бўлган, аммо чалкаш ва баҳсли шажаралар ва йилномалар ҳам тадқиқ қилиниб, уларга ойдинлик киритилди. Таржимани ҳам бир киши амалга ошира олмаслигига кўзим етди ва бу ишда марҳум адабиётшунос Озод Шарафуддиновни ёрдамга таклиф қилдим, домла бажонудил рози бўлиб, таржиманинг кўп қисмини адо этиб берди ва боз устига профессор Каримбек Ҳасан таржима таҳририни ўз зиммасига олди ва бу мен учун ишни анча енгиллатди.

Илгарй яхлит, бир бутун бўлган шарқшунослик соҳаларга бўлина бошлади; мисршунослик, ассириология, семитология, арабшунослик, эроншунослик, туркшунослик, хитойшунослик, мўғулшунослик, ҳиндушунослик, японшунослик, шумерология, уратология, кумраистика, кореистика, кавказшунослик, афри-кашунослик шулар жумласидандир; нумизматика ва эпиграфика соҳасида даврий ва нодаврий журналлар нашр этилди, шунга қарамай шажаралар тарихининг муҳим кашфиётлари тарихчи шарқшуносларнинг диққатидан четда қола бошлади. Албатта, мутахассислар илмий адабиётлардан керакли шажараларни ва йилномаларни топа биладилар, чунки бу — уларнинг касби, аммо мутахассис бўлмаган одамлар учун бундай шажара ва йилномаларни бир жойга тўплаб етказиш керак эди. Бинобарин, мана шундай маълумотномага аллақачон эҳтиёж туғилган эди.

Англиядаги Манчестер университетининг профессори К.Э. Босворт ана шу эҳтиёжни қондириш ва Лен-Пулдан кейин пайдо бўлган бўшлиқни тўлдириш мақсадида ушбу маълумотномани яратди. Бу китоб 1967 йилда Эденбург университети таъсис этган "Islamic Surveys" туркумида нашр этилди. Бу туркумда нашр этиладиган китоблардан мурод мусулмон Шарқи бўйича олиб борилган тадқиқотларнинг натижаларини ёритиш бўлган ва ҳануз бу туркум давом этмоқда. Туркум нашрларнинг олдига қўйилган мақсад Босворт китобига тўла мос тушган бўлиб, унда ҳақиқатдан ҳам мусулмон олами ҳақидаги сўнги тадқиқотларнинг жамулжами бир жойга тўпланган.

Муаллиф бу китобда уз олдига махсус тадқиқот ишларини олиб боришни вазифа қилиб қўймаган, у фақатгина XX асрнинг 70-йилларига қадар фандаги умумий кўриниш ҳақида умумий манзара яратишни, лоақал Ғарбий Европа илмий оламининг ишларини кўрсатишни мақсад қилиб олган ва шу мақсад йўлида ушбу маълумотнома юзага келган. У китобда келтирилган сулолаларнинг нумизматик тадқиқотларини олиб бормаган, бунинг унга ҳожати ҳам йўқ эди. Бу китоб ўзигача бўлган қўлланмалар асосида, энг аввало Замбаурнинг жадвалларига суянган ҳолдаяратилди. Замбаурнинг жадваллари эса, Ғарбий Европадаги энг сўнги адабиётлар бўйича тузилганлигини ёддан чиқармаслигимиз керак. Замбаур жадвал тузган бўлса ҳам, маълум бир сулолаланинг мухтасар тарихини бермаган ва бу ишни Лен-Пуль уддалаган эди, Босворт мана шу хусусиятни Лен-Пулдан олиб, ўз китобида тадбиқ этди. Босворт китобидаги ҳар бир сулола устида берилган мухтасар тарихий баёнлар шунчаки баён эмас, балки ўша сулоланинг муҳим жиҳатлари, энг йирик вакиллари ҳақида керакли маълумотларни беради. Китобнинг киммати ҳам шундаки, унда маълум бир сулоланинг Ислом тарихида, умуман жамият тарихида тутган ўрни аниқ кўрсатилади. Бундай тарихий баёнларни яратиш мураккаб ва масъулиятли иш ҳисобланади, мураккаблиги шундаки, тарихий далилларнинг керагини танлай билиш, тарихий воқеалар ичида чувала-шиб қолмаслиқдир. Масъулиятли томони шундаки, тарихий воқеаларни асосли таҳлил қила билиш билан бирга баёнда ва таҳлилда тарихий холислик меъёрини билишдир. Бинобарин, китобдаги баёнлар услуб ва мазмун жиҳатидан бир хилда эмас, бу нарса китобнинг мазмундорлигини янада оширади.

Муаллиф Лен-Пул ва Замбаурнинг китоблари ўрнига китоб яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди, бинобарин, муаллифнинг ўзи сўзбошида таъкидлаганидек, бундай ягона маълумотномани яратиш бир кишининг қўлидан келмайди, бунинг учун тарихчилардан, шарқшунослардан, исломшунослардан, нумизмат ва эпиграфика билан шуғулланувчи мутахассислардан, ҳатто филолог ва санъатшунослардан иборат катта жамоа биргаликда меҳнат қилиши керак. Боз устига бундай мутахассислар мусулмон олаmidан бўлгани дуруст кўринади, чунки мусулмон руҳини ҳам англаш ва ҳис қилиш лозим.

Китобда мусулмон оламининг асосий жойларида мавжуд бўлган сулолалар рўйхати ва уларнинг мухтасар тарихи келтирилган. Масалан, китобда Жануби-Шарқий Осиё ва Ҳабашистондаги сулолалар тушириб қолдирилган. Китобдаги бу камчиликни муаллифнинг ўзи англаган ҳолда сўзбошисида изоҳ бериб ўтган. Бу камчиликнинг сабаби шу эканки, ўша тушириб қолдирилган сулолаларнинг раҳбарлари номлари аниқланмаган ва муҳими уларнинг шажаравий жадваллари йўқ. Бундай жадваллар ёки маълумотлар бўлса ҳам муаллифнинг қўли етмаган бўлиши ҳам мумкин. Жумладан, китобда Озарбайжон, Ўрта Осиё ва Россиядаги мусулмон сулолалари ҳақида маълумот учрамайди, ваҳоланки, бу сулолалар санаб ўтилган минтақаларда муҳим тарихий аҳамият касб этган. Бу минтақалардаги сулолалар ҳақида адабиёт ҳам кўп, лекин Босвортнинг эҳтимолки туркий тилларни билмаслиги ва араб ҳамда форс тилларидан ҳам камроқ хабардорлиги таъсир қилгандир. Аммо инглиз тилида ҳам бундай адабиётлар жуда мўлгина. Китобни рустилига таржима қилган шарқшунос олим П.Грязневич бу минтақалардаги сулолаларни қўшиши мумкин эди, аммо бу ишни муаллифнинг ишига беҳуда аралашув деб билиб, бу ишдан воз кечган ва китобдаги милодий ваҳижрий йилларнинг чалкашликларини тузатган холос. Лекин бу ишни мен ҳам эплай олганим йўқлигини тан олишим керак, чунки адабиётлар бениҳоя кўп ва бир-бирига зид маълумотлар мени бир қадар эсанкиратиб қўйганлиги рост. Аммо қўлимда мавжуд бўлган ва далиллар бир-бири ни инкор этмаган адабиётлардан фойдаланган ҳолда Темур ва унинг шажарасини, Бобурийлар сулоласини киритишга журъат қилдим.

Асрор САМАД Тошкент, 2007 йил, 14 январ.

МУАЛЛИФ СЎЗБОШИ *Русча нашрга сўзбоши*

"Мусулмон сулолалари" русча таржимасига сўз боши ёзиш менга завқ бағишлайди. Мен ўзимга шуни шараф деб биламанки, асл матннинг инглиз тилида нашр қилинишидан бир йил ўтмасданоқ Шарқ адабиёти Бош таҳририяти мазкур нашрни амалга оширишга киришди. Менга шу нарса ҳам маъқул бўлдики, русча таржима ва инглиз нашрига тузатишлар киритиш П.Грязневичга топширилди ва менга мазкур ишни тайёрлашда у билан ҳамкорлик қилиш завқ бахш этди. Ўтмишда Буюк Британия билан СССР шарқшунослари ўртасидаги алоқалар ачинарли аҳволда ожиз эди. Бу ҳамкорликдаги ишимиз шояд икки мамлакат шарқшунос олимларининг мустақкам ва маҳсулдор ҳамкорликларига асос бўлса.

П.Грязневич томонидан нашр этилаётган иш менинг юборган материалларим ва унинг ўзи амалга оширган қатор тузатишларни ўз ичига олади, Мутлақо равшанки, бир олим учун ғарбда Сенегелдан шарқда Филиппингача чўзилган Эски Дунёнинг ҳудудларига ёйилиб кетган маданиятининг турли соҳалари тўғрисида ёзиш, албатта мушкул. Инглизча нашрга ёзилган сўзбошида айтилганидек, китобимнинг қамрови торроқ. Ҳатто мана шу чекланган доирада ҳам лозим бўлган материалларни ҳисобга олиш қийин кечди. Шунинг учун русча таржимада инглизча нашрда ўтиб кетган далилий ва босмаҳона хатолари тузатилганидан хурсандман. Шунингдек, совет олимлари шажаравий тарихга оид ёзган асарлардан олинган материаллар ҳам қўшилди, афсуски, бу материаллар кигобга тартиб бераётганимда менга номаълум бўлган эди. Мен томондан келтирилган қисқа библиография ҳам Ғарбий Европа китобхонларига, биринчи навбатда инглиззабон ўқувчиларга мўлжалланган эди; Эндиликда рус китобхонлари манфаатини кўзлаб, уларга қул келадиган адабиётлар ҳам қўшилди, бу эса китобнинг фойдалилигини яна ҳам оширди.

Шундай қилиб, китоб яхшиланган кўринишда дунё юзини кўрмоқда, ва мен умид қилишим мумкинки, айнан Стенли Лен-Пулнинг В.В.Бартольдтаржимасидаги "Мусулмон сулолалари" китоби бир неча олимлар авлодига фойдали хизмат қилганидек, бу китоб ҳам яқин келажак йилларда мусулмон оламининг тарихи билан шуғулланувчи олимларга фойда келтирса керак.

Ниҳоят, на фақат таржимани, балки инглиз матнини тўлдириш ва яхшилашда омилкорлик ва эҳтиёткорлик билан иш бора олган П.Грязневичга, шунингдек, рус тилида ўқийдиган китобхонлар учун қулайлик яратган Шарқ адабиёти Бош таҳририятига миннатдорчилик билдиришни вазифам, деб биламан.

*К.Э. Босворт
Манчестер,
1969 йил, 1 июл.*

ИНГЛИЗ НАШРИГА СЎЗБОШИ

Мусулмон дунёсининг тарихи билан шуғулланадиган ҳар қандай одам ҳукмдорлар, сулолалар, ноиблар ва бошқа расмий шахсларнинг рўйхати берилган ишончли маълумотларга катта эҳтиёж сезади. Европа ва Буюк Британия олимларининг ихтиёрида кўпдан бери бундай қўлланмаларнинг анча-мунчаси мавжуд, аммо шарқшунослар ҳақида бундай деб бўлмайди.

Мутахассис олим учун мусулмон мамлакатлари бўйича бу соҳадаги биринчи мукамал асар Стэнли Лэн-Пулнинг «Мусулмон сулолалари. Тарихий муқаддималар билан йилномалар ва шажаралар жадвали» (1894) деган китоби бўлди. Муаллифнинг нумизматика билан шуғулланиши натижасида айниқса, Британия музейида сақланувчи мусулмон ва ҳинд тангалари каталогини тайёрлаш жараёнида бу китоб майдонга келди. Ўрта Осиёнинг атоқли тарихчиси В.Бартольднинг эътиборини жалб қилган нарса китобнинг катта амалий қиймати бўлди ва китобни рус тилига таржима қилиб, бир қатор жуда қимматли тузатишлар ҳам илова қилди. Қарийб чорак аср ўтгач, Истамбул музейларининг директори Халил Адҳам бу китобнинг туркча таржимасини нашр этди. Лен-Пул ўз китобида турк сулолаларини йўл-йўлакай тилга олиб ўтган эди, бу китоб эса, Онадўлуидаги турк сулолалари ҳақида жуда кўп янги маълумотлар беради.

Бундан анча аввал немис эроншуноси Фердинанд Жустининг «Эронча номлар луғати»ни эълон қилган эди (1895). Китобнинг катта қисми эронча атоқли номларнинг алифбо тартибда берилган луғатидан иборат, унинг сўнггида эса, Эрон сулолалари шажарасининг жадваллари берилган (390-479-бетлар). Бу ўринда «эронча» атамаси жуда кенг маънода қўлланади — у Исломгача бўлган даврларни ва мусулмон даврини ўз ичига олади ҳамда этник жиҳатдан Эронга мансуб бўлмаган, аммо Эрон маданиятининг таъсирини бошидан кечирган, эронча номлар ва унвонлардан фойдаланган сулолаларга нисбатан ҳам қўлланади (хусусан, грузин ва арман сулолалари, Ироқ, Онадўли ва Эрондаги туркий сулолалар, шунингдек, Ҳиндистондаги мусулмон сулолалари). Жустининг жадвалларида кўп ҳолларда Лэн-Пулникига қараганда бой, ишончли ва чуқурроқ ўрганилган тарихий-адабий манбалардан фойдаланилган; «Эронча номлар луғати» Эрон дунёсини қамраб олишига кўра кўп жиҳатдан «Мусулмон сулолалари»дан юқори туради. Шунингдек, Эдуард Зачаунинг «Мусулмон сулолалари рўйхати» (1923) деган китобини ҳам тилга олиб ўтмоқ керак. Унда Лэн-Пулнинг китобига кирмаган турли-туман иккинчи даражали ҳукмдорлар ва ноибларнинг шажаралари берилган. Зачау учун ўз даврида «Мунажжим боши» деган унвонга сазовор бўлган Усмонлиюлим Аҳмад ибн Лутфуллоҳнинг (вафоти 1113/1702 й.) «Саҳаифу-л-ахбор» деган китоби асосий манба бўлган. Аслида бу китоб Мунажжим бошининг араб тилида ёзилган батафсил ва қамрови кенг «Жами-д-дувал» деган асарининг турк тилидаги қисқача баёнидир. Мунажжим боши бу асарини ёзишда ҳозир йўқолиб кетган манбалардан фойдаланган, арабчаасл матнда тилга олинган сулолаларнинг батафсил шажараларини келтирган.

Мусулмон мамлакатлари тарихи билан шуғулланувчи мутахассисларга сўнгги қирқ йил мобайнида асосан ёрдам берган юқорида зикр этилган асарлар эмас, балки Австрия нумизмати Эдуард фон Замбаурнинг «Ислом тарихи шажаралари ва йилномалари бўйича қўлланма» (1927) деган китоби бўлди. Муаллиф муқаддимада ёзишича (У-У1 бетлар), асарида жуда кенг нумизматик ва эпиграфик маълумотларга ва тарихий матнларга таянган, биринчи навбатда эса Ибн Асир (вафоти 630/1234)нинг «Комилу-л-фиттарих» деган асарини мунтазам равишда ўрганган. Замбаурнинг китоби Испания ва Марокашдан Ҳиндистонгача ястанган мусулмон оламининг сулолалари ҳақида бугунги кунда энг тўла маълумот берадиган асардир. Унда, шунингдек, кўпгина йирик сулолалардаги вилоят ноиблари, халифалар ва вазирларнинг ҳамда ноибларининг рўйхатлари берилган. Бундай асарни яратиш чинакам жасорат эди; Замбаур бу жасоратни яқка ўзи қилди, аммо бизнинг кунларимизда бундай қўламдаги ишни амалга ошириш бир кишининг қўлидан келмайди. Замбаур арабшунос бўлиб, нумизматика билан ҳам шуғулланарди, шунингдек, турк ва форс тилларини жуда яхши биларди. Тўғри, у мусулмон дунёсининг чет-четларида амал қилган ҳауса, суаҳилий, ўрду, бенгал ёки малайя тилларини билмаган; ахир мусуямон сулолалари йилномаларига оид биринчи манбаларнинг

ҳаммасини, лоақал юзаки бўлсада, биладиган кимса бормикин? Замбаурнинг ўзи мавжуд манбаларни тўла қамраб ололмаганини ошкора тан олди, бинобарин, ислом тарихи билан шуғулланувчи ҳар бир мутахассис ундан катта-кичик қусурлартопиши мумкин. Масалан, Аҳвоз ва Луристондаги Мушаъшаъийлар сулоласи, Жанубий Ҳиндистондаги Маъбар ёхуд Мадур султонлари, шунингдек, Фарбий Сибирдаги Сибир хонлари ва Туманхонлари тилга олинган эмас; мусулмон дунёсининг чекка вилоятлари (масалан, Саҳрои Кабирнинг жанубий сарҳадларидаги араб ва ҳауса амирликлари) шунингдек, Индонезия (бир-икки арзимас истисноларни айтмаса) деярли эсланмаган. Араб мамлакатлари жомия (лига)си қошидаги маданият Қўмитасининг ташаббуси билан Закий М. Ҳасанбей, Ҳасан Аҳмад Маҳмуд ва бошқалардан иборат бир гуруҳ таржимонлар Замбаурнинг китобини араб тилига таржима қилиш устида иш бошладилар лекин таржимонлар асл нусхага ҳеч қандай тузатишлар ва ўзгартишлар киритишмаган. Замбаур асарининг қайта ишланган ва кенгайтирилган нашрини ислом дунёси тарихчиларининг бирлашган ҳаракатлари билангина амалга ошириш мумкин, Бунда, албатта, китобнинг ҳар бир бўлими учун ўша соҳанинг мутахассиси масъул бўлмоғи лозим. Бундай китоб ҳозирги вақтда амалга оширилаётган «Ислом энциклопедияси»га илова тарзида чиқиши мумкин эди. Масалани кенгроқ оладиган бўлсак, ҳозир мусулмонлар сулолалари йилномаси бўйича энг сўнги илмий маълумотлар асосида тайёрланган ихчам маълумотномага аллақачон эҳтиёж катта, деб тушунаман, бинобарин, бундай китоб Замбаур асарида мавжуд бўлган тафсилотларга унча талабгор бўлмаган шарқшунослар учун ҳам, мусулмон тарихини эндигина ўрганишга киришганлар учун ҳам фойдали бўлур эди. Бундай маълумотнома ислом бўйича мутахассис бўлмаган, аммо шунга қарамай, кўп ҳолларда шу соҳага мурожаат қиладиган тарихчилар учун ҳам (масалан, Пиренея ярим ороли, Византия, Африка, Ҳиндистон тарихчилари учун) жуда кўл келган бўлур эди. Шахсан мен Филипс таҳриридаги «Шарқтарихи бўйича маълумотнома»даги (1951). Хитой ва Ҳиндистон сулолаларига бағишланган бўлимлардан жуда унумли фойдаланганман, чунки бу китобда Яқин ва Ўрта Шарқни жуда яхши ёритган бўлим бор.

Албатта, Замбаурнинг китоби чиққандан бери ўтган ўттиз тўққиз йил мобайнида, боз устига, Лэн-Пул асари эълон қилингандан бери кечган етмиш уч йил мобайнида ислом тарихи ва унинг йилномаларининг турли жиҳатларига тааллуқли жуда кўп янги маълумотлар илмий адабиётларда қайд этилди. Авваллари умумий тарздагина бўлган бутун-бутун сулолалар, масалан, Ўрта Осиёдаги Қорахонийлар сулоласи, ҳақидаги маълумотлар тўлдирилди. Мен турли сулолалар ҳақидаги янги тадқиқотларни топсам, имкон қадар эътиборга олишга ва ўз жадвалимга зарур ўзгартиришлар ҳамда тузатишлар киритишга ҳаракат қилдим. Аммо бизнинг давримизда биронта олим ислом тарихини тўла-лигича қамраб олишни даъво қилолмайди. Нумизматика ёки тарих бўйича яратилган кўплаб асарларнинг муҳимроқларидан бири олимнинг эътиборидан четда қолиш хавфи йўқ эмас. Шунинг учун ислом тарихининг маълум соҳалари бўйича мутахассислар менга кўшимча маълумотлар берсалар ёки тузатишларини маълум қилсалар, мен улардан миннатдор бўламан.

Ҳажми чекланган ишда зикр этилажак сулолаларни танлаш масаласи келиб чиқиши табиий. Албатта, Умавий ва Аббосий халифалар, Фотимийлар, Салжуқийлар, мамлуклар, Усмонлилар, Сафавийлар, Деҳли султонлари каби йирик сулолалар албатта китобга киритилади, аммо давом этаверган сари, у ёки бу сулоланинг қиёсий аҳамиятини аниқлаш жуда қийин ва ҳаттоки имконсиз бўлиб қолади ва бундай ҳолатларда ихтиёрий иш тутишга тўғри келади. Нима учун Жанубий Арабистон сулолаларидан китобга Суҳайлийлар ва Йаман Расулийлари кирган-у, нега Нажаҳийлар ёхуд Зурайийлар кирмаган, ёки Ҳиндистондаги кейинги пайтлардаги мусулмон сулолаларидан Бенгалия, Ауд ва Аркот наввоблари, Ҳайдаробод низомлари ҳамда Майсур султонлари нега тилга олинмаган, деган савол ўринли. Бунда ўзимни оқлаш учун шуни айтишим керакки, Шимолий Африкадан бошлаб Ҳиндистонгача мумтоз мусулмон дунёсининг жамики асосий жуғрофий вилоятларини озми-кўпми баробар китобга киритишга ҳаракат қилганман ва ишнинг бошиданок Индонезия билан Ҳабашистонни китобга киритишдан таассуф билан воз кечишга тўғри келди.

Лэн-Пул ўз китобидаги рўйхатда ҳар бир ҳукмдор сулоласи ҳақида қисқача маълумотлар

келтирган. Унинг сўзларига қараганда, бу маълумотларда ҳар қайси сулола тарихининг батафсил баёни берилмаган; улар бирор сулоланинг бошқа сулолалар ўртасидаги ўрнинигина кўрсатади ва унинг келиб чиқиши, асосий уруғлари ва емирилиши ҳақида маълумот беради, холос. Мен ҳар қайси сулола мулкларининг сарҳадларини белгилашга ҳамда унинг равнақи ва таназулининг асосий босқичларини аниқлашга ҳаракат қилдим (Сўзбоши, VI бет). Ана шу мухтасар маълумотлар Лэн-Пулнинг асарига алоҳида қиймат бахш этган, мен ҳам ўз рўйхатларимга ана шундай маълумотларни илова қилишни лозим топдим. Агар мусулмон сулолалари йилномаларига бағишланган китобдан ислом бўйича мутахассис бўлмаган тарихчилар ва талабалар фойдаланганда бу тарздаги ихчам баёнлар жуда асқотади. Мен бунда Лэн-Пул тамойилига амал қилдим ва бир саҳифа ичига менга маълум бўлган ҳамма маълумотларни тиқиштиришга уринмадим (албатта, катта-катта сулолалар ҳақида гап кетганда, бандай уриниш кулгили бўлар эди). Назаримда, муайян сулолани ислом тарихининг кенг бағрига жойлаш, даврнинг асосий жиҳатларидан баъзиларини кўрсатиш, зарур бўлган ўринларда бу сулоланинг энг муҳим ютуқларини санаб ўтиш кўпроқ қийматга эгадир.

Ҳар бир баён охирида берилган библиографик ҳаволалар ҳукмдорларнинг рўйхатини тузишда, айниқса, йилнома ва унвонларни аниқлашда фойда берадиган манбаларга тааллуқлидир. Китобда кўрилатган сулолаларнинг умумий тарихи бўйича тааллуқли адабиётларни келтириш шарт эмас; бутарздаги ишлар "Ислом энциклопедияси"даги керакли мақолаларда, шунинг-дек, Жан Соваженинг "Мусулмон Шарқи тарихига кириш. Библиографик кўрсаткич" (1961) китобида келтирилган. Афсуски, китобнинг иккинчи нашридан инглизчага қилинган таржимада Клод Каэн асарни қайта ишлаб юборган ва натижа ўлароқ библиографик ҳаволалар чалакам-чатти бўлиб қолган.

Шунингдек, Лэн-Пул сингари мен ҳам ёнма-ён саналар бердим: йиллар икки хил — мусулмон йил ҳисобида ҳам, насроний йил ҳисобида ҳам берилган. Номутахассислар шуни назарда тутмоқлари керакки, араблар исломга қадар куёш календаридан фойдаланганлар. Муҳаммад (соллаллоҳу ʻалайҳи васаллам) ойларга 28 кундан 30 кунгача тартиб бериб, 354 кундан иборат қамария тақвимни жорий қилган эди. Шу тарзда, мусулмон тақвимининг ойлари билан йил фасллари ўртасида насронийларнинг фегориан тақвимида худди яҳудийлар тақвимида бўлганидек аниқ уйғунлик бўлмай қолган: мусулмонларда ҳар қайси ой кейинги йилда аввалги йилдагига қараганда бироз олдинроқ бошланади, яна декабр ойининг илк кунларига тўғри келгунча насроний тақвими бўйича орадан ўттиз уч йилга яқин вақт ўтади. Шундай қилиб, мусулмонларнинг бир асрига насроний тақвими бўйича тахминан 97 йил тўғри келади.

Бир санани бир йил ҳисобидан бошқа йил ҳисобига кўчириш анча қийин, шунинг учун бу ишда махсус жадваллардан фойдаланилади. Шуни таъкидлаш керакки, ўзгарувчан ҳижрий тақвимда яққол кўриниб турган камчиликлар бор; йил сайин такрорланиб турадиган қишлоқ хўжалиги ишларининг аниқ муддатларини белгилашда у жуда ноқулай; молиявий битимлар тузишда ҳам кўпда қўл келавермайди. Айни ана шу амалий мақсадларда мусулмон дунёси аста-секин бошқа тизимга ўта бошлади. Бугун кўпгина мусулмон мамлакатларида маиший, дунёвий эҳтиёжлар учун грегориан тақвимидан фойдаланилмоқда; Эрон ва Афғонистонда куёш йилларининг ҳисоби Муҳаммад (соллаллоҳу ʻалайҳи васаллам)нинг ҳижратидан, яъни у Маккадан Мадинага кўчиб ўтган 622 йилдан бошланади. Аммо XIX асрга қадар ислом тарихига тааллуқли ҳамма асосий маълумотлар қўлёзмаларда ҳам, турли-туман битикларда ва тангаларда ҳам ҳижрий ҳисоб билан берилган, табиийки, ҳукмдорларнинг тахтга чиқиши саналари, вафот йиллари ва бошқалар ҳам ҳижрий ҳисобида. Насроний ва мусулмон йилларининг бошланиши ва тугалланиши деярли ҳеч қачон бир-бирига тўла мувофиқ келмагани сабабли, саналарнинг бир-бирига айнан тўғри келишига ҳамма вақт ҳам эришиб бўлмайди. Ҳолбуки, мусулмон манбаларида кўпинча ой ва кун ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Мазкур китобда саналарни кўчиришда мен иккита асосий қоидага амал қилдим. Бириничидан, имкон қадар мени қизиқтираётган йилнинг кунини, бунинг иложи бўлмаса, лоқал, ойини аниқлашга ҳаракат қилдим ва саналарни кўчиришда буни ҳисобга олдим. (Айтиш керакки, Замбаур Лэн-Пулдан фарқ қилароқ итиёрида муайян материалларга эга бўлганда ҳамма вақт

ой ва кунни айтиб ўтади). Иккинчидан, агар сана аниқ кўрсатилмаган бўлса, мен насроний йил ҳисоби бўйича шундай йилларни танладимки, унга хижрий йилнинг кўп қисми тўғри келади. Борди-ю, хижрий йилнинг боши тахминан насроний йилининг ўртаси (июннинг охири ёки июлнинг боши)га тўғри келса, мен хижрий йилнинг биринчи ярми қайси насроний йилига тўғри келса, шуни олдим. Табиийки, бу йўл билан эришилган натижалар ҳамма вақт ҳам аниқ бўлавермайди, бироқ мазкур матнда шундай қилиш қулайроқ кўринди. Акс ҳолда, ҳар гал бири-бирига ёндош икки насроний йилини кўрсатишга тўғри келарди. Шу тарзда, 741 (1340-1341) тарзида ёзиш тўғрироқ бўлсада, мен ихчамроқ қилиб, 741 (1340) деб ёздим.

Мусулмон йилномалари ва шажаралари бўйича маълумотнома тузар экан, тадқиқотчи арабча номлар тизимининг ўзига хос табиатидан туғилган қийинчиликларга дуч келади. Араб тилида атоқли отлар сон жиҳатидан унча кўп эмас, бу эса кишини челкашликларга олиб келади. Бундан ташқари, муайян шахсни қандай аташ масаласини ҳал қилиш лозим. Чиндан ҳам уни отасининг номи (кунйа) билан аташ керакми? Ўзининг исми биланми? Фаҳрий унвони ёхуд лақаби биланми? Ёки унинг келиб чиқиши ё касб-корини кўрсатувчи ном (нисба) билан атаган маъқулми? Китобда ҳар бир ҳукмдорнинг менга маълум бўлган исмлари ва унвонларини тўла келтирганим йўқ; уларни Замбаурнинг асарларидан осонгина топса бўлади. Ҳар бир ҳукмдор қайси ном ёхуд номлар билан кўпроқ машҳур бўлган бўлса, фақат шу номларнигина беришга интилдим, фақат зарур ҳолларда бунга унинг номига тегишли бўлган бошқа унсурлардан ҳам баъзиларини қўшдимки, бу унсурлар уни сулоланинг бошқа вакилларидан ажратиб олишга ёрдам беради. Бу иш қай даражада умумий тартибларга хилофдир, лекин китоб ҳажмининг чеклангани мени шундай қилишга мажбур этди.

Туркий ва мўғул номлари ҳам яна бир қийинчилик туғдиради. Бу номлар, айниқса, XI асрдан кейин, яъни туркий ҳарбий сулолалар, Жазоирдан тортиб Иаман ва Бенгалиягача бутун мусулмон дунёси бўйлаб тарқала бошлагандан сўнг жуда кўпайди. Бу номлар сон-саноксиз араб қўлёзма манбаларида бузилган шаклда, баъзан эса ҳатто таниб бўлмайдиган ҳолда пайдо бўлади. Имкони бор жойларда мен номларнинг туркий ёки мўғулча шакллари тўғри беришга ҳаракат қилдим, аммо бу шакл билан унинг арабча муодили ўртасида жуда кескин тафовутлар мавжуд бўлган жойларда мен қавс ичида номнинг арабча муодилини ҳам келтирдим. Масалан: Ўлжайту (Улжайту), Ҳулогу (Ҳулоғу, Темур (Тимур). Ундан ташқари, Усмонлилар даврида баъзи араб сўзлари турклар томонидан анъанавий ёзувдагидан бутунлай фарқ қиладиган даражада талаффуз қилинадиган бўлди; буларни ҳам қайд этдим. Масалан: Усмон (Усмон), Муҳаммад (Меҳмет), Бойазид (Байезит) ... каби китобда баъзи номларнинг европалашган шакллари ҳам берилган (масалан: Саладин ёки Авиценна).

Китоб устидаги иш жараёнида менга кўпгина олимлар, жумладан, проф. Азиз Аҳмад (Ҳиндистон ҳақидаги бўлим), д-р АД.Х. Бивар (Саффорийлар), проф. Клод-Каэн (Миср, Сурия ва Ироқ), д-р Ж.Топкинс (Шимолий Африка), проф. Р.М.Сэвори (Эроннинг янги тарихи) ва Ж.Р.Уолшлар қимматли маслаҳатлар бериб, муайян бўлимлар бўйича танқидий мулоҳазаларини билдирдилар. АҚШ нумизматика жамиятининг бош мутассаддиси д-р Жорж Майлс «Испаниядаги мулуко-т-тафайифларнинг тангалари» деган китобини менга лутфан юборди, проф. Э.Бирнбаум эса муқаддимага бир қатор тузатишлар киритишни таклиф қилди. Юқорида номлари зикр этилган мутахассисларга миннатдорлик изҳор қилар эканман, мен китобда бўлиши мумкин бўлган қусурлар учун ўзимдан масъулиятни мутлақо соқит қилмоқчи эмасман. Хулоса ўрнида шуни айтмоқчиманки, Торонто университетининг кутубхонаси шарқшуноснинг ишлаши учун жуда ажойиб шароит яратиб берар экан. Шу университетда бир йил мобайнида маърузалар ўқиб, мазкур китобни ёзар эканман, бу бекаму кўст шароитдан тўла фойдаландим. Менинг китобим Эдинбург университети нашр этаётган «Islamic Surveys» туркумида чиқаётганидан ҳам бағоят мамнунман.

К.Э.Босворт

МУСУЛМОН СУЛОЛАРАИ

I ХАЛИФАЛАР

1 Хулафои рошидин («Тўғри йўлдан борувчи халифалар»)

11-40/632-661

11/632	Абу Бакр
13/634	Умар ибн Хаттоб
23/644	Усмон ибн Аффон
35-40/656-661	Али ибн Абу Толиб
<i>Умавий халифалар</i>	

Муҳаммад (соллаллоҳу ʔалайҳи васаллам) 11/632 йилда Мадинада вафот этгандан сўнг унинг тўртта сафдоши умматул исломга раҳбарлик қилишда пайғамбарга ворис эди. Ҳаммаси ё пайғамбарга яқин қариндош, ёки у билан никоҳ ришталари орқали боғланганди. Улар халифа деган унвонга (маъноси: «ўринбосар, ноиб, давомчи») сазовор бўлишган. Муҳаммад (соллаллоҳу ʔалайҳи васаллам)нинг суюкли хотини Ойишанинг отаси Абу Бакр пайғамбарнинг кўп йиллик садоқатли тарафдорларидан бири эди. Бадавий қабилалар Муҳаммадга садоқатли бўлиш ҳақидаги қасамларидан тонганларидан сўнг (ридда деб аталмиш уруш бўлган, *ридда* — рад этиш, қайтиш) Абу Бакр Арабистон ярим оролининг чеккалари устидан Мадинанинг ҳукмронлигини ўрнатди. Умарнинг қизи ҳам пайғамбарнинг хотини эди. Умар қатъият билан арабларнинг жангари руҳини Византияга қарам Сурияни, Фаластин ва Мисрни, шунингдек, Сосонийлар ҳукми остидаги Эронни ва Ироқни босиб олишга йўналтирди. У жуда зўр ташкилотчи эди, фатҳ этилган жойларда фуқарони бошқарувчи маъмурий бошқармалар жорий қилинишини ва араб аскарларига маош тўлаш учун девонлар тузишни унинг номи билан боғлайдилар. Айни шу одам амирул мўъминин унвонини олади. Бу унвонга эга бўлган киши ҳам диний, ҳам сиёсий ишларга раҳбарлик қилиш ҳуқуқига эга бўлган.

Умар ўлдирилганидан сўнг мусулмонларнинг бир гуруҳ олий табақалари пайғамбарнинг куёви Усмонни халифа қилиб сайлашади. Аммо Усмоннинг ҳукмронлиги норози кучларнинг исёни билан тугайди. 35/656 йилда Усмон ўлдирилади. Усмоннинг ўлдирилиши кейинчалик ўзаро низоларга олиб келди, шунинг учун кейинги даврларнинг манбаларида бу ҳодиса бобул мафтуҳ (ички урушга «очилган эшик») деб аталади.

Хулафои рошидиннинг сўнгги халифаси Али пайғамбарга жиян эди, кейинчалик Муҳаммад (соллаллоҳу ʔалайҳи васаллам)га куёв ҳам бўлади. Шу сабабдан баъзи бир художўй мусулмон доираларида у кишини пайғамбар меросининг ворислигига энг муносиб номзод деб қарашган. Аммо у Сурия ҳукмдори Муавийа ҳукмидаги ҳудудни ўз тасарруфига ола билмади. У Ироқ арабларини ўз томонига жалб қилишга интилиб, пойтахтни Куфага кўчирди ва Фирот дарёсининг ўзанида, Сиффин яқинида Муавийа кўшинлари билан жанг қилди, бироқ ҳал қилувчи муваффақиятга эришаолмади.

40/661 йилда Али ўлдирилгандан кейин унинг ўғли Ҳасан Ироқда отасига меросхўр бўлиш даъвоси билан чиқди, бироқ орадан кўп ўтмасдан Муавийа уни халифалик даъвосидан бутунлай воз кечишга мажбур қилди.

Кейинги асрларда дастлабки тўрт халифалар ҳукмронлик қилган даврни "олтин аср" деб аталади. Бу даврда мусулмончиликнинг азалий фазилатлари равнақ топган эди, халифаларнинг ўзларига хулафои рошидин унвонини беришди. Шу билан уларни кейин келган гўёки бетавфиқ Умавий халифалардан фарқ қилмоқчи бўлишди.

2
Умавий халифалар¹
41-132/661-750

41/661	Муавийа I ибн Абу Суфйон
60/680	Йазид I
64/683	Муавийа II
64/684	Марвон I ибн Ҳакам
65/685	Абдулмалик
86/705	ал-Валид I
96/715	Сулаймон
99/717	Умар ибн Абдулазиз
101/720	Йазид II
105/724	Ҳишом
125/743	ал-Валид II
126/744	Йазид III
126/744	Иброҳим
127-132/744-750	Марвон II Ҳимор

Аббосий халифалар

Муавийа Алига қарши йўналтирилган «Усмон учун интиқом» шиорини қурол қилиб олиб, Алидан кейин халифа бўлди (Муъавийа билан Усмон Маккадиг Умайя ёки Ўабд Шамс қабиласига мансуб бўлиб, қариндош ришталари билан боғлан-ган эдилар). Муавийа халифа бўлгунига қадар йигирма йил давомида Византияга қарши жанг қилган эди, шунинг учун у Алининг тарафдорларига — унча уюшмаган бадавийларга интизомли ва яхши қуролланган кўшинни рўпара қила олди.

Муавийа, Абдулмалик ва Ҳишом сулоланинг кучли халифалари бўлиб, ҳар бири Давашқда йигирма йилча ҳукмронлик қилган ва араблар босиб олган салтанатда анча уддабуролик билан иш юритишган. Улар юнонлар ва форсларнинг ўрнига келишган эди, шунинг учун уларнинг маъмурий тартибларини ўзлаштиришга ва юртни бошқаришда жорий қилишга алоҳида аҳамият беришди. Умавийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврлари Сосонийлардан ўзлаштирилган турли-туман техник усуллар ва одатларни жорий этиш билан ажралиб туради. Бу жараён Аббосийлар даврида янада кучайди.

Босқинчилик юришлари оз-оздан давом этаверди. Улар, айниқса, ал-Валид I ҳукмронлиги даврида авж одди. Энди араб кўшинларига олис-олис тоғли жойларда, жуда оғир иқлимий шароитларда жанг қилишга тўғри келди, ўлжалар ҳам араб истилоларининг бошланғич даврларидагидек осонликча қўлга кирмай қўйганди. Мисрдан ғарб томонда жамики Шимолий Африка босиб олинди; 91/710 йилда мусулмон муффраза (отряд)лари Жабалут Ториқорқали Испанияга ўтишди, кейин эса Пиренеядан ҳам ошиб ўтиб, Каролинглар Фарангистонига бот-бот босқинлар уюштириб туришди. Араблар Кавказ ортида туркий хазарлар билан тўқнашдилар ва Шарқий Онадўлида юнонларнинг чегараларини хонавайрон қила бошлашди. Улар Шарқий Эронда Хоразмга бостириб киришди ва маҳаллий Эрон ҳукмдорлари ҳамда уларнинг туркий иттифоқчилари томонидан қўрсатилган қаттиқ қаршиликка карамай, аста-секин Мовароуннаҳрни ҳам босиб олдилар. Ниҳоят, араб ҳукмдорларидан бири Макран орқали Синдга ўтди ва Ҳинд заминига биринчи бўлиб исломни олиб кедди. Бу жамики истилоларнинг энг муҳим нуқтаси шунда эдики, улар туфайли мусулмон дунёсида қулларнинг миқдори беҳад кўпайиб кетди. Бу арабларга босиб олинган жойларда хўжайинлар тарзида яшаш имконини

¹ Умавийлар шажарасининг халифалари Умайя қабиласининг икк турли уруғига мансубдирлар: Муъавийа I, унинг ўғли Йазид I ва невараси Муъавийа II Суфйонийлар уруғини ташкил қилади. Улар ўз номларини Муъавийанинг отаси Абу Суфйон бин Ҳарб бин Умайядан олганлар; Марвонийлар деб ном олган Марвон бин Ҳакам ва унинг ворислари Умайя қабиласининг бошқа уруғига мансубдирлар. Уларнинг келиб чиқиши Абу Суфйоннинг жияни Ҳакам бин Абу-л-Ос бин Умайяга бориб тақалади.

берди. Улар бадавлат Якин Шарқнинг иқтисодий бойликларидан жуда унумли фойдаландилар. Амма на маъмурий ютуқлар, на иқтисодий муваффақиятлар Умавийлар шажарасининг таназзулини тўхтата олди. Халифалар Ироқцаги араб қабилаларининг ҳамда такводор мадиналикларнинг ғазабларига ва саркаш каршиликларига дуч келишци. Уларнинг кўпчилиги Али авлодлари — шиа имомларининг (шиатул-Али — Али фирқаси демак) даъволарини қўллаб-қувватлашарди. Бундан ташқари босиб олинган ҳудудларда ноараб аҳолининг катта қисми ва айниқса, маволи, яъни араб қабилаларининг мижозлари ҳаракатга келди. Улар ўзларининг ҳуқуқий аҳволларига норозилик билдира бошладилар. Хуллас, 132/750 йилда Умавийлар Хуросон ва Шарқий Эронда бошланган ғалаён оқибатида ағдариб ташландилар. Бу ғалаёнга оташин ташвиқотчи Абу Муслим бошчилик қилган эци. Турли-туман тоифадаги одамларнинг норозилигидан фойдаланиб, у Аббосийларнинг халифалик тахтини эгаллашларига замин яратди. Умавийларнинг оила аъзолари кириб ташланци, улардан Ҳишомнинг невараси Абдурраҳмонгина омон қолди. У Шимолий Африкага қочди ва вақти-соати келиб, Испанияда Умавийларнинг янги уруғига асос солди.

Аббосий халифалар

1. Ироқ ва Бағдодда 132-656/749-1258 йиллар

132/749	ас-Саффоҳ
136/754	ал-Мансур
158/775	ал-Маҳдий
169/785	ал-Ҳодий
170/786	Ҳорун ар-Рашиц
193/809	ал-Амин
198/813	ал-Мамун
201-203/817-819	Иброҳим ибну-л-Маҳдий (Бағдодда)
218/833	ал-Мутасим
227/842	ал-Васиқ
232/847	ал-Мутаваккил
247/861	ал-Мунтасир
248/862	ал-Мустаин
252/866	ал-Мутааз
255/869	ал-Муҳтадий
256/870	ал-Мутамид
279/892	ал-Мутаид
289/902	ал-Муқтафий
295/908	ал-Муқтадир
320/932	ал-Қохир
322/934	ар-Розий
329/940	ал-Муттақий
333/944	ал-Мустақфий
334/946	ал-Мути
363/974	ат-Тойи
381/991	ал-Қодир
422/1031	ал-Қойим
467/1075	ал-Муқгадий
487/1094	ал-Музтазҳир
412/1118	ал-Мустаршид
529/1135	ар-Рашид
530/1136	ал-Муқтадий
555/1160	ал-Мустанжид
566/1170	ал-Мустазий
575/1180	ан-Носир
622/1225	аз-Зоҳир
623/1226	ал-Мустансир
640-656/1242-1258	ал-Мустасим

Мўғуллар Бағдодни вайрон қилдилар.

2. Қоҳирада 659-923/1261-1517 йиллар

659/1261	ал-Мустансир
660/1261	ал-Ҳоким I
701/1302	ал-Мустақфий I
740/1340	ал-Восиқ I
741/1341	ал-Ҳоким II
753/1352	ал-Мутаид I

763/1362	ал-Мутаваккил I
779/1377	ал-Мутасим
779/1377	ал-Мутаваккил I (иккинчи марта)
785/1383	ал-Восиқ II
788/1386	ал-Мутасим (иккинчи марта)
791/1389	ал-Мутаваккил I (учинчи марта)
808/1406	ал-Мустаин
816/1414	ал-Мутаид II
845/1441	ал-Мустакфий II
855/1451	ал-Қойим
859/1455	ал-Мустанжид
884/1479	ал-Мутаваккил II
903/1497	ал-Мустамсик
923/1517	ал-Мутаваккил III
914/1508	ал-Мустамсик (иккинчи марта)
923/1517	ал-Мутаваккил III (иккинчи марта)

Мисрни Усмонлипар истило этдилар.

Аббосийлар ўзларининг келиб чиқишини пайғамбарнинг амакиси, Маккадаги Ҳошим қабиласига мансуб ал Аббосга боғлашади. Тақводор мусулмонларнинг назарида бу нарса Умавийларга қарши ўлароқ Аббосийларнинг ҳокимиятга нисбатан даъволарига қонуний тус берган. Шунга қарамасдан, дастлабки Аббосийлар Муҳаммад (соллаллоҳу ʼалайҳи васаллам)нинг куёви Али авлодлари, халифаликка ўзларини ҳақлироқ деб ҳисоблаган шиалар томонидан кўтарилган исёнларни бостириб туришга мажбур бўлганлар. Уларнинг фикрича, Алининг халифа бўлишига пайғамбарнинг ўзи фатво берган эмиш. Аббосийлар кўп ўтмай ўзларини ҳимоя қилиш мақсадида халифаликка ворис бўлишга баҳона бўладиган, ҳокимиятларига илоҳийлик тус берадиган фахрли унвонлар тизимини (алқоб, бирлиги — лақаб) жорий қилдилар. Бундай унвону лақаблар Умавийлар даврида маълум эмас эди. Аббосийлар ҳокимиятининг илоҳийлиги изчил диндорларнинг ҳаммаси томонидан қўллаб-қувватланишига йўл очадиган шажаравий воситалар ёрдамида ҳам таъкидланарди. Бу тамойил қисман қадимийроқ бўлган форсий диний-сиёсий ғоялар таъсирида пайдо бўлган бўлиши ҳам эҳтимол, негаки Аббосийларни ҳокимият тепасига олиб келган Абу Муслим кўзғолони моҳият эътибори билан форс ҳаракати эди. Халифалик пойтахтини Давашқдан Бағдодга кўчириш ҳам янгича, шарққа талпинишнинг рамзи эди.

Умавийлар даврида мусулмон салтанатининг ҳудуди амалда энг сўнгги имконият даражасига етиб борди, дастлабки Аббо сий халифалар даврида унинг чегаралари умуман ўзгармай қолди. Фақат айрим халифаларгина жанг майдонларида ном чиқаришга муваффақ бўлдилар. Масалан, ал Мамун ва ал-Мутасим византияликларга қарши Онадўлига муваффақиятли ҳарбий юришлар қилишган, X асрда ва XI аср бошларида эса, жангари македониялик ҳукмдорлардан ўзларини ҳимоя қилишга мажбур бўлишган.

IX асрга келибоқ халифаликнинг аввалги сиёсий яхлитлиги чок-чокидан сўкилди. Испанияда Умавий уруғларидан бири Бағдоддан мутлақо мустақил ҳолда ҳукмронлик қила бошлади, Шимолий Африка эса жуда олисда бўлиб, уни доимий равишда назорат қилиб туришнинг иложи йўқ эди. Мисрда Тулунийлар мухторлик ҳуқуқига эга эдилар; Эрондаги Тоҳирий ноиблар ўрнига Сомонийлар ва Саффорийларга ўхшаш маҳаллий эроний сулолалари юзага келди. Улар Бағдодга хирож тўлашарди-ю, қолган масалаларда ўзларига ўзлари бек эдилар. Шундай қилиб, Аббосийлар, айниқса, X асрда шиачилик мусулмон дунёсининг анчагина қисмида ғалаба қозонгач, амалда фақат Ироқ устидангина ҳукмронлик қилдилар. Фотимийлар аввал Шимолий Африкани, кейинроқ эса Миср билан Сурия (Шом)ни босиб олишди ва Қоҳирада ўзларини халифа деб эълон қилиб, Аббосийларга муҳолифатда бўла бошладилар. Ироқ ва Эронда ҳокимият тепасига дайламлик Бувайҳийлар келди; 334/945 йилда улар Бағдодни эгаллашди ва Аббосий халифаларнинг қўлидан маънавий ва диний таъсирдан бошқа ҳамма нарсани тортиб

олгач, Аббосийлар оддий кўғирчоқ ҳукмронга айландилар. 447/ 1055 йидда туркий Салжуқийлар ҳокимият тепасига келгач, халифаларни мазҳабчиларнинг диний зулмидан халос этди, аммо Салжуқийлар сунний тариқатга мансубликларига қарамай, халифаларнинг сиёсий ҳокимиятини тиклаш ниятидан батамом узоқ эдилар. Фақат XII асрга келибгина Улуғ Салжуқийлар ўзларининг жипслигини йўқотиб, ҳокимиятлари заифлаша бошлаганда ал-Муқтафий ва ан-Носир ҳукмронлиги даврида Аббосий халифаларга бир замонлардаги қудрат қайта бошлади. Аммо уларнинг омадсизлиги шунда бўлдики, мўғул истилоси бу жараёни тўхтатиб қўйди. 656/1258 йидда Хулоғу сўнгги Бағдод халифасини қатл этди.

Ўрта аср мусулмон маданияти Аббосийлар ҳукмронлигининг дастлабки уч асри мобайнида ҳар жиҳатдан ривож топди. Эрон ва Эллинлар дунёсининг самарали таъсири остида адабиёт, фалсафа, диний илмлар ва табиий фанлар гуллаб-яшнади. Иқтисодиёт ва савдонинг кенг ривожини биринчи навбатда Эрон, Ироқ ва Мисрга ўхшаш қадимий, кўпдан бери одамлар истиқомат қиладиган мамлакатларда содир бўлди. Бу даврда халифалик ҳудудидан ташқаридаги вилоятлар — Шарқий Европанинг саҳройи ўлкалари, Узоқ Шарқ, Ҳиндистон ва Ҳабашистон билан савдо алоқалари ўрнатилди. X асрда бу мамлакатлардаги сиёсий тушкунликка ва ички аҳволнинг унча барқарор эмаслигига қарамай, моддий ва маданий ривожланиш давом этди. Бу жиҳатдан олганда Швейцариялик шарқшунос олим Адам Мец бу даврни «мусулмон уйғониши» деб атаганида мутлақо ҳақ эди. XI аср ва ундан кейинги даврдаги туркий сулолалар мусулмон маданиятининг фаол таъсирини кечирдилар. Мусулмон маданиятига чинакам жиддий зарбани мўғулларгина бердилар, улар бир неча ўн йилликлар мобайнида ислом билан ашаддий ёвлашдилар ва у билан боғлиқ ҳамма нарсага қарши турдилар.

Шундай қилиб, Бағдод халифалиги мўғуллар томонидан маҳв этилди, аммо орадан кўп ўтмай, Мисрдаги Мамлук султони Байбарс ўз султонлигида халифаликни жорий этмоқчи бўлди ва шу мақсадда Қоҳирага Бағдодда ҳукмронлик қилган сўнгги Аббосий халифанинг тоғасини таклиф қилди (659/1261 йил) Бу одам қирғинлардан зўр-базўр жон сақлаб қолган эди.

Бу халифа қўшинга бошчилик қилди ва жанг билан Бағдодни қайтариб олишга уринди-ю боши кетди; кейинги йили (аниқроғи 660/1261 йилнинг охири) бошқа бир Аббосий халифа этиб тайинланди. Қоҳирада халифаликнинг таъсис этилиши Мамлуклар ҳокимиятига қонуний тус бериши ва салбчилар ҳамда мўғулларга қарши курашда маънавий қурол бўлиши назарда тутилган эди. Бундан ташқари, халифалар авваллари Бағдодда бўлгани каби футуввага ўхшаган махсус муфразаларга раҳбарлик қилишарди. Аммо Мамлуклар давлатида улар амалда ҳеч қандай ҳокимиятга эга эмас эдилар, султонлар эса ҳокимиятни улар билан баҳам кўришни хаёлларига ҳам келтирмас эдилар, албатта. Салим Йавуз 923/1567 йилда сўнгги халифа ал-Мутаваккил III ни Истанбулга олиб борган, аммо ўшанда гўёки Мутаваккил III халифалик ҳуқуқини Усмонли султонга тақдим этгани ҳақидаги фараз ошкора ёлғон фараздир. Бу фара XIX асрдан олдин туғилмаган.

II ИСПАНИЯ ВА ШИМОЛИЙ АФРИКА

4 Испаниядаги Умавийлар (138-422/756-1031)

138/756	Абдурраҳмон I ад-Доҳил
172/788	Ҳишом I
180/796	ал-Ҳакам I
206/822	Абдурраҳмон II ал-Мутавассит
238/852	Муҳаммад I
273/886	ал-Мунзир
275/888	Абдуллоҳ
300/912	Абдурраҳмон III ан-Носир
350/961	ал-Ҳакам II ал-Мустансир
366/976	Ҳишом II ал-Мувайяд
399/1009	Муҳаммад II ал-Маҳдий
400/1009	Сулаймону-л-Мустаин
400/1010	Муҳаммад II (<i>иккинчи марта</i>)
400/1010	Ҳишом II (<i>иккинчи марта</i>)
403/1013	Сулаймон (<i>иккинчи марта</i>)
407/1016	Ҳаммудий Али ан-Носир
408/1018	Абдурраҳмон IV ал-Муртазо
408/1018	Ҳаммудий ал-Қосиму-л-Мамун
412/1021	Ҳаммудий ал-Йаҳйау-л-Муталий
413/1022	Ҳаммудий ал-Қосим (<i>иккинчи марта</i>)
414/1023	Абдурраҳмон V ал-Мустаҳҳир
414/1024	Муҳаммад III ал-Мустақфий
416/1025	Ҳаммудий Йаҳйо (<i>иккинчи марта</i>)
418-422/1027/1031	Ҳишом III ал-Мутадд

Мулуку-т-тавайиф

92/711 йилда араб ва барбарий муфразалари Марокашдан Жабалу-т-Ториқ бўғози орқали Испанияга ўтиб, у ерда ҳукмронлик қилаётган германларнинг ҳарбий оқсуяклари бўлмиш вестготларни тезгина тор-мор қилдилар. Кейинги ўн йилликлар мобайнида улар Пиренея тоғларидан ошиб ўтиб, фаранглар Галлияси ҳудудига кириб бориш учун вестготларнинг қолдиқларини Иберия ярим оролининг энг шимолидаги Кантабрий тоғларига суриб ташлашга муваффақ бўлишди; бироқ 114/732 йилда Карл Мартелл Пуатье (ёки Тур) яқинида уларнинг кўшинини тор-мор келтирди. Дастлабки йилларда Испанияни шарқдан юбориладиган араб ҳокимлари бошқаришди, бироқ 138/756 йилда Испанияга Аббосийлар тўнтариши вақтида омон қолган Умавийлардан бири, кейинчалик ад-Доҳил (маъноси: «келгинди») деб ном олган Абдурраҳмон I келиб, бу мамлакатда Умавийлар амирлигига асос солди.

Бу ерда Умавийларнинг қарор топишини чиндан ҳам муваффақият деса бўлади, чунки Иберия ярим оролининг жуфофий шароити марказлашишга ва қаттиқ қўллик билан давлатни бошқаришга тўсқинлик қиларди. Амирлик Севилья ва Кордовага таянар, бироқ жойларда амирлар ҳокимияти унча мустаҳкам эмас эди. Гарчи испан-роман аҳолисининг анчагина қисми исломни қабул қилган бўлсада (уларни мувалладун деб атардилар), кўпчилик ҳамон насоролигича қолган эди (уларни ал-мустарибун дейишган). Улар маънавий ва диний жиҳатдан қўлланиш умидида насоро дини дахлсиз бўлган мустақил шимолга мурожаат қилишарди. Ҳалаёнларнинг асосий ўчоғи вестготларнинг қадимий пойтахти ва Испаниянинг диний маркази Толедо шаҳри эди. Бунинг устига мусулмонларнинг орасида ҳам анча-мунча

маҳаллий зодагонлар бўлиб, чегара жойлардаги ҳудудларнинг эгалари сифатида ихтиёрларида ҳарбий куч мавжуд эди ва бу нарса уларга амирлик пойтахти Кордоводан мустақил ҳаёт кечиришга имкон берарди. Улар, айниқса, Испаниянинг шимоли-шарқ қисмида жойлашган Эбро водисиди, кейинчалик Арагони ва Каталония деган номлар билан донг чиқарган жойларда, масалан, Сарагосада Тужибийлар ва Туделада бану қосийлар равнақ топишди. IX аср охирида марказий ҳокимиятга қарши доимий ғалаёнларнинг икки ўчоғи мавжуд бўлиб, уларнинг бири — Бадахосдагига Ибн Марвон Галисийалик раҳнамолик қиларди. Иккинчиси эса Гранада тоғларида бўлиб, унинг раҳбари Ибн Ҳафсун эди.

Бу заиф жойларнинг ёнига шимолдаги ҳамон мустақил яшашда давом этаётган мўъжазгина насроний қироллигини ҳам қўшганда, буларнинг ҳеч қайсиси Кордовонинг испан Умавийлари даврида савдо-сотик ва ҳунармандчиликнинг ажойиб маркази бўлишига ҳалақит бера олмади, араб маданияти ва илмининг ўчоғи сифатида эса у фақат Қоҳира ва Бағдоддан кейинги ўринда туриши мумкин эди, холос. Ўнинчи асрда бу сулола "*ан-Носир*" ("ғолиб") лақаби билан машҳур бўлган энг атоқли ҳукмдор Абдурраҳмон III нинг бошқаруви остида бўлди; у эллик йил мобайнида ҳукмдорлик қилди (300-350/912-961). Унинг даврида халифалик ҳокимияти янги босқичга кўтарилди; сарой гартибларининг аввалгига қараганда мураккаброқтизими, эҳтимол византияликларга таклидан ишлаб чиқилди. У душмани бўлмиш Фотимийларга қасдма-қасд амирул-муминини унвонини ўзлаштириб олди. Ягона ва бўлинмас халифалик ҳақидаги изчил ҳуқуқий таълимот ақидаси шу тарзда рад этилди. Қўшиннинг жанговарлиги Африкадан олинган барбарийлар ҳисобига ва қуллар муфразалари (сақолиба) тузилгани важдан анча кучайди. Бу қуллар насроний Европасининг ҳамма бурчакларидан олиб келинарди. Шимол насронийларини бўйсунтиришга мажбур этишди, Фотимийларга қарши сиёсат Шимолий Африкага ҳам тарқалди. X асрнинг сўнгги йилларида давлатни бошқариш ҳожибнинг, яъни бош вазир *ал-Мансур* («ғолиб») деган ном олган (христиан манбаларида — Адманзор) Ибн Абу Амир қўлига ўтди. У Барселонани эгаллагани ва Галисийада Сант-Яго де Компостелла мақбарасини торож қилгани билан машҳур эди.

Шунга қарамай, ҳанузга қадар аниқланмаган сабабларга кўра XI аср бошида Умавийлар халифалигидан путур кетди. Унча узоққа бормаган бир қатор халифаликлар орасида Ҳаммудийлар сулоласининг вакиллари, маҳаллий МаЛага ҳукмдорлари, кейинроқ эса, Алхесирас ҳукмдорлари ҳам алмашиб туришди. Умавийларнинг узил-кесил инқирози 422/1031 йилда содир бўлди. Шундан сўнг мусулмон Испанияси сиёсий парчаланиш даврига кирди. Бунинг давомида ҳокимият бот-бот майда зодагонлар ва турли-туман этник гуруҳлар қўлига ўтиб турди. Бу даврни *мулукуғт-тавайиф*" деб аташади.

5 Испанияда мулукут-тафойиф² XI аср

Умавийлар халифалигининг узил-кесил таназзулидан кейин ҳокимият тепасига ал-муробийларнинг келиши ўртасида ўтган тахминан эллик йилча вақт сиёсий тарқоқлик даври бўлди, лекин шунга карамай, бу даврда маданият равнақи тўхтамади. А.Р.Нилнинг ҳисобига кўра, Андалусиянинг турли жойларда йигирма учтага етадиган маҳаллий сулолалар ҳокимиятни эгаллаб олдилар. Баъзиларининг давлати фақат шаҳарда бўлса, бошқалариники эса (масалан, жануби-ғарбдаги Афтасийлар анчагина кенг майдонни ташкил қиларди. Бу сулолалар ўзларининг ирқий мансублигига кўра хилма-хил бўлиб, Умавийлар давридаги ҳарбий гуруҳларнинг хилма-хиллиги ва шунингдек, уларнинг орасида ҳукм сурган қабилавий ёвлик рақобат сақтаниб қолган эди. Шажараларининг баъзи бирлари соф арабий эди; масалан, Севильядаги Аббодийлар ёки Сарагосадаги Худийлар шулар жумласидандир, бошқалари эса барбарий эдилар, жумладан, Бадахосда Микноса қабилавий гуруҳга мансуб Афтасийлар, Толедодаги Ҳаввор қабиласидан чиққан Зуннунийлар (дастлаб улар барбарийча Заннун деб аталганлар), эҳтимол Малагадаги Ҳаммудийлар ҳам шу тоифага кирар эдилар; булардан Ҳаммудийлар XI асрга келганда маълум даражада араблашиб бўлган, Марокашлик Идрислар орқали ўзларининг келиб чиқишларини халифа Алига боғлашарди. Бу "маҳаллий ҳукмдор"ларнинг қайсидир гуруҳлари X аср охирида — ал-Мансур даврида Африкадан кўплаб ҳарбий муфразаларнинг ёпирилиб келиши натижасида юзага чиқиб қолгандилар. Гап Элвирадаги Санхожа қабиласига мансуб барбарий Зийрийлар ва Амирийлар гуруҳлари ҳамда ал-Мансур авлодлари тўғрисида кетяпти. Ал-Мансур авлодлари Валенсияда даври даврон сурган эдилар. Мамлакатнинг жануби-шарқидаги баъзи жойларда, масалан, Тортосада, Денияда ва дастлабки вақтларда Валенсияда маълум давр мобайнида ҳокимиятни собиқ куллар — *сақлабийлардан* чиққан саркардалар эгаллаб олишганди.

Йириқроқ «маҳаллий ҳукмдорлар» қўшниларига нисбатан босқинчилик сиёсатини амалга оширишган. Аббодийлар ўз мулкларини деярли Толедогача кенгайтириб борганлар; улар ўз ниятларини рўёбга чиқариш учун Ҳишом деган бир одамни умавийларнинг сўнгги вакили, дея рўкач қила бошладилар ва бу одам ўзини сўнгги Умавий халифа Ҳишом III деб эълон қилди. «Маҳаллий ҳукмдорлар»нинг баъзилари эса бажону дил насронийлар билан бирлашиб, диндош биродарлари мусулмонларга қарши уларнинг ёрдамидан фойдаланишдан ҳам тортинмадилар. Масалан, сўнгги Афтасий Умар ал-Мутаваккил ал-Муробийларга қарши курашда ёрдами эвазига Леон ва Кастилия қироли Алфунс VI га Португалиядаги мулкларининг анчагина қисмини беришгатайёр эканини ҳам билдирган.

XI аср охирига келиб Испанияда воқеалар ривожини ошкора тарзда мусулмонларга қарши тус ола бошлади. Руҳоний гуруҳлар купгина маҳаллий ҳукмдорларнинг маишатбозлиги ва масъулиятсизлигидан норози бўла бошлашди. Улар камсуқум барбарий ал-Муробийлар ҳукмдорлигини қабул қилишга тайёр эдилар. Шундай шароит вужудга келдики, 418/1085 йидда насронийлар Толедони истило қилгандан сўнг аббодий амир ва шоир ал-Мутамид ал-Муробийларга ёрдам сўраб мурожаат қилишга мажбур бўлди.

Мулукут-тавайифдан энг муҳим шажаралар қуйидагилар эди.

Малага ва Алхесирасдаги Ҳаммудийлар	400-449/1010-1057
Севиллада Аббодийлар	414-484/1023-1091
Гренадада Зайрийлар	403-483/1012-1090
Ниэблада Бану Йаҳйолар	414-443/1023-1051
Сильва, Алхарвада Бану Музайнлар	419-445/1028-1053
Албаррасина, Ла Сахлада Бану Разинлар	402-500/1011-1107
Алпуэнтада Бану Касиймлар	420-485/1029-1092

² * Араб ва форс историографиясида мулукут-тафойиф атамаси орқали нафақат Испанияда, балки барча мусулмон мамлакатларида мавжуд бўлган маҳаллий ва вассал ҳукмдорлар англатилган.

Кордовода Жахварийлар	422-461/1031-1069
Бадахосада Афтасийлар ёки Бану Масламалар	413-487/1022-1094
Толедода Зуннунийлар	419-478/1028-1085
Веленсияда Амирийлар	412-489/1021-1096
Алмарийада Бану Сумодиҳлар	430-480/1039-1087
Сарагоса, Лерида, Тудела, Калатаюл, Дения, Тортосада Тужибийлар, кейинча Ҳудийлар Моидака Мальоркада	410-536/1019-1142
Бану Мужоҳид ва Бану Ғанийалар	413-601/1022-1205

483- 1090-йилда мусулмон Испаниясини ал-Муробийлар истило қилдилар.

1. Малагала Ҳаммудийлар

400/1010	Али ан-Носир
407/1016	ал-Қосим I ал-Мамун
412/1021	Йаҳйо I ал-Муталий
413/1023	ал-Қосим I (<i>иккинчи марта</i>)
414/1023	Йаҳйо I (<i>иккинчи марта</i>)
427/1036	Идрис I ал-Мутавайид
430/1039	Йаҳйо II
430/1039	ал-Ҳасан ал-Мустансир
434/1043	Идрис 11 ал-Али
438/1046	Муҳаммад I ал-Маҳдий
440/1048	Муҳаммад II ал-Мутасим
440/1048	ал-Қосим II ал-Восиқ
446/1054	Идрис Ш.ал-Муваффақ
446/1054	Идрис II (<i>иккинчи марта</i>)
447-449/1055-1057	Муҳаммад III ал-Мусталий

450/1058 йилда Малагадаги катта уруғ мулклари Гренадалик Зайрийлар томонидан, Алхесирасдаги кичик уруғ мулклари аббодийлар томонидан босиб олинди.

2. Севильеда Аббодийлар

414/1023	Муҳаммад I ибн Иббод
433/1042	Аббод ал-Мутазид
461-484/1069-1091	Муҳаммад II ал-Мутамид

ал-Муробийлар истилоси

3. Кордовода Жаҳварийлар

422/1031	Жаҳвар
435/1043	Муҳаммад ар-Рашид
450-461/1058-1069	Абдулмалик

Абодийлар истилоси

4. Веленсияда Афтасийлар

413/1022	Абдуллоҳал-Мансур
437/1045	Муҳаммад ал-Мансур
460-487/1068-1094	Умар ал-Мутаваккил

ал-Муробийлар истилоси

5. Толедода Зуннунийлар

?	Абдурраҳмон ибн Зуннун
419/1028	Исмоъил аз-Зофир
435/1043	Йаҳйо ал-Мамун
467-478/1075-1085	Йаҳйо ал-Қодир

Леон ва Кастилия қироли Алфунс VI нинг бостириб кириши.

6. Валенсияда Амирийлар

412/4021	Абдулазизу ал-Мансур
453/1061	Абдулмалику ал-Мазаффар
457-468/1065-1076	<i>Зуннунийлар истилоси</i>
468/1076	Абу Бакр
478/1085	ал-Қозий Усмон
478-483/1085-1090	<i>Йаҳйоу ал-Қодир Зуннуний</i>
483-489/1090-1096	ал-Қозий Жаъфар

Амирийлар мулки Сид (насоролар) томонидан, кейин эса ал-Муробийлар томонидан босиб олинган.

7. Сарагоса ва бошқа жойларда Тужибийлар ва Ҳудийлар

Тужибийлар

410/1019	Мунзир I ал-Мансур
414/1023	Йаҳйоал-Музаффар
420/1029	Муиззу-д-давла Мунзир II

Ҳудийлар

430/1039	Сулаймон ал-Мустаин
438/1046	Аҳмад I ал-Муқтадир
474/1081	Йусуф ал- Мутамин
478/1085	Аҳмад II ал-Мустаин
503/1110	Имоду-д-Давла Абдулмалик
513-536/1119-1142	Аҳмад III ал-Мустамсир

Бу сулолаларнинг мулклари Альфонс I Эльбаталладор ва Рамиро II Арагоний томонидан босиб олинган.

6

Насрийлар (Бану ал-аҳмар)

629-897/1232-1492

Гранада

629/1232	Муҳаммад I ал-Ғолиб, лақаби Ибн ал-Аҳмар
671/1272	Муҳаммад II ал Фақиҳ
701/1302	Муҳаммад III ал-Махлу
708/1308	Наср
713/1313	Исмоил I
725/1325	Муҳаммад IV
733/1333	Йусуф I
755/1354	Муҳаммад V ал-Ғаний
760/1359	Муҳаммад VI
763/1362	Муҳаммад V (<i>иккинчи марта</i>)
793/1391	Йусуф II
797/1395	Муҳаммад VII ал-Мустаин
810/1407	Йусуф III
820/1417	Муҳаммад VIII ал-Мутамассик
822/1419	Муҳаммад IX ас-Сағир
831/1427	Муҳаммад VIII (<i>иккинчи марта</i>)
833/1430	Муҳаммад IX (<i>иккинчи марта</i>)
835/1432	Йусуф IV
835/1432	Муҳаммад IX (<i>учинчи марта</i>)
848/1445	Муҳаммад X ал-Аҳнаф
849/1445	Йусуф V
849/1446	Муҳаммад X (<i>иккинчи марта</i>)
851/1447	Муҳаммад IX (<i>тўртинчи марта ҳукмронлик қилиши</i>); 854-855/1451-1452 йилларда Муҳаммад XI билан биргаликда ҳукмронлик қилган.
857/1453 ёки 858/1454	Саъду-л-Мустаин
867/1462	Йусуф V (<i>иккинчи марта</i>)
867/1462	Саъд (<i>иккинчи марта</i>)
868/1464	Али
887/1482	Муҳаммад XI (Буабдил) якка ҳоким сифатида ҳукмронлик қилган.
888/1483	Али (<i>иккинчи марта</i>)
890/1485	Муҳаммад XII аз-Зағалл
892/897/1487/1492	Муҳаммад XI (<i>иккинчи марта</i>)
<i>Испан истилоси</i>	

Испанияни ал-Муваҳҳидлар тарк этганларидан кейин қисқа вақт ичида мусулмон шаҳарларининг кўпи жуда тезлик билан насронийлар қўлига ўтди. 635/1236 йилда Кордово, 646/1248 йилда эса Севилье эгалланди. Араблардан чиққан мусулмон сардори Муҳаммад ал-Ғолиб мудофаа учун қулай бўлган тоғли Гранада вилояти устидан назорат ўрнатишга муваффақ бўлди. У Гранаданинг ал-Ҳамро (Алгамбра) номи билан (ал-Ҳамро — қизил қўрғон) машҳур бўлган мустаҳкам қўрғонини пойтахт қилиб олди. У аввал Фердинанд I Кастилийга, кейин эса унинг вориси Альфонс X га хирож тўлашга рози бўлди. Насрий султонлар Испанияда ислом ҳукмронлигини тиклашни хоҳлаган Фесдаги Маринийлар орасида насронийлар билан муросаи мадора билан яшашга уринган. Аммо 741/1340 йилда Альфонс XI Кастилий Рио-Саладо яқинидаги жангда султон Абул-Ҳасан Али қўшинини тор-мор қилгач, мусулмонларнинг

Маринийлардан қилган умидлари чиппакка чиқци.

Гранада, аҳволнинг унчалик барқарор эмаслигига қарамай, икки ярим аср мобайнида мусулмон маданиятининг маркази бўлиб қолди. Мусулмон Мағрибидаги олиму фузалова шоиру адибларнинг ҳаммаси Гранадага талпинар эдилар. Муаррих ибн Халдун Муҳаммад VI нинг саройида дипломат эди, вазир Лисонуд-дин Ибн ал-Хатиб эса Насрийлар даврида Гранаданинг энг атоқли адабиётчиси бўлган. Гранада ҳақида бу олим яратган тарих ҳозирга қадар гоят катта қимматли асл манба ҳисобланади. Аммо 1469 йилда Фердинанд II Арагоний Изабелла Кастилийга уйланди ва бу ҳодиса насроний Испаниясини бир тож остида бирлаштиришга олиб келди. Бунинг натижасида Гранаданинг истиқболидан путур кетди. Мусулмонлар анъанавий хирож тўлашдан бош тортиб, мерос масалаларида ўзаро низолар ботқоғига ботиб, амалда ўз ҳалокатларини ўзлари тезлаштирдилар. 897/1492 йилда Гранада насронийлар томонидан ишғол қилинди, сўнгги Насрий ҳукмдорлар эса Марокашга қочишди.

7

Идрисийлар
172-314/789-926

Марокаш

172/789	Идрис I
177/793	Идрис II
213/828	Муҳаммаду ал-Мунтаси
221/836	Али I
234/849	Йаҳйо
?	Йаҳйо II
?	Али II
?	Йаҳйо III ал-Миқдом
292/905	Йаҳйо IV
310-314/922-926	ал-Ҳасан ал-Ҳажжом
<i>Фотимийлар истилоси</i>	

Идрисийлар, гарчи ожизгина бўлсада, Мағрибда шиалик ақидаларини жорий қилишга уринган биринчи сулола бўлди. Уларга қадар бу жойлар хорижийлар тасарруфида бўлиб, улар мазҳабларга тенг кўз билан қарар эдилар. Идрис I халифа Алининг ўғли ал-Ҳасаннинг чевараси бўлиб, шиа имомларига алоқадор эди. У 169/786 йилда Ҳижозда Али тарафдорлари сафида Аббосийларга қарши исёнда иштирок этган, исён бостирилгач, аввал Мисрга, кейин ҳазрат Али авлодларини ҳурмат қиладиган Шимолий Африкага қочишга мажбур бўлган. Шимолий Марокашдаги барбарий сардорларининг бир қанчаси Идрисни ўзларининг бошлиғи сифатида тан оладилар. Афтидан қадимий Рим шаҳри Волубилис ўрнида Фес шаҳарини Идрис I нинг ўғли Идрис II эмас, балки унинг ўзи қура бошлаган. Мусулмон Испаниясидан ва Ифриқийадан қочган одамлар ҳисобига Фес шаҳрининг аҳолиси тез кўпая бошлади. Шундан кейин идрисийлар уни ўзларига пойтахт қилиб олишди. Худди ўша кезлардан бошлаб, *шурафонинг*, яъни Муҳаммад (соллаллоҳу ʼалайҳи васаллам)нинг неваралари Ҳасан ва Ҳусайннинг имтиёзга эга бўлган авлодлари истиқомат қиладиган жой сифатида муқаддас шаҳарга айланди. Кейинчалик *шурафо* Марокаш тарихида жуда муҳим ўрин эгаллади. Идрисийлар ҳукмронлиги даврида мамлакатнинг ички вилоятларида яқинда исломни қабул қилган барбарий аҳолиси ўртасида мусулмон маданияти тарқала бошлади.

Аммо Идрисийлар давлати Муҳаммад ал-Мунтасир даврида инқирозга учради. Уларнинг ҳукмронлиги кишлоқ жойларидан кўра кўпроқ шаҳарларда тарқачган бўлиб, бу шаҳарлар Муҳаммаднинг кўпдан-кўп ака-укаларига мулк сифатида бўлиб берилган эди. Бунинг оқибатида Идрисийларнинг ерларига барбарийларнинг ҳужуми кучайди, X асрда эса фотимийлар уларга хавфлироқ душман сифатида хуруж қила бошладилар. Йаҳйо IV ўзини Маҳдий Убайдуллоҳга қарам деб тан олишга мажбур бўлди. 309/921 йилда эса Фотимийларнинг қўшини Фесни ишғол қилди. Шу вақтдан кейин Идрисийларнинг турли уруғлари Марокашнинг олис ҳудудларидагина — жанубда Тамдультдан Шимолий Марокашда Рифгача, яъни барбарийларнинг гомора деган қабиласи истиқомат қиладиган жойларгача бўлган ҳудудда ўз ҳокимиятларини сақлаб қола олдилар, бироқ уларнинг тарихида ноаниқликлар жуда кўп. Мағрибда (яъни Шимолий Африкада) Умавийлар ўз рақиблари фотимийларга қарши қатъий ҳужумга ўтиб, Сеуатани олганларида Рифда Идрисийлар Кордовога жўнатидди. Ўттиз-қирқ йил ўтгач, Умавийлар сулоласи тушкунликка юз тутган кезларда идрисийларнинг узоқ уруғларидан бири бўлмиш Ҳаммудийлар ал-Жазиратул-Хауро билан Малагани эгаллаб олдилар ва у ерда «мулукут-тавайиф» тарзида ҳукмдорлик қилдилар.

Ғарбий Жазоир

160/777	Абдурраҳмон ибн Рустам
168/784	Абду-л-Ваҳҳоб (ёки Абдул-Ворис) ибн Абдурраҳмон
208/823	Абу Саид Афлах
258/872	Абу Бакр ибн Афлах Абул-Йақзон Муҳаммад
281/894	Абу Ҳотим Йусуф
284/897	Йаъқуб ибн Афлах
288/901	Абу Ҳотим Йусуф (<i>иккинчи марта</i>)
294-296/907/909	Йақзон ибн Муҳаммад

Тоҳарт Фотимий доий Абу Абдуллоҳ томонидан ишғол қилинди.

Шимолий Африкадаги ислом тарихида рустамийларнинг аҳамияти уларнинг ҳукмронлик қилган ва сиёсий таъсирларининг кўлами билан ўлчанади. VIII асрда Шимолий Африкадаги барбарий аҳолининг кўпчилиги сунний араблар ҳукмронлигига қарши норозилик тарзида хорижийларга қўшилиб кетдилар. Хорижийлар диний-сиёсий жиҳатдан алоҳида гуруҳ бўлиб, ҳамма диний оқимларга бир хил қараш ғояларини олға суришарди. Шарқда хорижийлар ғазабнок озчиликнинг жангари гуруҳи сифатида иш юритган бўлса, ғарбда бу ҳаракат анча оммавий тус олган бўлиб, жангарилиги муътадил эди. Бу гуруҳларнинг кичикларидан бири *ибодийлар* (Абдуллоҳ ибн Ибод деган одамнинг муридлари) бўлиб, улар дастлаб Шимолий Африкада Жабалун-Нафуса (ҳозирги Триполитания)да барбарийлар орасида дастлабки марказларига эга эдилар. Аввалига бир гуруҳ ибодийлар Мағрибдаги араб ҳукмронлигининг таянчи бўлмиш Кайруанни бир неча муддат эгаллаб тургач, кейин ғарбий Жазоирга қочишди ва 144/761йилда пойтахти Тоҳарт ёки Тихартда бўлган Хорижий амирлигига асос солишди. Бу гуруҳга Абдурраҳмон ибн Рустам бошчилик қилди. Номидан ҳам кўриниб турибдики, бу одам аслида эроний бўлган. 160/777 йилда у Шимолий Африкадаги барча ибодийларнинг имоми эди. Тоҳарт теварагидаги бу гуруҳ Аурасда, жанубий Тунисда ва Жибалун-Нафусдаги Ибодий жамоалари билан боғлиқ. Рустамий имомларининг маънавий раҳбарлигини жанубда Фаззан воҳасигача бўлган ҳудудда истиқомат қилувчи ибодийлар ҳам тан олишди. Рустамийлар ғарбда шиа *идрисийлар*, шарқда эса сунний *ағлабийлар* каби душманлар қуршовида қолганлари учун ҳам испан Умавийлари билан муроса йўлини изладилар ва улардан пул бирлигида ёрдам олишга муваффақ бўлдилар. Мағрибнинг бошқа маҳаллий сулолар каби Рустамийлар учун ҳам Марокашда Фотимийларнинг ҳокимият тепасига келиши ёмон бўлди. 296/909 йилда Фотимий тарғиботчи (*доий*) Абу Абдуллоҳ раҳбарлигидаги барбарий катомалар Тоҳартни эгалладилар. Кўпгина Рустамийлар қатл этилди, тирик қолганлари эса жанубга, Варглага қочишга мажбур бўлди.

Рустамийлар даврида Тоҳарт Саҳрои Кабир орқали ўтадиган карвон йўлларининг энг сўнги нуқтасида жойлашганлиги учун ҳам моддий жиҳатдан катта фаровонликка эришди; уни "кичик Ироқ" деб аташарди. Бу шаҳарда турли тоифадаги одамлар, ҳар хил қавм ва қабилаларга мансуб аҳоли йиғилган бўлиб, улар орасида форслар ва насронийлар каттагина ўрин тутарди. Тоҳартда илм-фан равнақ топганди. Шаҳар бутун Шимолий Африка ва ҳатто унинг ҳудудларидан ташқаридаги хорижийлар ҳаракатининг ҳаётий маркази ва тўпланадиган жойи сифатида жуда катта тарихий аҳамиятга молик бўлди. Гарчи Тоҳарт сиёсий жиҳатдан фотимийларга бўйсунса-да, ибодийларнинг ақидалари Мағрибда анча вақтгача кучини сақлаб қолган ва Жазоирда Мзаб воҳаси, Тунисда Жарба ороли ҳамда Жабалун-Нафуса каби бир қанча жойларда бизнинг кунларимизга етиб келган.

Ифриқийа, Жазоир, Сицилия

184/800	Иброҳим I ибн ал-Аглаб
197/812	Абдуллоҳ I
201/817	Зийодатуллоҳ I
223/838	Абу Иқол ал-Аглаб
226/841	Муҳаммад I
242/856	Аҳмад
249/863	Зийодатуллоҳ II
250/863	Абу-л-Ғарониқ Муҳаммад II
261/875	Иброҳим II
289/902	Абдуллоҳ II
290-296/903-909	Зийодатуллоҳ III
<i>Фотимийлар истилоси</i>	

Иброҳим ибн Аглабнинг отаси Аббосийлар қўшинининг Хуросондаги лашкарида саркарда бўлган. 184/800 йилда Ҳорун ар-Рашид Иброҳимга Ифриқийа вилоятини (ҳозирги Тунис) йилига 40 минг динар хирож тўлаб туриш шарти билан инъом қилади. Аглабийларга бу инъом шартлари маълум даражада мустақиллик берар, Шимолий Африканинг Бағдоддан олислиги ҳам аглабийларнинг Бағдод ҳокимиятидан мустақиллигини таъминлайдиган қўшимча омил эди. Аглабийлар ишни ўз ҳудудларидаги барбарий-хорижийларнинг исёнларини бостиришдан бошлашди. 217/827 йилда бу сулоланинг энг қобилятли ва серғайрат вакилларида бири Зийодатуллоҳ I Сицилийани византияликлар қўлидан тортиб олишдек жуда катта ишни амалга оширишга киришди. Аглабийларни Ўрта ер денгизининг марказий қисмида хўжайин бўлиб олишига ва Жанубий Италия, Сардиния, Корсика ва ҳатто Альп этагидаги денгиз соҳилларига ҳам тез-тез босқинлар уюштириб туришига жуда катта ёрдам берган қароқчилик дўнанимаси туширилди. Аглабийлар 255/ 868 йилда Мальтани босиб олишди. Афтидан, Сицилийанинг босиб олиниши мутаассибларнинг куч-ғайратини кофирларга қарши муқаддас урушга — жиҳолга йўналтириш учун бошланган бўлса керак. Негаки, Аглабийлар Ифриқийада биринчи бўлиб Кайруандаги моликийларнинг диний раҳнамолари (фуқоҳо) ҳаракатини енгишга мажбур бўлганлар. 264/878 йилга келиб Сицилийани босиб олиш амалда ниҳоясига етди ва орол XI аср охирида Норманлар истилосига қадар мусулмонлар ҳукмронлиги остида қолиб, аввал Аглабинлар, улардан кейин Фотимийлар ҳукм суришди. Бу даврларда Сицилийа насронийлар Европасида мусулмон маданиятини тарқатишда муҳим марказ ҳисобланар эди. Зийодатуллоҳ I замонида Кайруанда Жомеъ масжид қурилди, шунингдек кўп жойларда ва айниқса, Ифриқийанинг камҳосиллик жанубида кишлок хўжалик иншоотлари барпо этилди ва суғориш ишлари йўлга қўйилди.

Аммо X аср охирада Аглабийларнинг Ифриқийадаги мавқеидан путур кетди. Фотимий Маҳдий Убайдуллоҳнинг мубошири Абу Абдуллоҳ томонидан олиб борилган шиалик тарғиботи барбарийларнинг Катоба қабиласига жуда қаттиқ таъсир кўрсатди. Бу ҳарбий исёнга олиб келди ва сўнгги Аглабий Зийодатуллоҳ III Аббосийлардан ёрдам олишга анча-мунча беҳуда уринишлардан кейин, 296/909 йилда Мисрга қочди.

10
Зирийлар ва Ҳаммодийлар
361-547/972-1152

Ифриқийа ва Шарқий Жазоир

I. Зирийлар

361/972	Йусуф Булуггин (Булуккин) I ибн Зирий
373/984	ал-Мансур ибн Булуггин
386/996	Носируд-давла Бадис
406/1016	Шарафуд-давла ал-Муизз
454/1062	Тамим
501/1108	Йаҳйо
509/1116	Али
515-543/1121-1148	ал-Ҳасан

Норманлар, кейинроқ ал-Муваҳҳидлар истилоси

2. Ҳаммодийлар

405/1015	Ҳаммод ибн Булуггин I ибн Зирий
419/1028	ал-Қойид
446/1054	Муҳсин
447/1055	Булуггин II
454/1062	ан-Носир
481/1088	ал-Мансур
498/1105	Бодис
498/1105	ал-Азиз
515 ёки 518-547/1121 ёки 1124-1152	Йаҳйо

ал-Муваҳҳидлар истилоси

Зирийлар Санҳожа қабиласига мансуб барбарийлар бўлиб, Мағрибнинг марказий қисмида истиқомат қилганлар. Улар Фотимийлар ҳаракатига анча аввал қўшилган ва Фотимийлар пойтахти ал-Маҳдийа 334/945 йилда исёнчи хорижий Абу Йазид томонидан қамал қилинганда, шаҳарга ҳарбий ёрдам кўрсатишган эди. Шунинг учун Фотимий халифа ал-Муизз Мисрга жўнаб кетишда Булуггин ибн Зирийни Ифриқийанинг ноибни қилиб қолдирган. Булуггин қабиладошларининг Занота кўчманчи қабиласига нисбатан азалдан тутаб ётган душманлик кайфиятини қўллаб, уларга қарши ҳаракат қила бошлади ва бутун Мағрибдан Сибтага қадар босқинчилик қилиб, у ерларни гонат қилди. Кейинчалик аён бўлишича, бунақа бепоён мулкни бошқариш бир одамнинг қўлидан келмас экан, шунинг учун Булуггиннинг невараси Бодис салтанатни иккига бўлишни маъқул кўрди. Ғарбий вилоятлар бу сулоланинг Ҳаммодий уруғи вакиллари тасарруфига ўтди, улар Қалат Бану Ҳаммод шаҳарини пойтахт қилиб олдилар. Сулоланинг улуғ уруғи бўлмиш Зирийлар эса Ифриқийада қолишди. Уларнинг пойтахти Кайруан эди.

Ифриқийада табиий бойликларнинг сероблиги Зирий ал-Муиззни ўзининг Фотимий хўжаларига қарши исён кўтаришга ундади. У 433/1041 йилда ўзини Аббосийларга қарам деб эълон қилди (ҳолбуки, бу даврда Ҳаммодийлар Фотимийларга содиқ қолишган). Шунда Фотимийлар Зирийларга қарши Мағрибга қуйи Мисрдан кўчиб келган Ҳилол ва Сулайм қабиластарига мансуб кўчманчи бадавийлар тўдасини қайраб солдилар. Бу тўдалар шаҳарларни даҳшатга солиб, мамлакат бўйлаб кўчиб юришарди. Улар Зирийларни Кайруандан денгиз соҳилидаги ал-Маҳдийага кетишга, Ҳаммодийларни эса анча ноқулайроқ бўлган Бужоиа минъосига чекинишга мажбур қилдилар. Зирийлар қуруқлик устидан назоратни йўқотгач, эътиборларини денгизга қаратиб, кемалар қура бошладилар. (Шимолий Африкадаги қароқчилик даври айна шу йиллардан бошланган). Аммо улар мусулмонлар тасарруфидаги

Сицилийанинг норманлар томонидан босиб олиг, нишига тўсқинлик қила олмадилар ва кейинчалик норман қироллари билан тинч савдо муносабатлари ўрнатишдан бошқа иложлари қолмади. Лекин XII асрда Зирийларнинг аҳволи жуда танг-лашди; Сицилия қироли Рожер II ал-Маҳцийани ва Тунис соҳилини босиб олиб, ал-Ҳасанни хирож тўлашга мажбур қилди, бундан кейин орадан кўп ўтмасдан Зирийлар ва Ҳаммодийларнинг ерлари ал-Муваҳҳидларга ўтиб кетди.

**ал-Муробийлар (ал-Муробитун)
448-541/1056/1147**

Шимолий Африка ва Испания

?	Йаҳйо ибн Иброҳим
?	Йаҳйо ибн Умар I
448-480/1056-1073	Абу Бакр ал-Ламтуний
453/1061	Йусуф ибн Тошуфин
500/1106	Али
537/1142	Тошуфин
540/1146	Иброҳим
540-541/1146-1147	Исҳоқ

ал-Муваҳҳидлар истилоси

Барбарий қавмининг бошидан кечган турли диний жунбиш тўлқинлари орасида Мафибдаал-Муваҳҳидлар тарих майдонига кириб келганлар. XI аср бошида Санҳожа қабиласининг бошлиғи Йаҳйо ибн Иброҳим Арабистонга зиёратга борди. Бу ердаги диний салобат ва шукуҳдан ғоят таъсирланган Йаҳйо Марокашдаги машҳур уламо Абдуллоҳ ибн Йосинга ўзининг қавми орасида исломни тарғиб қилишни таклиф қилди. Сенегал дарёсининг бўйларида мустаҳкам қўрғон қурилди. ва шу ердан «ислом лашкарлари» янги динни энг оддий, энг ибтидоий шаклларда бутун ғарбий Судан бўйлаб тарқата бошладилар. Саҳрода истиқомат қилувчи бу барбарий аскарларни муробитун (*яъни «чегарадаги истеҳкомларда турувчилар»*) деб аташган. Кейинчалик бу сўз ўзгариб, испанча *Almoravides* деган атама ва французча *marabout* (*«тақводор, маҳаллий авлиё»*) деган атама пайдо бўлди. Улар юзларига ҳижоб тутиб юришган (уларнинг авлодлари бўлмиш туареглар ҳозир ҳам шундай қилишади), шунинг учун уларни *ал-муталассимун* ("ҳижоб тутган"), деб аташади. Улар Абу Бакр ва унинг ёрдамчиси Йусуф ибн Тошуфин раҳнамолигида Марокашга қарши юриш қилиб, Жазоиргача бўлган Шимолий Африкани эгалладилар. 454/1062 йилда Йусуф Марракаш шаҳарига асос солиб, уни ўзига пойтахт қилиб олди. ал-Муробийлар Аббосий халифаларни исломнинг диний раҳнамолари деб ҳисоблашган ва Шимолий Африка мусулмонлари орасида анча кенг тарқалган ақидапарараст моликийя таълимотига амал қилишган.

Будаврда мусулмонлар Испанияси мулукут-тавайиф давридагига хос тарқоқлик ҳолатида эди. Арабларга қарши насроний юришлари бошланганда аён бўлдики, фақат ал-Муробийларнинг ўсиб бораётган қудратигина ўзаро низолар ботқоғига ботиб қолган тарқоқ майда амирларни қутқариб қолиши мумкин экан. 479/1086 йилда Йусуф ибн Тошуфин Африкадан Испанияга ўтди ва Бадахоса яқинидаги Заллака деган жойда бўлган жангда Леон ва Кастилия қироли Альфонс VI устидан ажойиб ғалабага эришди. Бироқ бахтга қарши у ўз муваффақиятини мустаҳкамлай олмай, Толедо насронийлар қўлида қолди. Кейинги бир неча йил мобайнида Йусуф маҳаллий амирларнинг (*мулуку-т-тавайиф*) деярли ҳаммасини ўзига тобеъ қилди; фақат яҳудийларгагина Сарагосада қолишга ижозат берилди. Аммо XII асрнинг бошида Мағрибда ал-Муваҳҳидларнинг пайдо бўлиши билан ал-Муробийлар хавф остида қолдилар. Орқа томондан кўрсатилган бу тазйиқ туфайли ал-Муробийлар 512/1118 йилда Марокашдаги сўнги ал-Муробий ҳукмдор Исҳоқ ўлдирилди ва ал-Муваҳҳидлар Африкадан Испанияга ўта бошлашди. ал-Муробийларнинг Испаниядаги сўнги ҳоқими, никоҳ ришталари билан ал-Муробийларга алоқадор Йаҳйо ибн Ғонийа 542/ 1148 йилда вафот этгандан сўнг ал-Муробийлар ҳукмронлиги ўзининг ниҳоясига етди. Аммо бу сулоланинг бир уруғи — Бану Ғонийа Мольоркада ҳукмронлик қилишда давом этди. Бу ҳукмронлик Мольорка босиб олинган 509/1115 йилдан бошланиб, 625/1228 йилгача — арагонликлар эгаллагунларигача давом этди, Миноркада эса улар Арагоннинг вассаллари сифатида 685/1286 йилгача яшадилар.

**ал-Муваҳҳидлар (ал-Муваҳҳидун)
524-667/1130-1269**

Шимолий Африка ва Испания

Муҳаммад ибн Туморт, вафоти 524/1130 йил.

524/1130	Абдулмўмин
558/1163	Абу Йаъқуб Йусуф I
580/1184	Абу Йусуф Йаъқуб ал-Мансур
596/1199	Муҳаммад ан-Носир
611/1214	Абу Йаъқуб Йусуф 11 ал-Мустансир
620/1224	Абдулвоҳид I ал-Махлу
621/1224	Абу Муҳаммад Абдуллоҳал-Одил
624/1227	Йаҳйо ал-Мутасим
626/1229	Абулуло Идрис ал-Мамун
630/1232	Абу Муҳаммад Абдудвоҳид II ар-Рашид
640/1242	Абулҳасан Алий ас-Саъид ал-Матазид
646/1248	Абу Ҳафс Умар ал-Муртазо
665-667/1266-1269	Абулуло ал-Восиқ

Гренададан ташқари бутун Испаниянинг насронийлар томонидан босиб олиниши. Шимолий Африкадаги ерлар Абдупвдийлар, Ҳафсийлар ва Маринийлар ўртасида тақсимланган

ал-Муваҳҳидлар (*худонинг бирлигини тан олувчилар дегани*) ҳаракати, алоҳида олиб қараганда, Шимолий Африкада анча кенгтарқалган моликийа мазҳабига хос бўлган ашаддий консерватизмга ва қонунчиликка қарши норозилик эди. Улар сўнгги ал-Муробийлар даврида жамиятдаги маънавий тушкунликка ҳам қарши норози эдилар. Бу сулоланинг асосчиси барбарий Ибн Туморт Шарқда ўқиган ва зоҳидлик ҳамда ислоҳотчиликни ўзига сингдирган киши эди. У Марокашда Масмуда деган барбарий қабиласи раҳнамоларига қасам ичтириб, оммавий ҳаракатга бош бўлган ҳолда, ўзини маҳдий, яъни халоскор деб эълон қилди. Кейинчалик унинг муовини Абдулмўмин ўзига халифа ёки Ибн Туморгнинг вакили деган унвон берди. ал-Муваҳҳидлар бутун Марокашни эгаллашди, у ерда ҳамон истиқомат қилаётган ал-Муробийларни маҳв этиб, Марракашни ўз пойтахтларига айлантирдилар. Испанияда ал-Муробийлар ҳукмронлиги ағдарилгач, бир неча муддат тахт эгасиз қолди. Бу вақтда Валенсияда, Кордовода, Мурсида яна ўтган асрдаги «мулукут-тавайиф» сингари маҳаллий гуруҳлар майдонга чиқди. Кейин Абдул-мўмин 540/1145 йилда Испанияга қўшин юбориб, илгари мусулмонлар тасарруфида бўлган худуднинг ҳаммасини эгаллади. Қудратли ал-Муваҳҳидлар давлати вужудга келди ва бу гал унга Севилье пойтахт бўлди. Абдулмўмин Тунис ва Триполи шаҳарларини босиб олди; фарангларга қарши уруш олиб бораётган Аййубий Саладин у билан иттифоқда бўлишга интилиб, денгизда олиб бориладиган жангларда ундан ёрдам сўради. Халифанинг яқин дўстлари ва маслаҳатчиларидан ташкил топган жипс кучга таянган ал-Муваҳҳидлар давлатининг тузилиши Ибн Туморт таълимотининг маҳдийлик ва яқка ҳокимлик табиатини акс эттирган эди. ал-Муваҳҳидларнинг саройи санъат ва илмнинг ажойиб марказига айланди. У биринчи навбатда шу билан шуҳрат топганки, бу ерда мусулмон фалсафаси ўз раванқининг энг юксак босқичини бошдан кечирди. Бу босқич Ибн Туфайл ва Ибн Рушд (*Аверроэс*) каби номлар билан боғлиқ бўлиб, ал-Муваҳҳид султонлари саройида табиб сифатида хизмат қилган эдилар.

Аммо ал-Муваҳҳидлар насронийлар ҳужумини доимий равишда қайтариб туришга ожизлик қилдилар. Аларкос яқинидаги 591/1195 йилдаги ғалаба уларнинг мавқеини қисқа муддатга мустақамлади, холос. Аммо 609/1212 йилда улар Лас Навас де Толоса яқинида Пиренея ярим

оролининг бирлашган насроний ҳукмдорлари томонидан жуда қаттиқ мағлубиятга учрадилар ва Испанияни бутунлай тарк этишга Мажбур бўлдилар. Сўнгги султонлар фақат Шимолий Африкада ўз ҳокимиятларини сақлаб қолган эдилар, бироқ бу ерда ҳам уларнинг қудратидан путур кета бошлаганди. 633/1236 йилда Тлемсенда содир бўлган Йагамрасон ибн Зайюн исёни у ерда мустақил Абдулводидлар сулоласининг ташкил топишига олиб келди. Кейинги йилда Ифриқийа ҳукмдори Абу Закарийо Йаҳйо Тунисда ўзининг мустақиллигини эълон қилди ва Ҳафсийлар сулоласига асос солди. Ниҳоят, ал-Муваҳҳидлар пойтахти Марракашнинг ўзи ҳам 667/1269 йилда Маринийлар қўлига ўтди.

13
Маринийлар ва Ваттосийлар
592-956/1196-1549

Марокаш

1. Маринийлар

592/1196	Абу Муҳаммад Абдулҳаққ I
614/1217	Усмон I
637/1240	Муҳаммад I
642/1258	Абу Йаҳйо Абу Бакр
656/1258	Абу Йасуф Йаъқуб
685/1286	Абу Йаъқуб Йусуф
706/1307	Абу Собит Амир
708/1308	Абурраби Сулаймон
710/1310	Абу Саид Усмон II
732/1331	Абулҳасан Али I
749/1348	Абу Инон Форис
759/1359	Муҳаммад II ас-Саид
760/1359	Абу Солим Али II
762/1361	Абу Умар Тошуфин
763/1361	Абдудҳалим (аввал Фесда, кейин Сижилмасда)
763/1352	Абу Заййон Муҳаммад III
768/1366	Абулфорис Абдулазиз I
774/1372	Абу Заййон Муҳаммад IV
776/1374	Абулаббос Аҳмад
786/1384	Мусо
788/1384	Абу Заййон Муҳаммад V
788/1386	Муҳаммад VI
789/1387	Абулаббос Аҳмад (<i>иккинчи марта</i>)
796/1393	Абулфорис
799/1397	Абдулазиз II
800/1398	Абдуллоҳ
801/1399	Абу Саид Усмон III
823-831/1420-1428	Бу оралиқда Абу Малик Абдулвоҳид ҳукмдорлик қилди. (Заййоний ёки тлимсенлик Абдулводид).
831-869/1428-1465	Абу Муҳаммад Абдулҳаққ II

2. Ваттосийлар

831/1428	Абу Закарийо Йаҳйо
582/1448	Али
863/1459	Муҳаммад I аш-Шайх
875/1470	Муҳаммад II ал-Буртуқолий
931/1525	Аҳмад
952/1545	Муҳаммад III ал-Қасрий
954-956/1547-1549	Аҳмад (<i>иккинчи марта</i>)

Саъдий уруғига мансуб зодагонлар

Маринийларал-Муваҳҳидлардан Марокаш ва Марказий Мағрибни мерос олиб, уларни ўртада Тунисдаги Ҳафсийлар билан тақсимлашди. Бану Марин Занотадеган қабилавий ипифоққа мансуб кўчманчи барбарий қабилаларидан бири эди. Маринийларнинг ҳокимият учун олиб борган курашларида ат-Муробийлар ҳамда ал-Муваҳҳидларни зафарларга етаклаган

мутассибларга хос эътиқод улрга бегонароқ эди, чунки, афтидан, уларнинг маданият савиялари ҳам унча юқори булмаган. Уларнинг ал-Муваҳхидларга қарши сўнги урушларининг чўзилиб кетиш сабаби ана шу вазият билан, шунингдек. Маринийларнинг нисбатан камсонлиги билан изоҳланади. Улар Маракашга дастлаб 613/1216 йилда саҳрои Кабирдан бостириб кирган эдилар. Лекин ал-Муваҳхид вакили Абу Саид уларнинг ҳамласини даф қилган бўлиб, улар Марракашни 669/1269 йилдагина Марракашни, Сижилмасани эса яна тўрт йил ўтгандан сўнг ишғол қилдилар.

Маринийлар Марокашда узил-кесил ўрнашиб олиб, Фесни ўзларига пойтахт қилиб олгач, ўзларини ал-Муваҳхидларнинг чинакам ворислари деб ҳис қила бошладилар ва Мағрибда уларнинг давлатини қайта тиклашга уриндилар. Уларни жиҳод руҳи ҳам илҳомлантириб, бутун Испанияни қўлга киритишни орзу қилиб қолдилар. Чиндан ҳам Маринийлар ҳукмронлик қилган даврда зоҳидлик (муробийлик) кайфиятлари авж олди ва халқ ўртасида диний интилишлар кучайди. Испанияда Мариний султонларининг бир қанчаси жанг қилди. Абу Йусуф Йақуб Гренададаги Насрийлар даъвати билан у ерга денгиз орқапи сузиб борди ва 674/1275 йилда Эсиҳа яқинидаги жангда ғолиб келди. Жабалут-Ториқ 709/1309 йилда испанлар томонидан босиб олингандан кейин Маринийларнинг қўшинлари Испанияда яна пайдо бўлиб қолдилар. Аммо 741/1340 йилда Абулҳасан Алининг қўшинлари Рио-Саладо яқинидаги жангда Альфонс XI Кастилий ва Альфонс IV Португалия аскарлари томонидан тор-мор келтирилгач, Маринийлар Испания ишларига аралашини узил-кесил тўхтатдиар. Шимолий Африкада Маринийлар ўз қўшинлари — Тлимсенлик Абдулводид устидан ғолиб келдилар; бир неча марта уларнинг пойтахтининг босиб олдилар (737/1337 йилда ва ундан кейин), аммо Ҳафсийларни Тунисдан сиқиб чиқаришга муваффақ бўла олмадилар.

XIV аср охирига келганда Маринийлар таназули аниқ бўла бошлади. 803/1401 йилда Генрих III Кастилий Тетуанга ҳужум қилди, 818/1415 йилда эса португалияликлар Сеутани ишғол қилдилар. Насронийларнинг ҳужумкорлиги Мағрибда диний ҳис-туйғуларнинг мислсиз кўтарилишига сабаб бўлди ва ҳар томонда кофирларга қарши жиҳодга чақириклар янграй бошлади. Жамиятдаги бундай вазият Маринийларнинг аймақлари бўлмиш Бану Ваттосларга амалда ҳокимиятни эгаллаб олишга йўл очди. Улар Мариний султонлари саройида анча юқори мавқега кўтарилишга муваффақ бўлган эдилар. Абу Закарийо Йаҳйо аввал ҳали норасида Абдулҳақ II нинготабеги сифатида мамлакатни бошқариб, португалияликларга қарши фаол кураш олиб борди 862/1458 йилда Абдулҳақ мамлакатни мустақил бошқаришга уриниб кўрди, аммо орадан етти йил ўтгач ўлдириди. Ваттосий Муҳаммад I аш-Шайх 877/1472 йилда Идрисийлардан тортиб олган Фес шаҳрида ўзини султон деб эълон қилди. Аммо кейинги Ваттосийлар Садий уруғига мансуб зодагонларнинг тобора ўсиб бораётган қудратларига қарши туришга ожиз эдилар. Зодагонлар охир пировард Фесни эгаллашди (956/1549 йилда). Ваттосийлардан бири Усмонли турклар ёрдамида улардан ўч олишга уриниб кўрди. Бироқбу уриниш муваффақиятсиз чиқди ва бу сулола секин-аста сўнди.

14
Ҳафсийлар
625-982/1228-1574

Тунис ва Шарқий Жазоир

625/1228	Абу Закарийо Йаҳйо I
647/1249	Абу Абдуллоҳ Муҳаммад 1 ал-Мунтасир
675/1277	Абу Закарийо Йаҳйо II ал-Восиқ
678/1279	Абу Исҳоқ Иброҳим I
681/1282	<i>Аҳмад ибн Абу Умара ҳокимиятни эгаллаб олди.</i>
683/1284	Абу Ҳафс Умар I (Тунисда)
684/1285	Абу Закарийо Йаҳйо III ал-Мунтахаб (689/1289 йилгача Бужайа ва Константинада)
694/1295	Абу Абдуллоҳ (ёки Абу Асида) Муҳаммад II ал-Мунтасир
709/1309	Абу Йаҳйо Абу Бакр I аш-Шаҳид
709/1309	Абулбақо Холид ан-Носир
711/1311	Абу Йаҳйо Закарийо I ал-Лиҳйоний (Тунисда)
717/1317	Абу Зарба Муҳаммад III ал-Мустансир ал-Лиҳйоний Тунисда)
718/1318	Абу Йаҳйо Абу Бакр II ал-Мутаваккил
747/1346	Абу Ҳафс Умар
748/1348	<i>Туниснинг Маринийлар томонидан биринчи марта босиб олинishi</i>
750/1349	Абулаббос Аҳмад I ал—Фазл ал-Мутаваккил (Тунисда)
750/1350	Абу Исҳоқ Иброҳим II ал-Мустансир
758/1357	<i>Туниснинг Маринийлар томонидан иккинчи марта босиб олинishi</i>
758/1357	Абу Исҳоқ Иброҳим II (<i>иккинчи марта</i>); Тунисда 770/1369 йилгача ҳукмронлик қилади; бошқа Ҳафсий ҳукмдорлар Бужайа ва ал-Йонстантинда).
770/1369	Абулбақо Холид II (Тунисда)
772/1370	Абулаббос Аҳмад II ал-Мустансир (аввал Бужойа ва Константинда ҳукмронлик қилган).
796/1394	Абу-Форис Абдулазиз ал – Мутаваккил
837/1434	Абу Абдуллоҳ Муҳаммад IV ал-Мунтасир
839/1435	Абу Умар Усмон
893/1488	Абу Закарийо Йаҳйо IV
894/1489	Абдулмўмин
895/1490	Абу Йаҳйо Закарийо II
899/1494	Абу Абдуллоҳ Муҳаммад V ал-Мутаваккил
932/1526	Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ал-Ҳасан
941/1534	<i>Туниснинг Усмонли Хайруддин Барбарус томонидан биринчи марта босиб олинishi.</i>
942/1535	ал-Ҳасан (<i>иккинчи марта</i>), император Карл V нинг вассали
950/1543	Аҳмад III
977/1569	<i>Туниснинг Усмонли Улуж Али томонидан иккинчи марта босиб олинishi.</i>
981/1573	Абу Абдуллоҳ Муҳаммад VI, Испания вассали.
982/1574	<i>Туниснинг Усмонли Синонпошо томонидан учинчи марта ва узил-кесил босиб олинishi.</i>

Ўз номларини ал-Муваҳҳидлар ҳаракатининг асосчиси ибн Тумортнинг ва саркардалардан бири Абдулмўминнинг шогирди шайх Абу Ҳафс Умардан (571/1176 йилда вафот этган) олган Ҳафсийлар сулоласи ўрта асрлар охирида Ифриқийадаги энг салмоқли ўрин тутган.

Абдулмўминнинг авлодлари ал-Муваҳҳидлар саройида турли-туман катта мансабларни эгаллашган, шу жумладан, Ифриқийада ноиблик ҳам қилганлар. Шундай Ҳафсий ноиблардан бири Абу Закарийо Йаҳйо I 634/1237 йилда ал-Муваҳҳид халифаси Абдулвоҳидга унинг динга ноақидавий янгиликлар киритганидан норози бўлиб, унга бўйсунишдан бош тортди. Абу Закарийо Марказий Мафибга қўшин тортиб, Костантин, Бужайа ва Жазоирни ишғол қилади, Тлимсендаги Абдулводидларни ўзига хирож тўлашга мажбур қилди ва маринийларга ўзини тан олдиришга муваффақ бўлди. Жанубий Испанияда қамалда қолган мусулмонлар унга ёрдам сўраб мурожаат қилдилар. Ҳафсийлар қудрати унинг ўғли ал-Мунтасир замонида ҳам сақланди, у 668/1270 йилда француз қироли Людовик IX ва Карл Анжусийнинг ҳужумини қайтарган эди. У Макка шайхидан *халифа ва амирул-мўминин* унвонларини олиб, ўзини Бағдодлик Аббосийларнинг меросхўри деб эълон қилди.

ал-Мунтасирнинг вафотидан кейин ўтган бир ярим асрлик давр Ҳафсийлар қудратини мислсиз тебранишларга солди. Уларнинг ҳокимияти заифлашган даврларда Марказий Мағриб ва Жанубий Ифриқийадаги шаҳарлар, шунингдек, у ерда жойлашган Жарид вилояти Ҳафсийлар ҳукмронлигидан қутулишга уриниб қолардилар. Шундай ҳам бўлардики, бир вақтнинг ўзида бир неча одам — турли шаҳарларнинг бекалари Ҳафсийлар тахтига даъвогарлик қилиб қолишарди. XVI асрда сулола анча ночор аҳволга тушиб қолган эди, унинг ҳукмронлиги Тунис шаҳари ҳудудидан ташқари чиқмай ҳам қоларди. Туркларнинг Жазоирда ва бошқа миноъларда қарор топиши ва Ҳафсийларнинг турк қароқчиларининг қирғин-барот босқинларини тўхтатиб қолишга ожизликлари насронийларнинг ҳам ҳужум ва босқинларини авж олдириб юборди. 941/1535 йилда император Карл V Тунисга испан шуртасини жойлаштирди. Сўнги Ҳафсийлар испанлар ёрдамида турклар ҳамлаларидан ҳимояланиб, ҳамон бир даражада ҳокимиятларини сақлаб турардилар, аммо 981/ 1574 йилда Синопшо Тунисни ишғол қилади ва сўнги Ҳафсий асир олиниб, Истанбулга жўнатилди.

Ҳафсийлар даврида Тунис бекиёс равнақ топди. Шимолий Африка қароқчилари денгизда талончиликни авж олдириб, бошқа мамлакатлар билан тинч мулоқотда бўлиш имконини йўққа чиқармасларидан аввал Ҳафсийлар Италия ва Фарангистондаги жанубий шаҳарлар, шунингдек, Арагон билан кенг савдо битимларига эга эдилар. Мамлакат мусулмонлар Испаниясидан қочоқларнинг доимий оқиб келишидан ҳам манфаатдор эди (бу қочоқлар орасида муаррих Ибн Халдуннинг ота-боболари ҳам бўлган эди). Тунис санъат ва илмий ҳаётнинг йирик маркази бўлиб қолди. XIII асрда Ҳафсийлар Шарқ томонда жойлашган мамлакатларда анчадан бери мавжуд бўлган мадраса таълимини жорий қилдилар.

15
Марокаш султонлари
917/1511

1.Саъдийлар

917/1511	Муҳаммадул-Маҳдий ал-Қойим биамрил-лоҳи (Сусада)
923/1517	Аҳмад ал-Араж (947/1540 йилгача Марракашда)
923/1517	Муҳаммад аш-Шайх ал-Маҳдий ибн Муҳаммад ал-Маҳдий (аввал Сусада, кейин Фесда).
964/1557	Абдуллоҳ ал-Ғолиб
981/1574	Муҳаммаду-л-Мутаваккил ал-Маслух
983/1576	Абдулмалик ибн Муҳаммад аш-Шайх ал-Маҳдий
986/1578	Аҳмад ал-Мансур
1012-1017/1603-1608	Муҳаммад аш-Шайху ал-Мамун
1012-1017/1603-1608	Абдуллоҳал-Восиқ (Марракашда)
1012-1039/1603-1628	Зайдон ан-Носир (аввал фақат Фесда)
1034/1623	Абду-л-Малик ибн Зайдон (фақат Марракашда)
1042/1631	ал-Волид
1045/1636	Муҳаммад ал-Асғар
1064-1069/1654-1659	Аҳмад ал-Аббос

2. Филолийлар

1041/1631	Муҳаммад I аш-Шариф (Тафилалтда)
1045/1635	Муҳаммад II ибн Муҳаммад
1075/1664	ар-Рашид
1082/1672	Исмоил ас-Самин
1139/1727	Аҳмад аз-Заҳабий
1141/1729	Абдуллоҳ
1147-1158/1735-1745	<i>Турли даъвогарлар ва зўравонлар Абдуллоҳ билан тахт талашдилар.</i>
1171/1757	Муҳаммад III ибн Абдуллоҳ
1204/1790	Йазид
1206/1792	Ҳишом
1207/1793	Сулаймон
1238/1822	Абдурраҳмон
1276/1859	Муҳаммад IV ибн Абдурраҳмон
1290/1873	ал-Ҳасан I ибн Муҳаммад
1312/1895	Абдулазиз
1325/1907	Абдулҳофиз
1330/1912	Йусуф
1345/1927	Муҳаммад V ибн Йусуф
1372/1953	Муҳаммад ибн Арафа
1375/1955	Муҳаммад V (<i>иккинчи марта</i>)
1381/1962	ал-Ҳасан II ибн Муҳаммад

Ўрта асрлардан бошлаб Марокаш шарифлари, яъни шурфо (қадмий шакли — *шурафо*, бирлиги — *шариф*) мамлакат тарихида жуда катта рўл ўйнаган. Мафиб кўпинча турли-туман риёкорларнинг тузоғига илиниб турган. Халқчил исломнинг энг характерли шаклларида бири анбиёларга, маҳаллий авлиёларга, муробийларга сиғиниш бўлган. Зовийа деб аталмиш диний-ҳарбий марказлар атрофида диний руҳдаги жанговар гуруҳлар ташкил топган. Муробийлар

таъсирининг катталиги ва шарифларнинг анча залворли ижтимоий салмоққа эгаллиги Марокашдаги исломнинг муҳим хусусиятларидан бири эди. Негаки, Атлантик океанига чиқадиган ва Испания ҳамда Португалияга яқин жойлашган бу мамлакат насронийларнинг асосий зарбаларини ўзига қабул қилишга мажбур бўлган ва шунга яраша мусулмонларнинг жавоби ҳам кескин бўлган.

Зодагонлар кенг маънода пайғамбарнинг авлодларидир, аммо зодагон уруғининг кўпчилиги ўзининг шажарасини пайғамбарнинг набираси ал-Ҳасан ибн Алидан бошлашади. Садий ва Филолий уруғларига мансуб зодагонларга келсак, улар ал-Ҳасаннинг набираси Муҳаммад ан-Нафс аз-Закийадан (вафоти 145/762 йил) тарқалган. Марокашда ҳокимият тепасига келган дастлабки зодагонлар Идрисийлар эди, аммо кейинги асрларда у ерда турли барбарий сулолалар ҳукмронлик қилди. XVI асрда Фесда Ваттосийлар ҳокимиятидан путур кетгач, зодагонлар даври келди. Арабистондан XIV аср охирида келиб қолган Садий қабиласи зодагонлари Жанубий Марокашдаги Суса атрофида мустаҳкамланиб олгач, аста-секин ўз ҳокимиятларини шимолга ҳам суриб, 956/1549 йилда Вагтасийларни Фесдан қувиб чиқардилар. Зодагонларга омад келтирган одамнинг тўла номи ва унвони Муҳаммад ал-Маҳдий ал-Қрийм биамриллоҳдир. Бу ном шундан далолат берадики, дастлабки Садийлар маҳдийлик кайфиятларидан, улус ўртасида диний ҳис-туйғуларнинг авж олганидан ва насороларга қарши жиҳод қилиш истагидан усталлик билан фойдаланганлар. Улар деярли бутун Марокашни ўз ҳукмларига бўйсундирдилар, натижада *бшоду-л-маҳзан*, яъни ҳукумат фармонлари амал қиладиган, ҳар хил солиқлар тўланадиган, сарбозликка олинадиган ҳудудлар ниҳоятда кенгайди. Жазоир турклари ва соҳиллардаги португалияликлар улоктириб ташланди. Аҳмад ал-Мансур Тимбуктуни эгаллади ва Гао деган Африка давлатини (Нигер дарёси ўзанида жойлашган, ҳозирги Мали республикасида) маҳв этди. Шу тарзда, унинг давлати вақт ўтиши билан Сенегалдан Бонуга қадар етиб борди. Зодагонларнинг ижтимоий мавқеи ва солиқбобидаги имтиёзлари энди янада мустаҳкамланди. Ҳар бир янги султон тахтга ўғира экан, бу имтиёзларни яна бир карра мустаҳкамлар эди.

Аммо XVII асрда Марокашнинг турли ҳудудларида тарафкашлик ҳаракатлари бошланганда султонликнинг яхлитлиги бўшаша бошлади ва инглизлар ҳамда холландларнинг ёрдамига қарамай, сўнги Садий йўқолди. Марокашнинг узил-кесил парчарланиб кетишига Шарқий Марокашдаги Тафилалтдан чиққан Филолий уруғига мансуб зодагонлар йўл қўймадилар. Уларнинг сардорлари Мавлавий ар-Рашид ва Мавлавий Исмоил *мавлавий* — хўжа, жаноб маъносида) бутун мамлакатда зодагонлар ҳокимиятини тикладилар ва улкан мунтазам қўшин барпо этдилар. Бу қўшин обидул-Бухорий ёки ал-Бавохир³ деб аталмиш занжи қуллар тўласини ҳам ўз таркибига оларди. XVIII асрда зодагонлар португалияликларнинг сўнги таянч нуқтасини маҳв этдилар ва Шимолий Европа давлатлари билан савдо битимлари туздилар, аммо XIX асрда ажнабийларнинг Марокашга киришига унча рўйхушлик билдирилмас эди. Шунга қарамай, бу даврда мамлакат ичида бошбошдоқлик давом этди. Марокаш иккита қирғинбарот урушни бошдан кечирди. Буларнинг бири Фарангистон билан (1260/1844), иккинчиси Испания билан (1277/1859-60) бўлган эди. 1330/1912 йилда Марокашнинг Фарангистон қарамоғига олиниши мамлакатни бошбошдоқликдан ва эҳтимолки, Европа давлатлари ўртасида бўлиниб кетишдан саклаб қолди. Тўғри, фарангийларнинг бутун мамлакатни қўлга киритишлари учун йигирма йилга яқин вақт керак бўлди. Ниҳоят, 1375/1956 йилда Марокаш Фарангистон қарамоғидан халос бўлди ва яна Филолийлар сулоласига мансуб подшоҳлар томонидан бошқариладиган мустақил мамлакатга айланди.

³ ал-Бухорий қуллари (ёхуд занжилари) маъносида. Бу номнинг келиб чиқиши шу билан боғлиқ бўлса керакки, ёшлигидан бошлаб ҳарбий хизматга тайёрлангач, занжилар аскарликка ўтаётганда Муҳаммад ач-Бухорийнинг ҳадиси саҳиҳларини олиб қасамёд қилганлар.

16
Санусийлар
1253/1837

Ливия

1253/1837	Санусийлар тариқатининг асосчиси саййид Муҳаммад ибн Алий ас-Санусий ал-Кабир
1276/1859	Саййид ал-Маҳдий
1320/1902	Саййид Аҳмад аш-Шариф (1336/1918 йилда ҳарбий ва сиёсий раҳбарликдан воз кечган, аммо вафотига қадар (1351/1933 йил) Шайхул-ислом унвонини сақлаб қолган.
1336/1918	Саййид Муҳаммад Идрис (дастлаб ҳарбий ва сиёсий раҳбар, 1371/1951 йилдан бошлаб Ливия амири Идрис I) ⁴

«ас-Санусий ал-Кабир» сифатида маълум бўлган Муҳаммад ибн Али XVIII аср охирида Жазоирда туғилган. Фесда ўқиб юрган кезларида у Марокашдаги дарвишлар ёки суфийлар таъсирида эди. Унга, айниқса, Тижонийа деган суфийлар тариқати жуда катта таъсир кўрсатган. Кейинчалик Ҳижозда ўқишни давом эттирар экан, бир нечта дарвиш тариқатларига аъзо бўлди. У руҳониятга мойиллигидан ташқари турли янгилликларни ҳам тарғиб қилди; у Маккада 1253/1837 йилда ўзининг шахсий Санусийа тариқатини барпо этди. Ўз ватани Жазоирнинг кам-камдан фарангийлар қўлига ўтиб кетаётганини кўриб, ўзининг истиқомат жойи сифатида Киренаикани танлаб олди. Бу ерда санусийларнинг диний ва ўқув марказлари — *зовиййалардан* бир қанчаси ташкил этилди, шу жумладан, Миср чегарасига яқин бўлган Йағбубада 1272/1856 йилда барпо этилган *зовиййа* ҳам иш бошлади. Бу зовиййа 1313/1895 йилга қадар тариқатнинг қароргоҳи сифатида хизмат қилди, кейин қароргоҳ жанубга, бориш йўли оғирроқ бўлган Куфра водийсига кўчди. Санусийлар ғоялари Шимолий Африка ва Судан саҳроларидаги кўчманчилар ўртасида тезгина тарқалган. «ас-Санусий ал-Кабир»га сиғиниш бу ерларда расм бўлган *муробийларга* ва маҳаллий авлиёларга сажда қилиш одатига мос кедди, тариқат ичидаги қатъий интизом эса бу тарзда намоён бўлувчи диний туйғуларга фаоллик бахш этди ва уларни муайян мақсад сари йўллади. Ибтидоий ислом ақидалари устиворлигини тиклаши керак бўлган Маҳдийни муштоклик билан кутиш ҳам кучая бошлади. Данголада* XIX асрнинг 80-90-йилларида кенг тарқалган маҳдийлик ҳаракати вақтида юз берган воқеалар ҳам шундан далолат беради. Санусийлар барча мусулмон халқларининг маънавий тикланишидан ва бирлашмоғидан умидвор эдилар, Усмонли султон Абдулҳамид II ҳам ялпи панисломий салб юришларининг қаторларини улар билан тўлдириш ниятида эди. Улар ўз ғояларини астойдил тарғи қилдилар ва Ҳижоз, Миср, Фаззанда, бу ердан жануб томонга — Вадаи ва Чад қўлига қадар бўлган жойларда *зовиййалар* барпо этдилар; ҳарҳолда, бу ерларга иймон, эътиқод Саҳрои Кабирдан ўтган карвон йўллари орқали етиб борган.

Санусийлар Марказий Суданга элтадиган йўлда фарангийларга тўсқинлик қилган мусулмон ҳаракатининг биринчи сафларида бўлишди. Деярли ўттиз йил мобайнида Санусийлар италияликларнинг бостириб киришига қарши (Ливияда ва айниқса Киренаикада) ҳаракатнинг ҳам маънавий, ҳам ҳарбий жиҳатдан ҳаракатлантирувчи кучи бўлдилар. 1915 йилда италияликлар иттифоқчилар томонида туриб биринчи жаҳон урушига қўшиливи Санусийларни муқаррар равишда Туркияга қўшилишга олиб келди. Тариқат раҳнамоси Саййид Аҳмад 1918 йилга қадар Киренаикада туришга муваффақ бўлди, кейин у Истанбулга жўнаб кетди. Киренаикада мусулмонларнинг ҳарбий ҳаракатларига раҳбарлик қилиш маълум даражада маҳаллий санусий раҳнамолар қўлига ўтди. Иккинчи жаҳон уруши вақтида Британия ҳукумати йигирма йиллар мобайнида Мисрда муҳожирликда бўлган Муҳаммад Идрисни фақат диний раҳнамо эмас, сиёсий ва ҳарбий раҳбар сифатида ҳам Киренаикада Санусийларнинг амири

⁴ 1969 йил 1 сентябридаги ҳарбий тўнтариш оқибатида амир Идрис 1 тахтдан ағдарилди ва Ливия Араб республикаси деб эълон қилинди.

дебтан олди. 1371/1951 йилдау Бирлашган Ливия султонлигининг амири деб эълон қилинди. Бу султонлик таркибига Киренаика, Триполитания ва Фаззан кирган. 1382/ 1963 йилда бу султонлик қўшма давлатга айланди. Санусийлар уруғи томонидан диний ҳаракат раҳнямолигидан ҳозирги замон араб давлатининг раҳбари даражасигача босиб ўтилган йўл, кisman, Саудия Арабистонидаги ваҳҳобийлар ва сaдийлар уруғининг тақдирини эслатади.

III

ЯҚИН ШАРҚ
(Миср, Сурия, Ироқ)

17
Тўлунийлар
154-192/868-905

Миср ва Сурия

254/868	Аҳмад ибн Тулун
270/884	Хуморавайҳ
282/896	Жайш
283/896	Ҳорун
292/905	Шайбон

Тўлунийларнинг мулкларини халифа Муҳаммад ибн Сулаймон саркардаси босиб олади

Миср ва Сурияда Боғдодга бўйсунмайдиган дастлабки маҳаллий сулола Тўлунийлар эди. Аҳмад ибн Тўлун (тўлун усмонли туркчада *долун* — тўлин ой маъносида) туркий саркарда эди, унинг отаси Бухородан IX аср бошида хирожнинг бир қисмини қоплайдиган қуллар қаторида жўнатилган. Аҳмад Мисрга бу ердаги Аббосийлар ноибининг ёрдамчиси сифатида келиб, кейинчалик ўзи ноиб бўлди ва Фаластин ҳамда Сурияни ўз ҳукмига бўйсундирди. ал-Муфавфақ (у халифа ал-Мутамиднинг укаси бўлиб, халифаликнинг ҳақиқий ҳукмдори эди) Жанубий Ироқда занжилар исёнини бостириш билан овора бўлиб, Аҳмад Тўлунийни ғарбий тарафда эгаллаб турган мансабидан олиб ташлашга қўли тегмаган ва бундан фойдаланган Аҳмад Тўлуний ўзининг шуҳратпарастлик ниятларини амалга оширган эди. Аҳмаднинг ўғли Хуморавайҳ даврида ҳам Тўлунийларнинг омади юришиб турди. Янги халифа ал-Мутазид 279/892 йилда тахтга ўтириш чоғида Хуморавайҳ ва унинг ворисларига ўттиз йиллик муддатга Мисрни, Тағ юғига қадар Сурияни ва ал-Жазирани (яъни Шимолий М.сопотамияни) инъом этишга мажбур бўлган эди. Бу ҳудудга Мосул кирмасди. Тўлунийлар бу инъом эвазига 300 минг динор миқдорда хирож тўлашлари керак эди. Кейинчалик бу шартноманинг янги таҳрири юзага келиб, у Тўлунийлар учун жуда ҳам кўнглили эмас эди, лекин Хуморавайҳ 282/896 йилда ўлгандан кейингина бу мустаҳкам турган иморат дарз кетди. Бунга Хуморавайҳнинг ақлсизларча исрофгарчилиги сабаб бўлган эди. Сўнги Тўлунийлар Сурия саҳросидаги диний мазҳабпараст қарматларни жиловда тутиб туришга қурблари келмай қолгани сабабли халифа қўшин юбориб Тўлунийлар пойтахти Фустатни (эски Қоҳира) ишғол қилди. Сулоланингмон қолган вакиллари Бағдодга жўнатилди.

Миср тарихчилари Тўлунийлар ҳукмронлик қилган даврни «олтин аср» деб ҳисоблашади. Аҳмаднинг ҳокимияти қуллардан ташкил топган улкан лашкарга таянарди. Бу лашкарда туркийлар, юнонлар ва занжи нубиййаликлар кўпчиликни ташкил қиларди. Аммо шуниси ҳам бор эдики, бу қўшиннинг сарф-харажати Миср аҳолисининг елкасида бўлса ҳам, ҳукумат амалдорлари томонидан қилинадиган суиистеъмолларга чек қўйилгапи учун маълум даражада енгил кўчар эди. Фақат Хуморавайҳдаврида маъмуриятда бошбошдоқлик бошланди ва қўшин игоатдан чиқди. Сурияни Мисрдан назорат қилиш денгиздан қулай бўлгани учун Аҳмад бақувват дўнанма қурди. У ўз пойтахти Фустатда қурилиш ишларига катта эътибор берди. Унинг даврида ал-Қатои деган шаҳарчага асос солинди ва машҳур масжид қуриб битирилди. Бу масжид Амр ибн ал-Ос масжидига сиғмаган аскарларнинг ҳаммасиға хизмат қилмоғи керак эди.

18
Ихшидийлар
323-358/935-969

Миср ва Сурия

323/535	Муҳаммад ибн Туғж ал-Ихшид
334/946	Унужур 1 (ўн-Уйғур)
349/961	Али
355/966	Кофур (дастлаб Али қошида муваққат ҳукмдор)
357-358/968-969	Аҳмад

Фотимий саркарда Жавҳар томонидан Мисрнинг босиб олинди

Муҳаммад ибн Туғж туркий ҳарбий оиладан келиб чиққан бўлиб, оиланинг икки авлоди Аббосийлар хизматида бўлган. 323/935-йилда у Мисрда халифа ноибни бўлиб, халифа ар-Розий унга мхшш3 унвонини беради. Араб манбаларида бу унвоннинг аниқ маъноси келтирилмайди. аммо Муҳаммад ибн Туғж, шубҳасиз ўз аждодларининг ватани Ўрта бсиёда бунинг фахрли унвон эканлигини яхши билган. (чиндан ҳам «зодагон, ҳукмдор» маъноларини билдирувчи бу эроний унвон Сўгд ва Фарғонадаги маҳалий эрон ҳукмдорларига берилган). Муҳаммад ибн Туғж Дамашқни қўлдан чиқармасликка ҳаракат қилган ва халифанинг олий бош қўмондони *амирул-умаро* Муҳаммад ибн Ройнқдан ҳамда Сурияда Ҳамдонийлардан ўзини ҳимоя қила олган. Аммо унинг ҳар икки ўғли ҳам Муҳаммад ибн Туғж ўлимн олдидан отабеги тайинлаган нубийлик қули Кафур (*кафур - камфара, унинг кора танли жанлигига шиора*) кўлида оддин қуғирчоққа айланишган. 355/966 йилда Али вафот этгандан сўнг Кофур мустақил ҳукмдор бўлди. Кофурнинг хизмати шунда эдики, у ўзига таҳдид солаётган Фотимийларнинг Шимолий Африка соҳиллари тўхтаб силжишини тўхтатди ва Ҳамдонийларнинг Шимолий Суриядаги ҳаракатига зарба берди. Унинг вафотидан кейин 357/968 йилда Фустатда Муҳаммад ибн Туғжнинг набираси бир нсча вақт тахтга чиқди, бироқ бу бўшанг ҳукмдор Фотимийлар бостириб киришидан сал олдинроқ ағдариб ташланди. Кофур алабиёт ва санъатнинг саховатли ҳомийси сифатида шуҳрат топган элп. Унинг саройида шоир ал-Мутанаббий ҳам бчр исча муддат хизмат қилган.

19
Фотимийлар
297-567/909-1171

Шимолий Африка, сўнгроқ Миср ва Сурия

Доий Абу Абдуллоҳ аш-Ший тайёргарлик ишларини 298/910 йилда тугатган.

297/909	Убайдуллоҳ ал-Маҳдий
322/934	ал-Қойим
334/946	ал-Мансур
341/953	ал-Муизз
365/975	ал-Азиз
386/996	ал-Ҳоким
411/1021	аз-Зоҳир
427/1036	ал-Мустансир
487/1094	ал-Мусталий
495/1101	ал-Омир
524/1130	мамлакат ҳукмдорсиз қрлган; мамлакатни ҳали халифа бўлмаган муваққат ҳоким сифатида ал-Ҳофиз бошқарган.
525/1131	ал-Ҳофиз
544/1149	ал-Зофир
549/1154	ал-Фойиз
555-567/1160-1171	ал-Озид

Аййубийлар истилоси

Фотимийлар ўзларини Алининг авлодлари деб ҳисоблаганлар ва ўз номларини пайғамбар Муҳаммад (соллаллоҳу ʼалайҳи васаллам)нинг қизи ҳамда тўртинчи халифа Алининг хотини Фотиманинг номи билан атаганлар. Аммо уларга рақиб бўлган суннийлар Фотимийларни одатда, Убайдийун деб аташади, бинобарин, улар Фотимийларни Убайдуллоҳал-Маҳдий авлоди деб билиб, уларнинг Алига бирон-бир муносабатини буткул инкор этганлар. Фотимийларнинг баъзи бир замондош душманлари уларни ҳатто яҳудийлардан келиб чиққанликда айблашади (мусулмон дунёсида ўрта асрларда бундай айблов тухматнинг одатдаги бир шакли эди). Уларнинг еттинчи имом Исмоилга алоқадорлиги ҳанузга қадартўла аниқланган эмас, аммо шуниси шубҳасизки, Фотимийлар даврида ўта шиачи Исмоилийлар ҳаракати ўзининг энг юксак босқичида жуда катта муваффақиятларга ва сиёсий ютуқларга эришди.

Фотимийларнинг биринчи халифаси Убайдуллоҳ Шимолий Африкага Суриядан келган. Бу воқеа жуда қулай шароитда рўй берган эди — у ерда шиалар тарғиботи қилар ишни қилиб бўлганди. Барбарийларнинг ўтроқ Катоба қабиласининг ёрдамида у Ифриқийада Ағлабий ҳукмдорларини ва Тоҳартда Рустамийларга мансуб Хорижийлар сулоласини ағдариб ташлади, Фесда Идрисийларни ўзига хирож тўлашга мажбур қилди. У Сицилийани эгаллаб олди ва денгиз орқали Византиялилар устига юришлар қилди. Фотимийлар ўзларининг Ифриқийадаги таянч шаҳари ал-Маҳдийада шарққа юришга тайёргарлик қўриб, озиқ-овқат ғамладилар ва хазинани бойитдилар. 358/969 йилда уларнинг саркардаси Жавҳар сўнгги Ишҳидийни тор-мор келтириб, Эски Қоҳирага ёки Фустатга кирди. Ўз вақтида Фотимийлар Ифриқийада ал-Маҳдийа шаҳарини қурган эдилар, энди Мисрда улар ўзларининг янги пойтахтлари — Янги Қоҳираки (ал-Қоҳира — музаффар маъносида) қура бошладилар.

Мисрдан Фотимийлар Фаластин ва Сурияга юрдилар ва Ҳижоздаги муқаддас жойларга васийликни зиммаларига олдилар. Фотимийлар ҳукмдорлигининг энг юксак чўққиси ал-Мустансирнинг узоқ давом этган ҳукмронлигига тўғри келди (427-487/1036-1094). Дастлабки пайтларда юнонлар билан Сурия важдан юз берган ихтилофлардан кейин халифалар

Византия билан тинч муносабатлар ўрнатдилар, кейинчадик — XI асрда эса Сурияда ва Онадўлида Салжуқийлар ва туркман тўдалари томонидан туғдирилган таҳдид уларни янада яқинлаштирди. Фотимийлар тарғиботчилари бўлмиш Исмоилий доийлар ҳатто Йаман ва Синдгача етиб бордилар. 451/1059 йилда эса бир неча муддат мобайнида Бағдодда ал-Мустансир номидан ҳукмдорлик қилдилар. XI аср охиридаги биринчи салб юришининг кўшинлари Фотимийлардан кўра Сурияда туркий ҳукмдорларга кўпроқ таҳдид солдилар, негаки бу даврга келганда Фаластинда Асқалондан шимолроқда амалда Фотимийларнинг мулки қолмаган эди⁵. Баъзи бир мусулмон муаррихларининг тасдиқлашича, Фотимийлар ҳатто фарангийларнинг соҳилга тушмоғига ёрдам ҳам берган эмиш, аммо бу эҳтимолдан узоқ. XII аср ўртасида Фотимий вазирлари салбчиларга қарши Ҳалаб ва Дамашқдаги зангий ҳукмдори Нуруддин билан бирга ҳаракат қилишган, аммо 548/1153 йилда уларга Асқалонни топширишга мажбур бўлишган. Шундан кейин кўп ўтмай фотимийлар салтанати ичдан нурай бошлади. Халифалар ўз қудратларини анча-мунча йўқотиб қўйдилар ва ижроий ҳокимиятнинг деярли ҳаммаси, шунингдек, олий ҳарбий мансаблар вазирларнинг қўлларига ўта бошлади. Бунинг оқибатида Саладин 567/1171 йилда Фотимийлар ҳукмронлигига осонгина чек қўйди — бунинг учун у сўнги халифа ўлим тўшагида ётган вақтни танлади.

Аббосийлар билан рақобатлашган Фотимийлар ўзларини ҳақиқий халифалар деб эълон қилишган, аммо уларнинг фуқароларининг кўпчилиги суннийликларича қолишган ва ўзларининг диний эркинликларини асосан сақлаб қолишган. Шу вақтларда барпо бўлган Қоҳирадаги ал-Азҳар дорилфунунида маълумот олган доичиларнинг кўпчилиги Фотимийлар мулкидан ташқарида иш олиб боришган. Баджаҳл халифа ал-Ҳоким ҳукмронлигининг биринчи ярмини ҳисобга олмаса, насронийлар ва яҳудийларга нисбатан яхши муомалада бўлишган (уларнинг баъзи бирлари ҳатто давлат идораларида юқори мансабларни эгаллашган). Айни ал-Ҳоким ҳукмдорлиги даврида Жанубий Сурия ва Лубнонда ашаддий ши алар — друзлар илдиз ота бошлаганлар. Бу ҳаракатнинг асосчиси доий ад-Даразийни халифа ал-Ҳоким қўллаб-қувватлагани учун друзлар халифани худонингердаги сояси сифатида илоҳийлаштира бошлаган эдилар. Ал-Мустансирнинг вафотидан кейин Исмоилийлар ҳаракатида жуда катта парчаланиш содир бўлди. Иккита фирқа ташкил топди — улар ал-Мустансирнинг ўғиллари Низор ва ал-Мусталий теварагида уюшган эдилар. Фаолроқ ва экстремистик кайфиятда бўлган Низор тарафдорларидан ассасинлар ёки Сурия ва Ироқнинг Исмоилийлари келиб чиқди. Ал-Мусталийнинг моилийлар жамоаси бухранинг маънавий аждодлари бўлдилар. Ал-Мусталий халифаликни қўлида сақлаб қола билди, аммо Фотимийлар ҳаракатининг маънавий асосларидан маълум даражада путур кетган эди. Бу, айниқса, 525/1130 йилда халифа ал-Омир вафотидан сўнг юз берган диний-сиёсий танглиқдан кейин янада кучайди.

Миср ва Қоҳира Фотимийлар даврида иқтисодий жиҳатдан гуллаб-яшнади ва маданият ҳам тўлақонли ривожланиш босқичига кирди. Бу жиҳатдан Миср ва Қоҳира ўзларига замондош Ироқ ва Бағдоддан ўтиб кетди. Номусулмон дунёси билан, шу жумладан, Ҳиндистон ва Ўрта ер денгизи соҳилларида жойлашган насроний мамлакатлари билан савдо алоқалари қўллаб-қувватланарди. Бу савдо ишларида, афтидан, яҳудийлар муҳим ўрин тутган бўлса керак. Ўша даврдаги Миср устахоналарида мусулмон бадий ҳунармандчилигининг энг ноёб асарлари яратилган.

⁵ Бу даврда салбчилар томонидан 1099 йилда босиб олинган ал-Қудс қам фотимийлар тасарруфида бўлган.

20
Ҳамдонийлар
293-394/905-1004

ал-Жазира ва Сурия

1. Мосул уруғи

293/905	Абу-л-Ҳайжо Абдуллоҳ (Мосулда халифа қўйган ноиб)
317/929	Носир ад-Давла ал-Ҳасан
358/969	Уддат ад-Давла Абу Тағлиб
369/979	<i>Буийлар истилоси</i>
379-389/981-991	Иброҳим ваал-Ҳусайн (Буийлар уларни қайтариб, ҳукмдорликка шерик қилишган).

Мосулнинг Уқалийлар томонидан, Дийорбакрнинг Марвонийлар томонидан истило қилиниши

2. Ҳалаб уруғи

333/945	Сайф ад-Давла Али 1
356/967	Сад ад-давла Шариф 1
381/991	Саид ад-давла Саид
392/1002	Али II
394/1004	Шариф II

Қуллардан ниққан саркарда Лулу ҳокимиятни босиб олди кейин эса Фотимийлар истилоси рўй берди.

Ҳамдонийлар анчадан бери ал-Жазирада ўтроқлашиб қолган Тағлиб деган араб қабиласидан келиб чиққан (баъзи бир манбаларнинг гувоҳлигича, улар бор-йўғи Тағлиб қабиласининг маволийси, яъни мижозлари бўлганлар, холос). Бу сулолага омад Ҳамдон ибн Ҳамдун давридан кулиб боқди. У IX асрнинг сўнги йилларида ал-Жазирада халифа ҳокимиятига қарши бош кўтарган Хорижийларнинг иттифоқчиси сифатида майдонга чиқди. Кейинроқ эса Ҳамдонийлар Сурия саҳроси даҳаналаридаги араб қабилаларининг кўпчилиги ўртасида кенгтаркалган шиаликни қабул қилдилар. Аммо Ҳамдоннинг ўғли ал-Ҳусайн Аббосийларга саркарда бўлиб, Сурия саҳросида қарматларга қарши курашда жонбозлик кўрсатди. Бошқа ўғли Абулхайжо Абдуллоҳ 293/905 йилда Мосулнинг ноиби этиб тайинланди; ўз навбатида Абдуллоҳнинг ўғли ал-Ҳасан ворис сифатида отасинингўрнини эгаллаб, Носир ад-Давла номи билан мустақил ҳукмдор сифатида иш кўриб, ўз ҳокимиятини аввалига Ҳамдонийларнинг маркази Дийоррабадан ғарбга — Сурияга томон чўзди. Унингўғли ал-Ғазанфар ("арслон") лақабли Абу Тағлиб бахтга қарши Буий амири Азуд ад-давла билан у айни кудратга тўлган бир пайтда тўқнашди; у 367/978 йилда эндигина ўзининг жияни Изз ад-давладан Ироқни тортиб олган эди. Азуд ад-давла фотимийлардан ёрдам олиш учун қочиб бораётган Абу Тағлиб лашкарини маҳв этиб, шимолга юрди. Кейинчалик Буийлар унинг икки укасини Мосулда ҳокимиятга қайтардилар ва улар шаҳар араб амирларининг бошқа уруғи Уқайлийлар қўлига ўтгунча бир неча муддатда давлатни бошқаришди.

Шунга қарамай Ҳамдонийларнинг Суриядаги мулклари уларнинг қўлида қолган эди. Бу мулкларни Абу Тағлибнинг амакиси, Ихшидийларнинг Ҳалаб, Ҳумс ва бошқа шаҳарларини босиб олган машҳур Сайфуд-давла бошқарарди. Ҳамдонийларнинг Сурияда қарор топиши Византиянинг Македония ҳукмдорларининг самарали ҳукмронлиги ва улар кудратининг ошган даврига тўғри келди. Шунинг учун Сайфуд-давла мулкларини юнонлардан ҳимоя қилиш учун салтанатининг ярим кучини сарфлашга мажбур бўлди. Ўғли Сад ад-Давла византияликларнинг Сурияга бир неча марталаб бостириб киришига ҳалақит беришга ожизлик қилди, шунингдек, у

Ҳалаб ва Ҳумс шаҳарларининг юнонлар томонидан вақтинча ишғол қилинишига ҳам йўл қўйди. Тўтри, юнонлар кейинчалик бу шаҳарларни хирож тўлаб туриш шarti билан Ҳамдонийларга қайтариб беришди. Бундан ташқари, жанубий Сурияда янги хатар пайдо бўлди — бу босқинчиликка ўрганган Фотимийлар эди. Пировардида Саид ад-Давла ўлдирилди, эҳтимолки, куллардан чиққан саркарда, Ҳамдонийнинг икки ўғли қошида муваққат ҳоким, кейин эса Фотимийлар вассали сифатида мустақил ҳукмронлик қилган Лулунинг қутқуси билан ўлдирилган бўлса.

Ҳамдонийлар араб адабиётининг саховатли ҳомийлари сифатида шуҳрат топдилар. Сайф ад-давла, жумладан, шоир Мутанаббийни иззат-эҳтиромга кўмиб ташлаганди. Ҳамдонийлар раvнақ топган жойларда ҳукмронлик қилган эдилар, шунга қарамай, уларда алланечук бадавийларга хос бўлган масъулиятсизлик ва вайронгарчиликка иштиёқсақланиб қолганди. Сурия билан ал-Жазира ҳарбий ҳаракатлар туфайли юзага келган хонавайронликдан зарар кўрмаслиги мумкин эмас эди, аммо географ олим Ибн Ҳавқал бу ерда амирларнинг очофатлиги мусибатларга мусибат қўшди, деб илова қилган.

21
Мазйадийлар
350-545/961-1150

Ҳилла ва Марказий Ироқ

350/961	Сано ад-Давла Али I ибн Мазйад
408/1018	Нур ад-давла Дубайс I
474/1081	Баҳо ад-давла Мансур
479/1086	Сайф ад-давла Садақа I
501/1108	Нур ад-давла Дубайс II
529/1138	Сайф ад-давла Садақа II
532/1138	Муҳаммад
540-545/1145-1150	Али II

Салжуқий қўшинларининг бостириб кириши

Мазйадийлар Асад қабиласига мансуб бўлиб, шиа эътиқодига қаттиқ риоя қилар эдилар. Бу уруғ тахминан 345/956 ва 352/963 йиллар орасида, буйлар амири Муизз ад-Давланинг ҳукмронлик даврида Ҳит билан Куфа ўртасидаги ҳудудда ўрнашиб олган эди. Бу жойларни амир уларга тақдим этган эди. Шунинг учун Али бин Мазйад ҳукмронлиги, Ж. Мақдисийнинг кўрсатувига биноан, XI асрнинг илк йилларида бошланган деб ҳисоблаш керак. Афтидан, Мазйадийлар пойтахти Ҳилла XI аср бошидаёқ шунчаки оддий бир қароргоҳ эмас, аҳоли доимий яшайдиган каттагина шаҳар бўлган. У аста-секин қўшни ал-Жамиайн деган жой билан қўшилиб, унинг ўрнини эгаллаган. Улуғ Садоқий I ибн Мансур замонида шаҳар жуда пишиқ девор билан ўраб олинган ва Ироқда мазйадийлар ҳукмронлигининг мустаҳкам истеҳкомига айланган.

Мазйадийлар бадавийлардан келиб чиққан бўлишларига қарамай, ўзларини моҳир ташкилотчи ва дипломатлар сифатида кўрсатдилар ва Салжуқийлар даврида Ироқда пайдо бўлган турли-туман ҳарбий иттифоқларнинг ҳар қайсисида кўзга кўринарли ўринни эгалладилар. Уларнинг биринчи рақиблари Мосул ва ал-Жазирадаги Уқайлийлар бўлиб, улар Дубайс I бин Али ҳукмронлик қилган даврда унинг укаси Муқалладнинг Мазйадийлар тахтига даъвосини қўллаб-қувватлаганлар. Ироқда Тўғрул 1 га Салжуқийлар пайдо бўлганда, Дубайс туркийларнинг бостириб келишидан ҳадиксираб қолди ва Бағдоддаги фотимийлар тарафдори, шиа саркардаси Арслон Басосирийга ҳар гомонлама кўмак берди. Салжуқий Берк Йоруқ ҳукмронлик қилган нотинч замонларда «араблар подшоси» деб ном олган Садоқий 1 жуда катта таъсир кучига эга бўлди. Аммо султон Муҳаммад ибн Маликшоҳ тахтга мустаҳкам ўрнашиб олиши билан ўзининг қудратли вассали устига қўшин тортди ва 501/ 1108 йилда жангда Садоқийнинг қўшинларини тор-мор келтириб, ўзини ўлдирди. Кейинчалик Мазйадийлар ҳар хил туркий амирлар билан султон Масуд ибн Муҳаммадга қарши иттифоқлар туздилар ва Ҳилла шаҳри бир неча марталаб Салжуқийлар ҳамда халифа қўшинлари қўлига ўтди. Садоқийнинг ўғли Дубайс II салбчилар орасида жуда катта шуҳрат қозонди ва ўз даврида араб шоирларининг саховатли ҳомийси сифатида ном чиқарди. У халифа ал-Мустаршид билан бир вақтда ассасинлардан бирининг қўлида ҳалок бўлди. 545/ 1150 йилда сўнги Мазйадий Али II ибн Дубайс вафот этганда Масуд Ҳиллани саркардаларидан бирига инъом этди, бир неча йилдан кейин эса халифанинг етиб келган қўшини Ҳиллада Мазйадийлар тўдаларини ва уларнинг тарафдорларини бутунлай тўзатиб юборди.

22
Марвонийлар
372-478/983-1085

Дийорбакр

?	Боз
380/990	ал-Ҳасан ибн Марвон
387/997	Муҳаммад ад-Давла Саид
401/1011	Наср ад-Давла Аҳмад (ёки Муҳаммад) ибн Марвон
453/1061	Низом ад-Давла Наср (Майяфарикинда, 455/1063 йилдан кейин эса Омидда ҳам)
453/1061	Саид (Омидда 455/1053 йилгача)
472-478/1079-1085	Мансур
<i>Салжуқийлар истилоси</i>	

Дийорбакр, Ҳилат ва Малазгирддаги Марвонийларнинг келиб чиқиши курдлардан. Арманистон ва Курдистон чегарасида бир неча кўрғонни босиб олган сулолага асос солувчи курд сардори Боз бу вилоятларда Буийларнинг таъсири бўшашганидан фойдаланиб (372/983 йилда Азуд ад-давранинг вафотидан сўнг), Дийорбакрни эгаллади, бир неча муддат давомида Мовсулга эгалик қилди ва 373/983 йилда ҳатто Бағдодга таҳдид солди. Унинг жияни Ибн Марвон (Наср ад-Давла) эллик йил ҳукмронлик қилди; унинг даврида мўжазгина Марвонийлар давлати жуда катта қудрат касб этиб, раванқ топди. Ироқдан ҳамда Шарқдан Сурияга ҳамда Онадўлига борадиган йўллари нозорат қилувчи Дийорбакрнинг стратегик мавқеи Ибн Марвонни моҳир дипломат бўлишга мажбур қиларди; бинобарин, бу ҳудудга таъсир ўтказиш учун кураш олиб борган қудратли қўшни давлатлар орасида омон қолиш лозим эди. У биринчи қадамлариданоқ Аббосий халифани тан олди, аммо шимолий Сурияда унинг қўшниси Фотимийлар эди. Дийорбакрда эса Фотимийларнинг маданий таъсири анча кучли сезиларди. У ҳатто бир неча муддат мобайнида Мосул Уқайлийларига ўлпон тўлаб туришга ҳам мажбур бўлди. 421/ 1030 йилда эса Нисибинни уларга топширди. Византияликлар билан у дўстона муносабатда эди. Император Константин X Ибн Марвоннинг воситачилигидан фойдаланиб, Салжуқийлар султони Тўғрулдан асирга тушган гуржи князи Липаритни сўраб олди.

433/1041-42 йилда ўғуз кўчманчилари Дийорбакрдан чорвалари билан бирга қувиб чиқарилди, султон Тўғрулнинг ўзи эса 448/ 1056 йилгача, яъни Ибн Марвон ўзини султон Тўғрулга қарам деб эълон қилмагунча бу ерда кўринмади. Мамлакатнинг ички аҳволига келганда Омид, Майяфарикин ва Ҳисн Кайфа шаҳарлари анча фароюнликка эришди. Бу даврда маданий ҳаётда ҳам анча кўтарилиш бўлди. Майяфарикиндан чиққан маҳаллий муаррих Ибн ал-Азрақ Ибн Марвоннинг солиқларни камайтирганини, бир қатор жамоатчилик ишларини амалга оширганини ва хайрия ишлари билан шуғулланганини ёзади.

Ибн Марвон 453/1061 йилда вафот этгач, унинг мулкини ўғиллари Наср ва Саид ўзаро бўлиб олишди, аммо бу даврга келиб, Марвонлар қудратидан путур кетган эди. Бунда илгари Ибн Марвон саройида хизмат қилган халифанинг вазири Фахр ад-Давла ибн Жоҳирнинг очкўзлиги ҳам катта иш берган эди. Ўтмишда Марвонийлар билан Салжуқийларнинг муносабатлари анча яхши бўлган бўлсада, Фахр ад-Давла ва унинг ўғли Омид ад-Давла султон Маликшоҳдан Салжуқийлар қўшини билан Марвонийлар мулкига бостириб киришга рухсат олди. 478/1085 йилда қонли жанглардан сўнг бу мулклар ишғол қилинди ва Салжуқийлар салтанатига қўшиб олинди. Сўнгги Марвоний Мансур 489/1096 йилгача Жазира Ибн Умарда умр кечирди, аммо кейинги асрлар мобайнида Дийорбакр туркман сулоласи нозорати остида бўлишга маҳкум эди.

23
Уқайлийлар
тахм. 380-489/990-1096

ал-Жазира, Ироқ, Шимолий Сурия

1. Жазират Ибн Умар. Нисибин ва Баладдаги уруғ

тахм. 380/990	Муҳаммад
386/996	Жаноҳ ад-Давла Али
390/1000	Синон ад-Давла ал-Ҳасан
393/1003	Нур ад-Давла Мусаб

2. Мосулдаги, кейинчалик Жазират ибн Умар, Нисибин ва Баладдаги уруғ

тахминан 382/992	Муҳаммад
386/996	Ҳусомад-Давлаал-Муқаллад
391/1001	Мутамид ад-Давла Қирвош
442/1050	Заим ад-Давла Барака
443/1052	Аламаддин Қурайш
453/1061	Шафар ад-Давла Муслим
478/1085	Иброҳим
486-489/1093-1096	Али

Бу уруғнинг мулклари салжуқий Тутуш томонидаи босиб олинган.

3. Ман ибн ал-Муқалладнинг Такритдаги уруғи

?	Рофиъ
427/1036	Хамис
435/1044	Абу Ғашшом
444/1052	Исо
448/1056	Наср
449-?/1057-?	Абу-л-Ғанойим, ноиб, Исонинг беваси номидан ҳукмронлик қилган

4. Аҳамияти камроқ бошқа уруғлар Ана, ал-Ҳадисда, Жабар қалъаси, Укбар ва Ҳитда хукмронлик қилгандир.

Уқайлийлар бадавийларнинг Жанубий Ироқдан хафожа ва Мунтафиқ қабилалари мансуб бўлган Амир ибн Сасаа деган катта қабилавий гуруҳидан келиб чиққан. Мосулда сўнги Ҳамдонийларнинг таназули билан шаҳар Уқайлий Муҳаммаднинг қўлига ўтди. Муҳаммад Буий Баҳо ад-Давланинг олий ҳокимиятини тил учидан тан олган бршб ҳукмдорлик қилди. Муҳаммаднинг вафотидан кейин унинг ўғиллари ўртасида тахт учун шафқатсиз кураш кетди. Бу кураш унинг ҳамма иштирокчилари учун ҳалокатли бўлди, бироқ Мосулга ва ал-Жазирадаги бошқа Уқайлий шаҳарлари ҳамда қўрғонларини бошқариш аста-секин Қирвош ибн Муқаллад қўлига ўтди. XI асрнинг 30-40-йилларида Қирвошнинг асосий вазифаси ўз тасарруфидаги ерларни Ғарбий Эрон ва Ироқдан келадиган ўғулларнинг тажовузидан ҳимоя қилиш эди. Бу уни бошқа Ироқ сулоласи — Ҳилладаги Мазйадийлар билан яхши муносабатларда бўлишга мажбур қиларди. Мазйадийларга ҳам шу хавф таҳдид соларди.

Муслим ибн Қурайш замонида Уқайлийларнинг мулклари Бағдоддан Ҳалабгача чўзилган эди. Муслим шапараст эди, шунинг учун у Салжуқийларга қарши Фотимийлар томонида туриб ҳаракат қилса табиий бўларди, бироқ бунинг ўрнига у султон Али Арслон васултон Маликшоҳ билан иттифоқ тузиб, Шимолий Сурияда Мирдосийлар ерини қўлга киритишни кўзлади. Аммо у кейинчалик Фотимийлар томонига ўтиб кетганда, Салжуқий қўшинлар Мосулга таҳдид сола бошлашди ва Муслим аввал Омидга, кейин Ҳалабга қочишга мажбур бўлди. Пировардида у Ҳалабда Салжуқийларга қарши исён кўтарган Сулаймон ибн Қуталмиш билан жангда ҳалок

бўлди (478/ 1085йилда). Уқайлийлар яна бир неча муддат Мосулда Салжуқийларнинг ноиблари сифатида иш юритишди ва ниҳоят Тутуш уларнинг фаолиятига чек қўйди. Бу сулоланинг бошқа вакиллари ал-Жазирада узоқроқ фаолият кўрсатдилар. Уқайлийларнинг Раккадаги ва Жабар қалъасидаги уруғи 564/ 1169 йилгача яшади, кейин уларнинг ўрнига Нуриддин Зангий келди.

Уқайлийларни иши қароқчиликдан нарига ўтмайдиган жўн бир бадавий сулола деб ҳисоблаб бўлмайди. Ўз мулкларида улар Аббосийларникига ўхшаш маъмурий тизимнинг бир қанча унсурларини жорий қилдилар. Манбаларда эсланишига кўра, Муслим ибн Қурайш замонида ҳар битта қишлоқда бария (почта) ишлари билан шуғулланадиган соҳибул-хабар бўлган.

Уқайлийларнинг сиёсий майдонни тарк этиши. улардан кейин Мазъадийларнинг кетиши билан шундай бир давр хотима топдики, бу давр мобайнида Ироқ ва Суриянинг бепоён ҳудудлари фотимийлар, буйлар ва салжуқийлар каби қудратли давлатлар билан муросаи мадора қилиб келган араб амирларининг тасарруфида эди. Бу амирларнинг шиапарастлик кайфиятлари ва улар мулкларининг стратегик мавқеи (ғарбда, Дийорбакр ва Онадўлига олиб борадаган йўлларга эгаллик қилиш) муқаррар равишда ҳужумкор кайфиятдаги сунний Салжуқийлар билан тўқнашувга олиб келарди. Ўша пайтлардан бошлаб Ироқда, ал-Жазирада ва Суриядда устунлик делрлик ҳамиша туркийлар қўлида бўлди.

24
Мирдосийлар
414-472/1023-1079

Ҳалаб ва Шимолий Сурия

414/1023	Асад ад-Давла Солиҳ ибн Мирдос
420/1029	Шибл ад-Давла Наср I
429/1038	<i>Фотимийлар истилоси</i>
433/1041	Муизз ад-Давла Симол
449/1057	<i>Фотимийлар истилоси</i>
452/1060	Рашид ад-Давла Маҳмуд
453/1061	Муизз ад-Давла Симол (<i>иккинчи марта</i>)
454/1062	Атиййа (Раққа шаҳарида 463/1071 йилгача)
457/1065	Рашид ад-Давла Маҳмуд (<i>иккинчи марта</i>)
466/1074	Жалол ад-Давла Наср II.
468-472/1076-1079	Собиқ
	<i>Уқайлийлар истилоси</i>

Мирдосийлар Қилоб деган шимолий араб қабиласи таркибида эдилар. Улар XI аср бошида Ироқдаги Ҳилла ҳудудидан шимолга — Ҳалаб томонга кўчиб ўтишди ва 414/1023 йилда уларнинг сардори Солиҳибн Мирдос шаҳарни эгаллади. Мирдосийларнинг кўчиши X аср ва XI аср бошларида аксарияти шиа бўлган бадавийларнинг Ироқ ва Суриянинг чеккаларидаги ўтроқ ҳудудларга умумий кўчишининг бир қисми эди. Эҳтимол, бу кўчишга туртки бўлган омиллардан бири Сурия саҳросидаги вазиятни яшаб бўлмайдиган даражага келтириб қўйган Қарматлар кўзголониدير.

Ҳалабда мустаҳкамланиб улгурар-улгурмас, Солиҳ ва унинг ўғиллари Носир билан Симоллар бир томондан Шимолий Суриянинг олий ҳукмдорлари Фотимийлардан, иккинчи томондан Василий II Болгарбойц ва Роман III Аргир даврида ўз даъволарини қайтадан олға сура бошлаган Византияликлардан ўзларини ҳимоя қилишга мажбур бўлдилар. Тўрт йил мобайнида (429-433/1038-1041) Ҳалаб Давашқдаги Фотимий ҳукмдори Ануштегин томонидан забт этиб турилди. Симол ҳам 449/1057 йилда Аккра, Байрут ва Жубайл шаҳарлари эвазига Ҳалабни ташлаб кетишга мажбур бўлди, чунки унинг Ҳалабдаги мапқеи Бану Қилоб қабиласига мансуб қабиладошларининг ўзбошимча ҳаракатлари билан анча заифлашиб қолганди. Салжуқийларнинг ғарбга ҳаракати, туркман кўчманчилари ва ёлланма навкарларнинг Шимолий Сурияда пайдо бўлиши, шунингдек, у ерда Фотимийлар таъсирининг сусайиши асрлар мувозанатини анча ўзгартириб юборди. Бундай вазиятда Маҳмуд ибн Наср Фотимийлардан қарамлигига чек қўйишни, сунний Аббосийларни ўзининг ҳомийлари деб тан олишни ва салжуқий султон Алп Арслонга бўйсуннишни афзал деб билди. Пировардида Ҳалабда Мирдосийлар ҳукмронлиги уларнинг туркий ёлланма навкарлари билан Бану Қилоб қабиласига мансуб қабиладошлари ўртасидаги ихтилофлар туфайли жуда заифлашди, 468/1076 йилда эса ака-ука Мирдосий-Собиқбилан Вассоб ўртасида ички уруш аланга олди. Сурияда Салжуқий юрт барпо қилишга уринган Тутушнинг Ҳалабга тазйиқи Собиқни 472/1079 йилда шаҳарни Уқайлий Муслим ибн Қурайшга топширишга мажбур қилди. Ҳолбуки, Мирдосийлар сулоласининг тирик қолган вакилларига кўрган талофатлари эвазига Суриянинг турли шаҳарлари инъом қилинган эди.

Аййубийлар
564-IX аср охири/1169-XV аср охири

Миср, Сурия, Дийорбакр, Йаман

1. Мисрда

564/1169	ал-Малик ан-Носир I Салоҳуддин (Саладин)
589/1193	ал-Малик ал-Азиз Имодуддин
595/1198	ал-Малик ал-Мансур Носируддин
596/1200	ал-Малик ал-Одил I Сайфуддин
615/1218	ал-Маликал-Комил I Носируддин
635/1238	ал-Малик ал-Одил II Сайфуддин
637/1240	ал-Малик ас-Солиҳ Нажмудцин Аййуб
647/1249	ал-Малик ал-Муаззам Туроншоҳ
648-650/1250-1252	ал-Маликал-Ашраф II Музаффаруддин

Баҳрий мамлуклари

2. Дамашқда

582/1186	ал-Малик ал-Афзал Нуруддин Али
592/1196	ал-Малик ал-Одил I Сайфуддин
615/1218	ал-Маликал-Муаззам Шарафуддин
624/1227	ал-Малик ал-Носир Салоҳуддин Доуд
626/1229	ал-Малик ал-Ашраф I Музаффаруддин
634/1237	ал-Малик ал-Солиҳ Имодуддин
635/1238	ал-Малик ал-Комил I Насруддин
635/1238	ал-Малик ал-Одил II Сайфуддин
636/1239	ал-Малик ас-Солиҳ Нажмуддин Аййуб
637/1239	ал-Малик ас-Солиҳ Имодуддин (<i>иккинчи марта</i>)
643/1245	ал-Малик ас-Солиҳ Нажмуддин Аййуб (<i>иккинчи марта</i>)
647/1249	ал-Малик ал-Муаззам Туроншоҳ (Мисрда ҳам)
648-658/1250-1260	ал-Малик ан-Носир II Салоҳуддин

Мўғул босқини

3. Ҳалабда

579/1183	ал-Малик ал-Одил I Сайфуддин
582/1186	ал-Малик аз-Зоҳир Ғийосуддин
613/1216	ал-Маликал-Азиз Ғийосуддин
634/658/1237-1260	ал-Маликан-Носир II Салоҳуддин

Мўғул босқини

4. Дийорбакр (Майяфарикин ва Жабал ас-Синжар)

581/1185	ал-Маликан-Носир I Салоҳуддин (Саладин)
591/1195	ал-Малик ал-Одил I Сайфуддин
596/1200	ал-Малик ал-Авҳад Нажмуддин Аййуб
607/1210	ал-Малик ал-Ашраф 1 Музаффаруддин
617/1220	ал-Малик ал-Музаффар Шихобуддин
6423-658/1244-1260	ал-Малик ал-Комил II Носируддин

Мўғул босқини

5. Дийорбакр (Ҳисн Кайфа ва Омид)

629/1232	ал-Малик ас-Солиҳ Нажмуддин Аййуб
636/1239	ал-Малик ал-Муаззам Туроншоҳ
647/1249	ал-Малик ал-Мувахҳид Тақийуддин
682/1283	ал-Маликал-Комил III Муҳаммад
?	ал-Малик ал-Одил Мужируддин
?	ал-Малик ал-Одил Шиҳобуддин
?	ал-Малик ас-Солйх Абу Бакр
780/1378	ал-Малик ал-Одил Фахруддин
?	ал-Малик ал-Ашраф Шарафуддин
836/1433	ал-Малик ал-Солиҳ Салоҳуддин
856/1452	ал-Малик ал-Комил IV Аҳмад
?	ал-Маликал-Одил Халаф
866/1462	Халил Сулаймон ал-Ҳусайн

Бу уруғнинг мулклари Оқ Қўйунлилар томонидан босиб олинган

6. Йаман

569/1174	ал-Маликал-Муаззам Шамсуддин Туроншоҳ
577/1181	ал-Малик ал-Азиз Зоҳируддин Туғтегин
593/1197	Муиззуддин Исмоил
598/1202	ал-Маликан-Носир Аййуб
611/1214	ал-Маликал-Музаффар Сулаймон.
612-626/1215-1229	ал-Маликал-Масуд Салоҳуддин

Ҳокимиятни Расулийлар эгаллаб олади

7. Бу сулоланинг кичик уруғлари Ба албак, Ҳимс, Карак, Ҳама, Банийас, Субайба ва Бусрада ҳукмронлик қилган.

Мазкур сулоланинг асосчиси Аййуб Ҳазбоний курд қабиласидан келиб чиққан; маълумотларга кўра, бу уруғнинг вакиллари туркий саркардалар хизматини қилиш асносида бир қадар туркийлашиб қолганлар. Мосул ва Ҳалабда ўз аскарлари қаторини жангари қурдлар ҳисобига бажону дил тўлдириб турган турк қўшинларининг қўмондони Зангий ибн Оқ Сўнқур 532/ 1138 йилда Аййубни хизматга олади. Орадан кўп ўтмай, Аййубнинг укаси Ширкуҳ ҳам Зангийнинг ўғли Нуруддинга хизматга киради. 645/1169 йилда Шикруҳ Мисрда ҳокимиятни босиб олди, аммо ҳеч қанча вақт ҳукмронлик қилмай вафот этди. Қўшин Ширкуҳнинг вориси сифатида унинг жияни Салоҳуддин Саладин)ни тан олди. Шундай қилиб, сулоланинг амалдаги асосчиси сифатида машҳур Саладин ҳисобланмоғи керак. У Мисрда Фотимийлар ҳукмронлигининг ҳар қандай изини маҳв этди ва уларнинг собиқ мулкларида дин ва маориф соҳасида суннийлик сиёсатини изчиллик билан амалга оширди. Аййубийлар ғалабаси билан Фотимийлар заминидан изчил суннийликка қайтиш тугалланди. Янада шарқийроқхудоудларда, яъни Бунийларнинг собиқ мулкларида суннийлик сиёсатининг амалга оширилиши Салжуқийлар даврида шиаликни сиёсий куч сифатида мағлубиятга олиб келди. Саладин салбчиларга ҳам қарши шиддатди жиҳод олиб борди. Саладин бу сиёсати билан мусулмонларнинг диний туйғуларидаги кўтарилишдан фойдаланди ва у умумий мақсадлар учун курашда туркийлар, курдлар ва араблар қўшинини бирлаштира одди. 583/1187 йилдаги Ҳаттин ёнидаги ғалаба натижасида муқаддас шаҳар ал-Қудс орадан саксон саккиз йил ўтгач, яна мусулмон шаҳари бўлиб қолди, фаранглар эса унча узоқ муддатга бўлмасда қувиб чиқарилди, денгиз бўйидаги бир неча шаҳарлардан бошқа уларнинг тасарруфидаги деярлик ҳамма мулклари тортиб олинди.

Вафотидан бир оз аввал (589/1193) Саладин Аййубийлар салтанатининг турли қисмларини, шу жумладан, Сурия ва ал-Жазира шаҳарларини ҳам, Йаманни ҳам ўз оиласининг аъзоларига бўлиб берди. Шунга қарамасдан, ал-Одил ва ал-Комил замонларида озми-кўпми оилавий ҳамжиҳатликка интилиш ва давлатни марказлашган тарзда бошқариш майллари мавжуд эди. Бу сиёсатни, айниқса, ал-Комил умрининг охиригача қўллаб-қувватлаб турди. Бу икки султон замонида Аййубий ҳукмдорлар шимолда — Дийорбакр ва ал-Жазирада Румдаги Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар томонидан кучли тазйиқни сеза бошлагач, Саладиннинг фаол сиёсати ўрнига фаранглар билан мураса қилиш йўлига ўтдилар. Бу сиёсатнинг энг олий тажассуми ал-Комил даврида амалга оширилди; ал-Қудс император Фридрих II га қайтариб берилди. Умуман олганда, тинч муносабатларнинг ўрнатилиши Миср билан Сурияга салмоқли иқтисодий устунликлар келтирди, шу жумладан, Ўрта ер денгизи бўйидаги насроний давлатлари билан савдо-сотиқ тикланди.

635/1238 йилда ал-Комил вафот этгандан сўнгўзаро низолар Аййубийлар сулоласини емира бошлади. Аййубийлар олтинчи салб юришини муваффақият билан бартараф қилдилар ва бу юриш раҳнамози фаранг қироли Людовик Авлиёни асир олдилар, аммо орадан кўп ўгмай, Нажмуддин Аййубнинг вафотидан сўнг Мисрда ҳокимиятни Баҳрийнинг туркий қуллари эгаллаб олишди. Уларнинг сардори Айбай аввал отабек, кейин султон бўлди (648/ 1250-й.). 612/1215 йилдаёқ ал-Одил невараси Масуд Салоҳуддинни отабек ҳамроҳлигида Йаманни бошқаришга юборган эди, Аййубийлар бу ерда қарор топа олмадилар — мамлакат аввал Аййубийлар қўлида хизмат қилган туркий Расулийлар қўлига ўтди.

Аййубийларнинг кўпчилигини шимолда мўғуллар тумтарақай қилиб юборди, фақат Аййубийларнинг Ҳамадаги уруғигина камсуқумлиги ва мурасаи мадорага қобиллиги туфайли 742/ 1342 йилгача умр кечирди. Аммо Дийорбакрда маркази Ҳисн Кайфада бўлган маҳаллий курдлар амирлиги Темурийлар сулоласи саҳнадан чиқиб кетгунча ҳам яшашда давом этди. Аййубийлар сулоласининг бу уруғини Оқ Қўйунлу туркманларгина маҳв этди.

26
Мамлуклар
648-922/1250-1517

Миср ва Сурия

1. Баҳрийлар (648-792/1250-1390)

648/1250	Шажар ад-Дур
648/1250	ал-Муизз Иззуддин Айбак
655/1257	ал-Мансур Нурудцин Али
657/1259	ал-Музаффар Сайфуддин Қутуз
658/1260	ал-Зоҳир Рукнуддин Байзарс 1 ал- Бундуқдорий
676/1277	ал-Саид Носируддин Баракахон (ёки Беркахон)
678/1280	ал-Одил Бадруддин Саломиш
678/1280	ал-Мансур Сайфуддин Қалаун ал-Алфий
689/1294	ал-Ашраф Салоҳуддин Халил
693/1294	ан-Носир Носируддин Муҳаммад
694/1295	ал-Одил Зайнуддин Китбуғо
696/1297	ал-Мансур Ҳусомуддин Ложин
698/1299	ан-Носир Носируддин Муҳаммад (<i>иккинчи марта</i>)
708/1309	ал-Музаффар Рукнуддин Байбарс II ал-Жаҳонгир
709/1309	ан-Носир Носируддин Муҳаммад (<i>учинчи марта</i>)
741/1340	ал-Мансур Сайфуддин Абу Бакр
742/1341	ал-Ашраф Алоуддин Қужуқ
743/1342	ан-Носир Шйхобуддин Аҳмад
743/1342	ас-Солиҳ Имодуддин Исмоил
746/1345	ал-Комил Сайфуддин Шабон 1
747/1346	ал-Музаффар Сайфуддин Ҳожжий I
748/1347	ан-Носир Носируддин ал-Ҳасан
752/1351	ас-Солиҳ Салоҳуддин Солиҳ
755/1354	ан-Носируддин ал-Ҳасан (<i>иккчи марта</i>)
762/1361	ал-Мансур Салоҳуддин Муҳаммад
764/1363	ал-Ашраф Носируддин Шабон II
778/1376	ал-МансурАлоуддинАли
783/1382	ас-СолиҳСалоҳуддин Ҳожжий II
784/1382	аз-Зоҳир Сайфуддин Барқуқ (Буржий)
791/1389	Ҳожжий II (<i>иккинчи марта</i> , ал-Музаффар деган фахрий унвон билан)

2. Буржийлар (784-922/1382-1517)

784/1382	аз-Зоҳир Сайфуддин Барқуқ
791/1389	Ҳожжий II (<i>иккинчи марта</i> . Баҳрий) .
792/1390	аз-Зоҳир Сайфуддин Барқуқ (<i>иккинчи марта</i>)
801/1399	ан-Носир Носируддин Фараж
808/1405	ал-Мансур Иззуддин Абдулазиз
808/1405	ан-Носир Носируддин Фараж (<i>иккинчи марта</i>)
815/1412	ал-Одил ал-Мустаин (Аббосий халифа, султон деб эълон қилинган)
815/1412	ал-Муваййид Сайфуддин Шайх
824/1421	ал-Музаффар Аҳмад
824/1421	аз-Зоҳир Сайфуддин Тотор
824/1421	ас-Солиҳ Носируддин Барсбой

841/1422	ал-Азиз Жамолуддин Йусуф
842/1438	аз-Зоҳир Саифуддин Жақмақ
857/1453	ал-Мансур Фахруддин Усмон
857/1453	ал-Ашраф Сайфуддин Инол
865/1461	ал-Муваййад Шихобуддин Аҳмад
865/1461	аз-Зоҳир Сайфуддин Хушқадам
872/1467	аз-Зоҳир Сайфуддин Билбой
872/1468	аз-Зоҳир Темур буғо
872/1468	ал-Ашраф Сайфуддин Қойитбой
901/1496	ан-Носир Муҳаммад
903/1498	аз-Зоҳир Қонсуҳ
905/1500	ал-Ашраф Жонбалот
906/1501	ал-Одил Сайфуддин Тумонбой
906/1501	ал-Араф Қонсуҳал-Фаврий
922/1517	ал-Ашраф Тумонбой

Усмонлилар истилоси

Мамлукларга Аййубийлардан Миср ва Сурияда бой мерос тегди. Аййубийлар ҳам мусулмон сулолаларининг аксарияти изидан бориб, қуллардан тузилган корафта навкарларга таянишни зарур деб билардилар. Шундай навкарларнинг бир тоифаси мамлуклар (*мамлук «бировнинг мулки», «қул» деган маънони билдиради*) бўлиб, ал-Малик ас-Солиҳ Нажмуддин Аййубнингтуркий навкарлари сафида хизмат қилишарди. Мамлуклар икки ярим аср давомида мустақил равишда ҳукмронлик қилдилар. Бир қадар сунъийроқ бўлсада, бу муддатда султонларнинг икки тоифаси мавжуд бўлган, деб ҳисоблайдилар: буларнинг бири навкарларининг дастлабки истиқомат жойлари Нил дарёсидаги ар-Рауд ороли (ал-Баҳр)да бўлганлигидан Баҳрий султонлар, деб ном олган мамлуклар бўлса, иккинчи,си Қоҳирадаги ал-Бурж истехкомида эъланлиги учун Буржий султонлар, деб аталган; султон Қалаун ўз навкарларини шу истехкомга жойлаштирган экан. Баҳрийлар умуман ҳокимиятни ҳукмдор оила аъзоларига мерос қилиб бераверганлар. Лекин буржийлар ўртасида эса, ҳокимиятнинг мерос қолишига ижозат берилмаган; қадимий туркий одатларга биноан ҳукмдорлар сайланган. Баҳрийлар этник жиҳатдан Россиянинг жанубий даштларида кўчиб юрадиган мўғул ва курд аралаш қипчоқлардан иборат эди. Буржийлар эса, асосан, Кавказдан келган черкаслар эди. Мамлуклар XIX аср бошларигача ҳукмронлик қилган бўлсалар, уларнинг сўнги йилларига қадар навкарларнинг кўп қисмини буржийларга Черкесийа етказиб турган. Мамлуклар атиги икки ё уч авлод давомидагина яшаган деган фикрга қарама-қарши ўлароқ, айтиш лозимки, Мамлук оилаларида туғилиш давомли бўлган; шуниси борки, кейинги авлодлар ҳарбий ишларга унча қизиқмай қўйганлар, шунинг учун навкарлар сафини тўлдириб туришга эҳтиёж туғилиб турган.

Мамлукларнинг мансаблар тизими анча мураккаб бўлиб, энг юқори мансабларни султоннинг шахсий мамлуклари эгаллаб турган. Қул мақоми ҳокимият пиллапояларидан кўтарилишнинг муҳим шarti бўлган, чунки эркин одамлар, шу жумладан, собиқ мамлукларнинг ўғиллари қўшида энг қуйи мансабларни эгаллашган. (Усмонли турклар салтанатида ҳам туркларнинг ҳолати шу тарзда бўлиб, мансабга кўтарилиш учун энг қулай имкониятлар *қолу қулларида* бўлган). Султон якка ҳокимлиги бош амирлар ва тўрачилик мулозимат томонидан чеклаб турилган, ҳукмдорларнинг тез-тез алмашилиб туриши ва бир кишининг бир неча бор ҳукмдор бўлиши султонликнинг барқарорлигига путур етказган, жумладан, ан-Носир Муҳаммад ибн Қалаун ҳокимият тепасига уч марта келган. Мамлуклар аййубийларнинг суннийлик сиёсатини давом эттирганлар; Қоҳирада бекорчиликдан анча тоб ташлаб қолган Аббосий халифаларнинг сақланиб қолиши ҳам кўп жиҳатдан шу билан изоҳланади.

Мамлук давлатининг қудрати ва муваффақиятлари жуда улкан эди. 658/1260 йилда Қутуз Айн Жолут яқинидаги жангда Ҳулогу бошчилигидаги мўғулларни тор-мор келтирди, унинг вориси Байбарс эса, ғалабани мустаҳкамлади ва давлатни бошқариш тизимини қайта тиклади,

тўфи, шундан кейин ҳам мўғулларнинг хавф-хатар солиши бир неча ўн йиллар давомида йўқолмади. XIII аср охирига келиб Сурия-Фаластиндаги денгиз соҳилларида жойлашган шаҳарлар салбчилардан тозаланди, кейинги асрда эса Кичик ёхуд Киликий Арманистонидаги Рубенийлар салтанати ҳам тугатилди. Шу туфайли Мамлуклар бутун мусулмон дунёсида мажусийлар, мўғуллар ва насронийларга қирон келтирган қудратли куч сифатида жуда катта шухрат қозондилар. Уларнинг мулклари ғарбда Киренаикагача, жанубда Нубийя ва Массавагача, шимолда Тавр тоғларигача чўзилиб кетган эди. Арабистондаги муқаддас шаҳарлар ҳам уларнинг ҳимоясида эди. XV асрга келиб Мамлуклар Усмонли султонларни ўзларининг асосий душманлари деб билишарди. Мамлуклар ғарбий Дийорбакрдаги оралиқдавлати сифатида Зулғадир ўғуллари деган туркман хонлигини сақлаб қолдилар ва Қарамонийларни қўллаб-қувватладилар. Аммо ўзларининг беқиёс ғайрату шижоатлари, замбараклар ва милтиқлардан моҳирона фойдаланишлари билан ажралиб турувчи Усмонли султонлардан устун эдилар. 922/1516 йилда Халаб яқинидаги Марж Дабик деган жойда бўлган жангда мамлукларнинг нуфузли сўнги султони Қонсуҳул-Ғаврий ўлдирилди; шундан кейин Салим Йовуз Сурия билан Мисрни эгаллади. Энди улар Усмонлилар салтанатида бир пошолукка айландилар. Шунга қарамай, 1226/1811 йилда Муҳаммад Али уларни узил-кесил бартараф қилмагунча, мамлукларнинг ғарбий муфразалари амалда Мисрни бошқаришни давом эттирдилар.

Миср ва Сурияда Мамлуклар ҳукмронлиги даврида иқтисод ва маданият билан санъат, айниқса, меъморчилик, кулолчилик ва маъданларни қайта ишлаш равнақ топди. геральдиканинг туғилиши ҳам, афтидан, Мамлуклар даврига бориб тақалади, шекилли. Ўрта ер денгизи бўйидаги насроний давлатлари билан мустаҳкам савдо алоқалари мавжуд эди. Масалан, Байбарс ўзининг Яқин Шарқда насронийларга қарши олиб бораётган ошкора ғарбий сиёсатига қарамай Яков I Арагоний билан ҳамда Сицилия қироли Карл Анжуйий билан савдо битимлари тузган эди. Фақат Мамлуклар ҳукмронлигининг охирига келиб, Португалияликлар уларга қарши жиддий рақобатчилар сифатида майдонга чиқдилар. Улар Африка атрофида денгиз йўллари очиқ қилдилар ва шу билан Мамлуклар мулкларини орқали ўтадиган Яқин Шарқ савдосининг ҳажми камайиб кетди. Рақобатдан хавотир олган Қонсуҳ Арабистон соҳилларида қўриқчи нуқта (пост)лар ўрнатишга, Ҳинд океанига ўз дўнанимасини юборишга ва португалияликларнинг Ҳинд океанига киришларига тўсқинлик қилишга уриниб кўрди.

27
Муҳаммад Али сулоласи
1220-1372/1805-1953

Миср

1220/1805	Муҳаммад Али пошо
1264/1848	Иброҳимпошо
1264/1848	Аббос пошо I
1270/1854	Саидпошо
1280/1863	Исмоил (1284/1867 йилда ҳадив унвонини олган).
1296/1879	Тавфиқ
1309/1892	Аббос II Ҳилмий
1333/1914	Ҳусайн Комил (султон унвонини олган)
1335/1917	Аҳмад Фувод II.

Республика тузумининг ўрнатилиши

Муҳаммад Али (1182-1265/1769-1849) албан зобити бўлиб, Усмонлилар қўшинида хизмат қиларди. У Мисрга фаранг истилочилари билан курашишга юборилган турк қўшинлари билан келган ва орадан кўп ўтмасдан мамлакатнинг амалдаги ҳукмдори бўлиб олганди. У султонни ўзини пошо сифатида тан олишга мажбур қилди ва черкес мамлуқларининг аввалги ҳукмдорлигини тугатди. Муҳаммад Алининг энг катта хизмати шунда эдики, у Миср Фарбнинг техник кашфиётларидан баҳраманд бўлсагина мамлакат тараққий этиши ва равнақ топиши мумкинлигини тушунди ва ўз юртида Фарбда қабул қилинган ўқитиш тизимини ва ҳарбий ишларни юритиш тартибларини жорий қилди. Яқин Шарқда европалаштиришнинг ташаббускори сифатида у ўз замондошлари — Усмонли султонлар Салим III ва Маҳмуд II билан бир қаторда туради. У ўзи барпо этган мунтазам қўшинни қуллар билан таъминлайдиган Суданни тобеъ қилишга юборди. Европалик мўаллимлар билан таъминланган янги ўқув юртлари очилди. Харажатлар кўпайиб кетгани важдан солиқтизимини ўзгартириш ва тартибга солиш зарур бўлиб қолди. Муҳаммад Али ҳукмронлик қилган даврдаги, шунингдек, кейинчалик унинг ўғли ва муносиб вориси Иброҳим давридаги ташқи сиёсат масаласига келсак, бу ўринда юнонларнинг Усмонли султонликка нисбатан мухторият сақлаб қолинишини таъминлаш мақсадида мустақиллик учун олиб борилган урушга аралашувини. шунингдек, Марказий Арабистондаги Ваҳҳобий ҳукмдорларга қарши олиб борилган бир қатор урушларни, гарчи улар узил-кесил ғалаба келтирмаган бўлса ҳам, эсламак жоиз.

Муҳаммад Али ҳукмронлигининг сўнгги йилларида Миср қарзга ботиб қолди ва бу қарзлар Иброҳимнинг ўғли Исмоил каби ҳукмдорлар Европа ҳукмдорларининг ҳаёт тарзига тақлид қилиши оқибати ўлароқ янада кўпайди. Исмоил бу сулола вакиллари ичида биринчи бўлиб султонликда ҳадив унвонини олишга муваффақ бўлди (бу унвон қадимий Эронда пайдо бўлган), шунингдек, султон унинг авлодлари ўртасида ҳокимиятни меросхўрлик йўли билан беришга ваъда қилди. Бу иккала далил сулоланинг амалда Усмонлилар салтанатидан мустақил бўлганидан гувоҳлик беради. Исмоил даврида Сувайш каналини қазиш ишлари ниҳоясига етди, аммо Мисрнинг Ҳабашистон ва Судандаги босқинчилик хатти-ҳаракатлари Миср иқтисодиётининг барқарорлигига путур етказган эди. Туркиянинг ўзи каби Миср ҳам эндиликда унга қарз берган Европа давлатларининг назорати остига тушиб қолди. 1299/ 1882 йилда Ўробий пошо исёнидан кейин Англия Миср молияси устидан назорат ўрнатди ва мамлакатга доимий инглиз шурталари жойлаштирилди. Британия протекторати 1340/1922 йилга келибгина хотимланди.

Бу сулоланинг сўнгги икки нуфузли вакили Фувод 1 ва Форуқлар даврида мамлакат ичкарасида Вафдийларнинг оммавий сиёсий партиясига қарши кураш авж олди, ташқи сиёсатда эса Британия ҳокимлигининг қолдиқларини тугатишга интилиш кучайди. Монархиянинг емирилиши арафасида Наҳҳос пошо Судан устидан васийлик ҳақидаги битимни

бекор қилди ва Форукни Миср ҳамда Судан амири деб эълон қилди. Аммо норозилик кучайиб борарди. Бу норозилик, айниқса, 1948 йилдаги араб-исроил урушида Миср мағлубиятга учрагач, янада зўрайиб кетдй. Миср монархияси ҳеч қачон ҳақиқий араб монархияси тарзида қабул қилинган эмас. 1952 йилда Форук тахтдан воз кечишга мажбур бўлган эди, кейинги йилда эса монархистик тузум узил-кесил барҳам топди.

IV
АРАБИСТОН ЯРИМ ОРОЛИ

28
Қарматлар (Қаромита)
281—V аср охири / 894—XI аср охири

Маркази Баҳрайн бўлган Шарқий ва Марказий Арабистон

281/984	Абу Сад ал-Ҳасан ал-Жаннобий
300/913	Абулқосим Саид
311/923	Абу Тоҳир Сулаймон
332/944	Абу Мансур Аҳмад
361-366/972-977	Абу Йақуб Йусуф
<i>Оқсоқоллар кенгашининг бошқаруви</i>	

Қарматлар ҳаракатининг илдизларини ашаддий шиаларнинг маҳдийлик ғояларидан излаш керак бўлади, бинобарин, уни вужудга келтирган дастлабки сабаб, албатта, Сурия ва Арабистон саҳроларидаги бадавийлар ўртасида Исмоилийлар тарғиботининг таркалиши бўлди. Сурия саҳросида X асрнинг дастлабки йилларида Зикравайх раҳнамолигида Қарматлар қўзғолони содир бўлиб, бу қўзғолон 293/906 йилда бостирилди. Қарматлар ҳаракатининг энг йирик маркази Шарқий Арабистоннинг Ироқдан жануб томондаги денгиз соҳилидаги Баҳрайнда эди. Қарматлар маҳаллий аҳолининг норозилигидан ва занжилар исёнидан кейин Жанубий Ироқда юз берган бошбошдоқликдан фойдаланиб бэдавлат ва барқарор давлат барпо этдилар. Бу давлатни вужудга келтирган одам Қарматлар ҳаракатининг асосчиси Ҳамдон Қарматнинг доийси Абу Саид бўлган эди. Ҳамдон Қарматнингўзи тўғрисида эса жуда кам маълумотлар бор, холос. Шу замонлардан ҳатто юз йилдан ортиқроқ вақт ўтгандан кейин ҳам Баҳрайн қарматлари ҳақида «Абусаидчилар» деган умумий ном сақланиб қолган эди.

Давлатнинг ижтимоий тузилиши баъзи бир жиҳатлардан коммунистчасига эди. Қармат жамоаси аъзолари ўртасида солиқлар уларнинг эҳтиёжларига қараб йиғилар ва тақсимланар эди, ҳолбуки уларнинг иқтисодий фаровонлиги занжи қуллар меҳнатидан фойдаланиш асосида эди. Қарматлар Исмоилчилик таъсири остида, унинг интерконфессионализмга* мойиллиги, диннингташки шаклларига бепарволиги вазидан амалда шариат тавсия этган умумий қоидаларга риоя қилмаганлар, бу эса тақводор мусулмонларни аччиғини чиқарарди. Абу Саид сулоласининг аъзолари ҳарбий ва ташқи сиёсат ишларини олиб боришар, жамоа ишлари билан оқсоқоллар кенгаши иқдонийа) шуғулланарди.

Қарматларнинг Шимолий Африкадаги исмоилийлар — фотимийлар билан муносабати кўп жиҳатдан қоронғу. X асрнинг биринчи ярмида бу икки оқимнинг ўзаро ҳамкорликда ҳаракат қилганлиги эҳтимолдан холи эмас, аммо ҳозирги пайтда бундай ҳамкорлик умуман бўлмаган деб даъво қилғучиларнинг сони кўпаймақда. Қарматлар Баҳрайндан Нажаф устига босқинлар уюштирганлар, зиёратчиларнинг карвонларига ҳужум қилишган. Уман (Оман)ни босиб олишган, 317/929 йилда эса Маккани талон-тарож қилишган ва Кабадан қора тошни олиб кетишган. Улар гошни йигирма йилдан кейингина Фотимий халифа ал-Мансурнингталаби билан жойига қайтарганлар. Пировардида Қарматлар давлати республикага ўхшаш бир нарсага айланиб қолди ва XI аср охирига қадар гуллаб-яшнади. Қарматларнинг ақидалари Баҳрайнда яна икки ва ҳатто уч асрдан кейин ҳам устивор қолишда давом этди.

**Рассийлар, Йаманлар Задий имомлари
III аср боши/IX аср бошлари
Қароргоҳи Саъдда ёки Санада**

Илк давр (Рассийлар сулоласи)

?	Таржумонуддин ал-Қосиму-р-Рассий (246/860-йилда вафот этган)
246/860	ал-Ҳусайн
280/893	Йаҳйо ал-Ҳодий ила-л-Ҳаққ I
298/911	Муҳаммаду-л- Муртазо
301/913	Аҳмадан-Носир
?	ал-Ҳусайн ал-Мунтаҳаб
324/936	ал-Қосим ал-Мухтор
?	Йусуф ал-Мансур ад-Доий
?	ал-Қосим ал-Мансур
393/1003	ал-Ҳусайн ал-Маҳдий
?	Жаъфар
426/1035	ал-Ҳасан
430/1034	Абулфатҳ ан-Носир ад-Дайлабий
454/1062	<i>Санани Сулайҳийлар эгаллади</i>
480/1087	<i>Сулайҳий ноиблар</i>
492/1099	<i>Санада Ҳотим Ибн ал-Ғашимнинг Ҳамдоний уруғининг ҳукмронлиги</i>
545/1150	Аҳмад ал-Мутаваккил
556/1161	<i>Ҳамдонийлар ўз ҳукмронлигини тиклаган</i>
569/1174	<i>Йаманни аййубийлар босиб олди</i>
594/1198	Абдуллоҳ ал-Мансур
614/1217	Йаҳйо ал-Ҳодий ило-л-Ҳаққ II (Садда)
614/1217	Муҳаммад ан-Носир (Жанубий вилоятларда. Вафоти 623/1226 йил)
646/1248	Аҳмад ал-Маҳдий ал-Мути
656/1258	Шамсуддин Аҳмад ал-Мутаваккил
тахм. 680/1281	Доуд ал-Мансур

2. Ҳозирги давр (Қосимийлар уруғи)

тахм. 1000/1592	ал-Қосим ал-Мансур
1029/1620	Муҳаммад ал-Муваййад
1054/1644	Исмоил ал-Мутаваккил
1087/1676	Муҳаммад ал-Муваййад
1092/1681	Муҳаммад ал-Ҳодий
1097/1686	Муҳаммад ал-Маҳдий
1128/1716	ал-Қосиму-л- Мутаваккил
1139/1726	ал-Ҳусайн ал-Мансур
1139/1726	Муҳаммад ал-Ҳодий ал-Мажид
1140/1728	ал-Ҳусайн ал-Мансур (<i>иккинчи марта</i>)
1160/1747	ал-Аббос ал-Маҳдий
тахм. 1190/1776	Алий ал-Мансур
1121/1806	Аҳмад ал-Маҳдий
?	Алий ал-Мансур (<i>иккинчи марта</i>)
1257/1841	ал-Қосим ал-Маҳдий
1361/1845	Муҳаммад Йаҳйо
1289/1872	<i>Санани Усмошлар ишғол қилади</i>

1308/1890	Ҳамидуддин Йаҳйо
1322/1904	Йаҳйо Маҳмуд ал-Мутаваккил
1367/1948	Сайфу-л-ислом Аҳмад
1382/1962	Муҳаммад Бадр

Зайдийлар шиаларнинг ўртаҳол уруғи эди. Уларнинг эътиқодича, пайғамбаримиз Муҳаммад (соллаллоҳу ʼалайҳи васаллам) ҳазрат Алийни мусулмон жамоасига имом қилиб тайинлар экан, буни илоҳий хабар (насс) туфайли эмас, кўпроқ унинг шахсий фазилатларини ҳисобга олган. Шунингдек, уларнинг эътиқодига кўра, шиаларнинг бешинчи имоми Муҳаммад ал-Бокир эмас, балки Умавий халифа Ҳишом замонида қийноқлар билан қатл этилган унинг укаси Зайд кўпроқ ҳақли экан. Кейинчалик Зайднинг авлодлари ва тарафдорлари тарғибот кучи билан Дайлам шаҳри ва Каспий денгизининг жануби-ғарбий соҳилида истиқомат қилувчи халқларни ўз томонларига оғдиришга муваффақ бўладилар; уларнинг омади шу бўлдики, бу жойларга одам қадами етиши жуда мушкул бўлиб, исломнинг кучли таъсиридан анчагина холи бўлган. Аббосийлар Арабистон ярим оролининг жануби-ғарбий қисмида жойлашган Йаманни назорат остида тутишлари қийин эди, шунинг учун ҳам халифа ал-Мамун ҳукмдорлиги вақтида бу ерда Алининг ўғли ал-Ҳасан авлоди бўлмиш Таржумонуддин ал-Қосим ибн Иброҳим Табатаба ўрнашиб олди. Сулоланинг Рассийлар деган номи географик жой номига боғлиқ, деб биладилар; у Ҳижоздаги ар-Расс деган жойнинг номидан олинган экан, бу ер ал-Қосим тасарруфида бўлган.

Рассийлар Йаманнинг шимолидаги Сад шаҳрига ўрнашган бўлиб, шу ерда маҳаллий хорижийлар, қарматлар ва ўз ҳокимиятларининг бошқа душманларидан ҳимояланишган. Саддан ташқари Сана шаҳари бир неча марта уларнинг қўлига ўтиб турган эди. Кейинги аср мобайнида Йаман Зайдийларнинг диний даъват маркази бўлиб қолган. Зайдий тарғиботчилар шу ердан Каспий бўйи вилоятларига ва мусулмон Шарқининг бошқа ўлкаларига ҳам сафар қилиб турганлар. XI асрнинг иккинчи ярмида сулайхийлар Санани ишғол қилдилар, XII асрда эса, эллик йил мобайнида шаҳар Бану Ҳамдон қабиласига мансуб араб сардорларининг тасарруфида бўлди. X асрда ҳукмдорлик қилган имом Аҳмад ан-Носирнинг авлоди бўлмиш Аҳмуд ал-Мутаваккил замонидагина киска вақт мобайнида Зайдийларга омад қайтиб келди. 569/1174 йидца Йаманнинг Аййубийлар томонидан босиб олинishi имомлар ҳокимиятини анча чеклаб қўйди. Дастлабки Расулийлар замонида бирдан қайта жонлангандай бўддилар, бироқ ички ихтилофлар ва ички урушлар Йаманда уларнинг ҳокимиятини жуда бўшаштириб қўйганди.

Кейинги даврларда ҳукмронлик қилган бир нечта имомнинг номи маълум, аммо ҳокимиятдаги ворислик, афтидан, Ҳасанийлар қабиласига мансуб бошқа уруғлар имомлари томонидан, шунингдек, турли-туман тахт даъвогарлари ва имомларга карши бўлганлар томонидан тахтнинг тортиб олинishi туфайли бот-бот узилиб турди.

1045/1635 йилга қадар Усмонли турклар босқинида бўлди, XVI асрда эса турк ҳукмдорлари томонидан бир неча имомлар Истанбулга жўнатилди. Фақат турклар Йамандан чиқиб кетиб, Сана қайтадан Зайдийлар қўлига ўтгачгина у ерда Рассий имом Йусуф ал-Мансур ад-Доийдан тарқаган имомларнинг янги сулоласи ҳукмронлик қила бошлади. Йаманни турклар 1289/ 1872 йилдан 1308/1890 йилгача иккинчи марта истило қилганига қарамай, бу сулола Йаманда ҳозирги даврга қадар яшаб келди.

30
Сулайхийлар
439-532/1047-1138

Йаман

439/1047	Али ибн Муҳаммад
459/1067	ал-Мукаррам Аҳмад ибн Али
477/1084	ал-Мукаррамал-Асғар Али ибн Аҳмад
тахм. 484/1091	ал-Мансур Сабо ибн Аҳмад ибн ал-Музаффар
492-532/1099-1138	ас-Сайила Арво

Ҳокимият Аданда Зурайийлар (бану ал-Қарам) кўлига ўтади

Ислоннинг илк босқичидан бошланган араб истилолари тугагач, Арабистон ярим ороли сиёсий жиҳатдан ҳам, маданий жиҳатдан ҳам ихоталанган ўлкага айланиб қолди. Юқорида қайд қилинганидек, Ироқдаги Аббосий халифалар пойтахтидан узоқлиги сабаб Йаман кўп ўтмай шиачилик, айниқса, Зайдийлар мазҳабининг марказига айланди. Бу ерда "семиричник", яъни шиачи исмоилийларнинг энг ашаддий мазҳаблари ҳам ўзлари учун жуда қулай замин топдилар, X асрда Мисрда Фотимийлар ҳокимият тепасига келиб, Ҳижознинг муқаддас шаҳарлари Фотимий халифаларни тан олгач, Миср билан Йаман ўртасида қалин муносабатлар вужудга келди.

Сулайхийлар Йаманда исмоилия диний даъватларининг тарафдорлари ва Фотимийларга вассаллар сифатида иш юритдилар. Жанубий Арабистондаги Ҳамдон қабиласининг аъзоси ва шу қабилла қозисининг ўғли Али ибн Муҳаммад Фотимийларнинг Йамандаги бош доийси Сулаймон аз-Завохийнинг вакили эди ва сўнфоқ у тоғларда мустақил бир беклик ўрнатишга муваффақ бўлди. У Қизил денгиз бўйларидаги Тихамада ҳукмронлик қилган ҳабаш куллари сулоласи Нажохийларни тор-мор келтирди. 455/ 1063 йилда Зайдий имомларидан Сана шаҳрини тортиб олиб, Ҳижозга бостириб кирди, кейинги йилда эса Бану Ман қабиласига мансуб ҳукмдорлардан Аданни одди. Унинг ўғли ал-Мукаррам Аҳмад замонида Сулайхийларнинг мулки жуда кенгайиб кетди. Аммо XI асрдан кейин Сулайхийлар босиб олган жойларини ўз қўлларида сақлаб қола билмадилар, Нажохийлар яна ҳокимият тепасига қайтдилар, Адан одатдагидек, мустақиллигини сақлаб қолди, Сана шаҳаридан шимолда жойлашган Садда Зайдий имомлар ҳукм суришда давом этди. Аҳмад ҳукмронлигининг сўнги йилларида ҳақиқий ҳокимият унинг шаддод хотини Сайида Арво кўлига ўтди. 532/1138 йилгача ҳукмронлик қилган бу аёл тўқсон икки ёшида вафот этди. У Сулайхийлар пойтахтини Сана шаҳридан Зу-Жиблага кўчирди. Унинг вафотидан сўнг ҳокимият Зурайийлар кўлига ўтди ва улар 569/1174 йилда Йаманга Аййубий Туроншоҳ келгунига қадар ҳукмронлик қилдилар. Шунга қарамай, Сулайхийларнинг баъзи бир вакиллари Йаманда XII асрга қадар ҳам айрим кўрғонларга эгалик қилишда давом этган эдилар.

31
Расулийлар
626-858/1229-1454

Йаман

626/1229	ал-Малик ал-Мансур Нуруддин Умар I
647/1249	ал-Маликал-Музаффар Шамсуддин Йусуф I
694/1295	ал-Маликал-Ашраф Мумаххидуддин Умар II
696/1297	ал-Маликал-Мувайяд Ҳизбаруддин Доуд
721/1321	ал-Маликал-Мужоҳид Сайфуддин Али
764/1363	ал-Маликал-Афзал Дирғомуддин ал-Аббос
778/1377	ал-Маликал-Ашраф Муҳаммадуддин Исмоил I
803/1401	ал-Малик ал-Носир Салоҳулдин Аҳмад
827/1424	ал-Маликал-Мансур Абдуллоҳ
830/1427	ал-Малик ал-Ашраф Исмоил II
831/1428	ал-Малик ал-Зоҳир Йаҳйо
842/1439	ал-Маликал-Исмоил III
845/1442	ал-Малик ал-Музаффар Йусуф II
846-858/1442-1454	<i>алғов-далғов давр. Ўзаро рақобатлашган тўрт даъвогар тахт талашиб ўзаро курашган. Ниҳоят, бу кураш 858/1454 йилда ҳокимиятнинг Тоҳирийлар қўлига ўтиши билан хотималанди.</i>

569/1174 йилда Йаман Саладиннинг укаси, Аййубий Туроншоҳтомонидан босиб олинди. Бу ерда 626/1229 йилгача Аййубийлар сулоласининг вакиллари ҳукмронлик қилдилар. ал-Малик ал-Комилнинг ўғли Салоҳуддин Йусуф шу йилда мамлакатни ташлаб кетишга мажбур бўлди. Аййубийлар ўрнига келган Расулийлар ўз салафларининг сиёсатини давом эттирдилар: улар Аййубийлар замонидаги унвонлар тизимини қабул қилиб, Йаманда, лоақал унинг ички тоғли жойларида эскидан шиачилик анъаналари давом этаётганига қарамай, суннийликнинг кенг ёйилишига шароит яратдилар. Расулийлар муаррихи ал-Хазражий гарчи Расулнинг шажарасини жанубий арабларнинг бобокалони Қаҳтонга олиб бориб боғласа-да, аслида, у ўғуз туркманларидан келиб чиққан ва Аббосий халифанинг элчи (расул)си бўлган; бу сулола аждоду авлодларида туркий хислат баъзан сезилиб турарди.

Расулнинг невараси ал-Малик ал-Мансур Умар Кизил денгиз соҳилидаги Забид шаҳрини пойтахт қилгач, мулкани тоғли туманлар ҳисобига кенгайтди ва Зайдий имомлардан Таъзиз ҳамда Сана шаҳарларини тортиб олди. Расулийлар Санада бир ярим аср мобайнида ҳукмронлик қилдилар. ал-Малик ал-Мансур Маккани ҳам ишғол қилгач, унинг салтанати Ҳижоздан Ҳазрамавтгача бўлган ҳудудни эгаллади; Расулийлар шу тарзда мусулмон дунёсида халқаро куч мақомини касб этдилар. Шундай маълумотлар ҳам борки, Йаманга Хитойдан элчилар юборилган. Бу, шубҳасиз, Ҳазрамавтнинг Узоқ Шарқбилан савдо алоқалари бўлганлигига далилдир. Расулийларнинг Мисрдаги Аййубийлар ва Мамлуклар билан маданий ҳамда сиёсий алоқалари ҳам мустаҳкам сақланиб қолган эди. Кейинчалик Йаманнинг ички тоғли вилоятларида расулийларга ўз ҳокимиятларини сақлаш анча қийин бўлди. ал-Малик ан-Носир Аҳмад 827/1424 йилда вафот этгач, қуллардан ташкил топган Расулий навкарларининг исёнлари ва қирғин келтирган ўлат ўзаро ихтилофлар ва умумий бошбошдоқликни кучайтириб юборди. Сўнги Расулий ал-Малик ал-Масуд Лоҳижон ва Аданда сунний Тоҳирийлар қудрати борган сари ортиб бораётганини кўриб, провардида тахтдан воз кечди. XVI аср бошидаги Усмонли турклар истилосига қадар Тоҳирийлар Йаманнинг катта қисмига эгалик қилдилар.

**Масқат, кейинчалик Занжибар (ал-Бу-Саид) султонлари
1154/1741**

Уман ва Занжибар

1. Якка султонлик

1163/1749	Аҳмад ибн Саид
1198/1783	Саид ибн Аҳмад
1200/1786	Ҳамид ибн Саид
1206/1792	Султон ибн Аҳмад
1220/1806	Солим ибн Султон
1220/1806	Саид ибн Султон

Саид вафотидан сўнг султонлик бўлиниб қетди

2. Уманда

1273/1856	Сувайний ибн Саид
1282/1866	Солим ибн Сувайний
1285/1868	Аззон ибн Қайс
1287/1870	Туркий ибн Саид
1305/1888	Файсал ибн Туркий
1331/1913	Таймур ибн Файсал
1350/1932	Саид ибн Таймур

3. Занжибарда

1273/1856	Мажид ибн Саид
1287/1870	Барғаш ибн Саид
1305/1888	Халифа ибн Барғаш
1307/1890	Али ибн Саид
1310/1893	Ҳамид
1314/1896	Ҳаммуд
1320/1902	Али ибн Ҳаммуд
1329/1911	Халифа
1380/1960	Абдуллоҳ ибн Халифа
1383/1963-1964	Жамшид ибн Абдуллоҳ

Инқилоб: Занжибар Танзанийа Республикаси таркибига кирди

Бу Саидлар ўзларигача Уман ва Шарқий Африка соҳилларида ҳукмронлик қилган Йарубий имомлари сулоласининг мулкларини мерос қилиб олган эдилар. Аҳмад ибн Саид ўз фаолиятини Уманда Сухорнинг ноиб сифатида бошлаган, кейинчалик эса ўзи бу ернинг якка ҳокими бўлиб олди. У имом унвонини, аниқроқ айтганда, Уман аҳолисининг тўртдан уч қисмини ташкил қилувчи Ибодийлар имоми унвонини олди. Бу воқеа, ҳарҳолда, 1163/1749 йидда содир бўлган, лекин Аҳмад ибн Саиднинг ўғли Саид шу унвон билан сўнги ҳукмдор бўлганди; кейинги ҳукмдорлар ўзларини оддийгина қилиб Саид деб аташди, аммо хориждан келганларга ўзларини султон деб таништиришарди. Бир неча вақтдан кейин Бу Саидларнинг пойтахти бўлиб қолган Масқат аллақачон халқаро миноъ (порт)га айланган эди ва у Португалияликларнинг, кейинчалик эса ҳолландларнинг Форс қўлтиғи орқали ўтадиган савдо йўллари устидан назорат ўрнатиш учун олиб борган курашларида катта аҳамият касб этди. Саид Султон (1206-1220/1792-1806) Эроннингжанубий соҳилидажойлашган Баҳрайн, Бандар

Аббос, Аҳваз ва Кишманага нисбатан босқинчилик сиёсатини юритди. Аммо XIX аср бошида Саидларга Нажднинг жангари кайфиятли ваҳҳобийлари таҳқид сола бошладилар. Саидлар ўзларини муҳофаза қилиш учун Англия билан иттифоқ тузишга мажбур бўлдилар. Инглизлар эса Ҳиндистонга олиб борадиган денгиз йўлларига яқин жойлашган Масқат миноъсининг дўстона қўлларда бўлишидан манфаатдор эдилар. 1212/1798 йилда Ост-Ҳиндистон компанияси билан биринчи битим тузилди; кейинчалик бу компаниянинг мулозимлари Масқатга ўрнашиб олишди. XIX асрнинг кейинги ўн йилликларида Англия ўзининг Масқатдаги мавқеидан фойдаланиб, Форс қўлтиғидаги қул савдосини назорат остига олди ва кейинроқ уни тугатди.

Йарубийларнинг Шарқий Африка соҳилидаги мулкларининг катта қисми XVIII аср охирида Эрон билан бўлган уруш вақтида қўлдан кетган эди. Бу Саидлар қўлида Занжибар, Канбалу ва Вамизогина қолган эди. Аммо Саид ибн Султон ўзининг узоқ ҳукмронлига даврида шимолда Мақадисудан тортиб жанубда Дельгадо бурнигача бўлган жойлардаги ҳамма араб ва суаҳилий мамлакатларини ҳукми остига олишга уринди. Унинг вафотидан кейин (1273/1856) Бу Саидларнинг мулки бири Масқатдаги, иккинчиси Занжибардаги иккита алоҳида султонликка ажралиб кетди. 1307/1890 йилда Занжибар ва Канбалу ороллари Англиянинг ярим мустамлакасига айланди. 1963 йилнинг декабрида султонлик яна мустақиллик олди, аммо 1964 йил январида содир бўлган давлат тўнтариши султонлар ҳукмронлигига чек қўйди, 1964 йилнинг апрелида эса Занжибар Танганика билан бирлашиб, Танзанийа республикасини барпо этдилар.

Уманга келсак, шуни айтиш керакки, бу мамлакатни тахминан 1319/1901 йилдан бошлаб, Жабалул-аҳдар деган тоғли жойда бошланган бошбошдоқлик ҳаракати туфайли юзага келган сиёсий тартибсизликлар чулғаб олди. Исёнчиларнинг ҳозирги имом Ғолиб Мисрдан моддий ёрдам олиб турарди. У 1957 йилда Масқат султониغا қарши қуролли қўзғолон кўтаришга уриниб кўрган. Аммо султон ҳамон Буюк Британия билан яқин дипломатик алоқаларда бўлишда давом этарди. Эҳтимолки, шу сабабдандир, Ғолибнинг қўзғолони самарасиз бўлди.

33
Саъдийлар (ас-Сауд) ёки Ваҳҳобийлар
1159-/1746

Шимолий ва Марказий Арабистон

1159/1746	Муҳаммад ибн Сауд
1179/1765	Абдулазиз I
1218/1803	Сауд ибн Абдулазиз
1229/1814	Абдуллоҳ I ибн Сауд
1233-1238/1818-1822	Усмонли турклар истилоси
1238/1823	Туркий
1249/1834	Файсал I
1253/1837	Холид ибн Сауд
1257/1841	Абдуллоҳ II ибн Сунайян (Миср ҳукмдори Муҳаммад Алининг вассали сифатида)
1259/1843	Файсал I (<i>иккчи марта</i>)
1282/1865	Абдуллоҳ III ибн Файсал
1287/1871	Сауд ибн Файсал
1291/1874	Абдуллоҳ III (<i>иккинчи марта</i>)
1305/1887	Саудийлар мулкани Ҳашлик Муҳаммад ибн Рашид босиб олди; Абдуллоҳ 1307/1889 йилгача Рийаз ноиб бўлиб қолаверган.
1307/1889	Абдурраҳмон ибн Файсал (Рийаз ноиб сифатида)
1308/1891	Муҳаммад ибн Файсал ал-Мутавви (Рашидийлар томонидан қўйилган вассал ноиб сифатида)
1319/1902	Абдулазиз II
1373/1953	Сауд
1384/1964	Файсал II

Ваҳҳобийлик диний ислоҳот ҳаракати сифатида Марказий Арабистон (Нажда)да майдонга келган. Унинг асосчиси Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб (вафоти 1206/1792 йил) эди. Унинг таълимоти ўз ақидасида баён қилингандек, *(бу ақида баёни Нажднинг маҳаллий тарихида Усмон ибн Абдуллоҳ ибн Бишрнинг «Унвонул-мажд фи-таърихи Нажд» китобида бор)*, Аҳмад ибн Ҳанбал ва Ибн Таймийанинг фикри ва шариат ҳақидаги мутаассибона таълимотини давом эттирганлиги маълум бўлади. У худонинг бирлиги ва азалий эканлигини қайта-қайта таъкидлаган ва ҳар хил куфрона янгиликларга (*бидъат*), айниқса кенг тарқала бошлаган авлиёларга сиғинишга, шунингдек, жоҳиллик давридаги расм-русумларнинг қолдиқларига, муқаддас жойларни зиёрат қилишга қарши кескин муносабатда бўлган. Шунинг учун Ваҳҳобийлар Арабистонда ҳокимиятни қўлга киритгач, кўпгина авлиёларнинг қабрлари устидаги ёдгорлик тошларини бирин-кетин йўқ қилиб ташлайдилар.

Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобни Нажд сардори Дариййалик Муҳаммад ибн Сауд қўллаб қувватлаган. Ўз навбатида Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг ислоҳотга интилиши Саудийлар уруғининг сиёсий фаолиятида ҳаракатлантирувчи куч бўлди. XVIII аср охирига келиб Нажд тўлалигича забт этилди. Ваҳҳобийлар Ироққа доимий равишда босқинлар уюштириб турдилар; 1216/1802 йилда улар шиалар мазҳабининг маркази Карбалони талон-тарож қилдилар. Ҳижознинг муқаддас шаҳарлари Макка ва Мадина ҳам ишғол қилиниб, куфрдан халос этилди. Табиийки, Усмонли Туркия бунга бефарқ қараб туролмади. Султон Миср ҳукмдори Муҳаммад Алига ваҳҳобийлар билан жиддийроқ шуғулланишни топширди. 1233/1818 йилда Муҳаммад Алининг ўғли Иброҳим ваҳҳобийларнинг пойтахти Дариййани ишғол қилиб, ер билан яқсон қилди, кейин у Саудий амирни Истанбулга жўнатди ва у Истанбулда қатл этилгач, Ҳижозни эгаллади. Туркийлар ҳукмронлик қилган даврда, айниқса, Файсал I замонида Саудийлар бироз ўзларига келгандек бўлдилар, бироқ орадан кўп ўтмай, улар учун яна оғир кунлар бошланди.

XIX асрнинг сўнги йилларида Нажд Саудийлар билан рақобатлашиб келган, пойтахти Ҳаилда бўлган Рашидийлар ҳукми остига ўтдилар. Саудийлар Қувайтдан бошпана излашга мажбур бўлдилар.

Саудийларнинг XX асрда янгитдан жонланиши Абдулазиз ибн Сауддек атоқли арбобнинг номи билан боғлиқ. У Рашидийларни — ал-Рашидни (улар биринчи жаҳон урушида туркларни қўллаб-қувватлаган) ағдариб, зодагонлардан бўлган Ҳусайннинг Маккада халифа бўлиб олишига халақит берди ва 1926 йилда Маккада ўзи Ҳижоз ва Нажднинг амири сифатида тож кийди. Шу тариқа у ҳозирги араб Саудия давлатининг — Арабистон ярим-оролининг катта қисмида барқарор ҳукмронлигини таъминлади.

V
ЭРОН, ЎРТА ОСИЁ ВА КАВКАЗ
САЛЖУҚИЙЛАРГА ҚАДАР

34
Бовандийлар
45-750/665-1349

Каспий соҳили

1. Қобусийлар (Табаристон)

45/665	Бов
60/680	Бу сулолага алоқаси бўлмаган Валлошнинг ҳукмронлиги
68/688	Сурхоб I
98/717	Меҳр Мардон
138/755	Сурхоб II
155/772	Шарвин I
181/797	Шаҳрийор I
210/825	Шопур (ёки Жафар)
222/837	Қорин I
253/867	Рустам I
282/895	Шарвин II
318/930	Шаҳрийор II
?	Рустам II
355/966	Доро
358/969	Шаҳрийор III
396/1006	Рустам III
449-466/1057-1074	Қорин II

2. Испаҳбодийлар (Табаристон ва Гилон)

466/1074	Ҳусому-д-давла Шаҳрийор
503/1110	Нажму-д-давла Қорин
511/1117	Шамсу-л-мулук Рустам
511/1118	Алоу-д-давла Али
534/1140	Шоҳ Ғозий Рустам I
558/1163	Алоу-д-давла (ёки Шарифу-л-мулук) Ҳасан
567/1172	Ҳусанд-давла Ардашер
602-606/1206-1210	Носиру-д-давла (ёки Шамсу-л-мулук) Шоҳ Ғозий Рустам II

3. Кинҳварийлар (мўғул вассаллари)

635/1238	Ҳусому-д-давла Ардашер
647/1249	Шамсу-л-мулук Муҳаммад
665/1267	Алоу-д-давла Али
675/1276	Тожу-д-давла Йаздагирд
698/1299	Носиру-д-давла Шаҳрийор
714/1314	Рукну-д-давла Кайхусрав
728/1328	Шарафу-л-мулук
734-750/1334-1349	Фаҳру-д-давла Ҳасан

Мозандаронда ҳокимиятни Афросиёб уруғи эгаллаб олди

Жанубий Каспийнинг Гилон ва Табаристон соҳил бўйлари-даги вилоятлар, шунингдек, қудратли Элбрус тоғ тизмаларининг панасида жойлашган ички адрли жойлар ҳамиша муҳолифат ва халқлар учун ишончли бошпана бўлиб келарди. Эроннинг бошқа вилоятларида аллақачон йўқ бўлиб кетган турли этник гуруҳларнинг қолдиқлари, куфрона диний эътиқодлар, кўхна тиллар, қадимий қўлёзмалар, турмуш расм-русумлари шу ерда умрини давом эттирарди. Бу ҳудудларда Эронда ислом пайдо бўлгандан кейин кўп асрлар мобайнида аждодларини Сосонийлар даврига олиб бориб боғлайдиган турли-туман майда сулолалар яширинган эди. Ана шундай сулолалардан бири — Бадуспанийлар Сафавий Шоҳ Аббос I замониғача мавжуд бўдди. XVI аср охирида Шоҳ Аббос I бу сулолани тугатиб, Каспий бўйларидаги вилоятларни эса Эрон билан қўшиб юборди.

Бу маҳаллий Эрон сулолалари ичида энг салмоқлиси Табаристондаги (XI аср охиридан бу ерни Мозандарон деб атаганлар) Бовандийлар эдилар. XII асрда Бовандийлар нафақат Каспий бўйидаги вилоятларда, ҳатто Эроннинг ўзида ҳам муайян фаолият олиб борадиган бир вазият юзага келди. Сулоланинг етти юз йил мобайнида яшаб, Элхонлар замониғача етиб боргани шу билан изоҳланадики, улар ҳукмронлик қилган вилоятнинг жуғрофий жиҳатдан ажралиб қолгани узоқ яшашига имкон яратган, бинобарин, мусулмон дунёсида узоқ асрлар ҳукмронлик қилиш камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Бовандий ҳумдорлар испаҳбад («лаш-карбоши») деган унёнга эга эдилар, шунингдек, кўпинча уларни мулукул-жибол («тоғлар эгаси») деб ҳам аташарди, чунки, баъзан текисликларда таянчларини йўқотсаларда, тоғларда ҳокимиятларини бир илож қилиб саклаб тураверар эдилар.

X асрда Бовандийларнинг йирик уруғи Қобусийлар Бунийлар ва Зийорийлар билан никоҳ ришталари орқали боғланиб, кейинчалик Зийорийлар Қобус ибн Вушмагирга бўйсунишга мажбур бўлдилар. XI асрда Салжуқийлар Каспий соҳилларига қирон келтирганда, Қобусийлар тоғларда жон сақлаб қолдилар. Кейинги йилларда Бовандийларнинг иккинчи уруғи Испаҳбадийлар Улуғ Салжуқийларнинг Табаристон устидан ҳукм ўрнатишдарига тўсқинлик қилдилар. Улар Салжуқийлар таҳгига даъвогарлик қилувчи турли-туман одамларни ўз маконларида яширган ҳолда Салжуқийлар сулоласидан бўлган бир нечта оилалар билан никоҳ ришталари орқали боғландилар. Салжуқийлар қудратининг пасайиши жангари ва ўжар Шоҳ Ғозий Рустам I га Шимолий Эроннинг сиёсий ҳаётида етакчи шахс бўлишига имкон берди. У Элбурс тоғ тизмаларининг жанубига томон ўз қаламравини чўзишга интилиб, мустақил сиёсат юргиза бошлади. Бироқ исмоилийлар, кейин эса Хоразмшоҳларнинг тазйиқи бу уруғнинг яшашига чек қўйди (606/1210 йил) ва Мозандарои орадан кўп ўтмай Хоразмшоҳларга тобеъ бўлди. Шунга қарамай, ўттиз йил ўтгач, жони қаттиқ Бовандийлар яна сиёсат ва ҳарб саҳнасида пайдо бўлиб қолдилар. Уларнинг учинчи уруғи Кинҳварийлар мўғулларнинг вассали сифатида 750/1349 йилгача ҳукмронлик қилдилар. Кейин уларни Кийо Афросийоб Чулобий уруғига мансуб бошқа бир Мозандарон сулоласининг вакили ағдариб ташлади (бу гал узил-кесил ағдарилди).

Мозандаронда Бовандийларни ағдариб, ҳокимиятни қўлга киритган Кийо Афросийоб Чулобий (Чулавий) ўз сулоласини тузмади: 761/1360 йилда у ва унинг уч ўғли *Ҳасаниё* дарвишлик тариқатининг раҳбари шайх Қавомуддин ал-Мараший муридлари билан тўқнашувда ўлдирилди. Шу вақтдан бошлаб Мозандарондаги ҳокимият Қавомуддинга, кейин унинг ўғли Камолуддинга ўтди ва шулар Мараший уруғидан бўлган Сайидийлар сулоласи ва давлатига асос солдилар. Буларни Бовандийларнинг ворислари деб ҳисобласа бўлади.

**Мусофирийлар (Салларийлар ёки Кангарийлар)
тахминан 304-483/916-1090**

Дайлам ва Озарбайжон

304/916-йилгача	Муҳаммад ибн Мусофир, Дайламдаги Торумнинг эгаси.
330/941	Марзубон I ибн Муҳаммад (Озарбайжон ва Арронда).
330/941	Ваҳсудон ибн Муҳаммад (Торумда).
346/957	Жустон I ибн Марзубон (Озарбайжонда).
349/960	Иброҳим I ибн Марзубон (Озарбайжонда. 373/983 йил вафотигача).
355/966	Марзубон II ибн Исмоил ибн Ваҳсудон (Торумда, 374/984 йилгача).
387/997	Иброҳим II ибн Марзубон II (Торумда ўз ҳукмронлигини тиклаган; 420/1029 йилда ҳаёт эди).
?	Жустон II ибн Иброҳим (437/1045 йилда ҳокимият тепасида бўлган).
?	Мусофир ибн Иброҳим (454/1062 йилда ҳокимият тепасида бўлган).

Сулолани Аламут исмоилийлари маҳв этган

Шимоли-ғарбий Эрон тарихида Озарбайжонда Сажийлар ва Дарбандда Йазидийлар (кейинроқ Ширвоншоҳлар) каби араб ҳукмдорлари ҳокимият тепасида турган давр билан туркий Салжуқийлар ҳукмронлик қилган давр оралиғида сиёсий майдонга маҳаллий Эрон этник гуруҳлари чиқди. Дайламдаги Зийорийлар ва Буийлар ғарбий ва жанубий Эрон ҳамда Ироқнинг бадавлат вилоятларини эгаллаб олиш пайида юрганларида Дайламдаги Мусофирийлар шимолга — Озарбайжон томонга юрдилар. Бу ерда Сажийлар тахтдан йиқилгач тож эгасиз қолган эди. Мусофирийларни Салларийлар ҳам деб аташади. Аммо бизнингча, Эрон олими А.Кисравийнинг тахмини тўғри; у сулоланинг дастлабки номи Кангарийлар бўлганини ёзади.

Муҳаммад ибн Мусофир (*Мусофир, эҳтимол, форсий асфор-асвор сўзидан бўлиши мумкин*) Дайламдаги Торум ва Самиран истеҳкомларини қўлида сақлаган ҳолда, уларга таяниб, Жустонийларнинг улуғ Дайламий сулоласи ҳисобига ўз ҳокимиятини мустаҳкамлади. 330/941 йилда Муҳаммаднинг вафотидан кейин унинг қавми икки уруғга бўлиниб кетди. Улардан бири Ваҳсудон бошчилигида Дайламда қолиб, унингукаси эса, Марзубон бошчилигида шимолга ва ғарбга, Озарбайжон ва Арронга йўл олди ҳамда Каспий соҳилидаги Дарбандгача етиб борди. Аммо бу уруғ Табриздаги Раводийларнинг тобора ўсиб бораётган қудратига дош бера олмади. 374/984 йилда Мусофирийлар Озарбайжондаги сўнги мулкларидан жудо бўддилар. Бироқ Торумдаги уруғ ҳам Райдаги Буий Фахру-д-давланинг кучли тазйиқига учради ва вақтинчалик Самиранни ташлаб чиқди. Унинг ўлиmidан кейин мусофирийлар амал-тақал қилиб кучларини тиклаб, Дайламдан жанубда жойлашган Занжон шаҳрини ва бошқа шаҳарларни эгалладилар. Аммо шу вақтдан бошлаб сулола тақдири тарих учун номаълумроқ бўлиб қолди. Шуниси маълумки, 420/1029 йилда Ғазнавийлар қисқа муддатга Иброҳим II ибн Марзубондан Торумни тортиб олдилар. Кейинчалик бу уруғ салжуқ Тўфулбекнинг вассали бўлиб қолди. Уруғнинг шундан кейинги тарихи буткул қоронғи. Сўнги мусофирийлар Аламут исмоилийларининг ҳужуми натижасида маҳв этилган бўлишлари мумкин.

36
Равводийлар
IV аср боши 463/X аср боши 1071

Озарбайжон

?	Муҳаммад ибн Ҳусайн ар-Равводий
тахм. 340/951	Ҳусайн I ибн Муҳаммад
?	Абулхайжо Мамлон I (ёки Муҳаммад)
381/1000	Абу Наср Ҳусайн II ибн Мамлон
416/1025	Ваҳсудан ибн Мамлон
451/1059	Мамлон II ибн Ваҳсудон
468/107	<i>Салжуқийлар истилоси</i>
?	Аҳмадил ибн Иброҳим ибн Ваҳсудон (Мароғада 510/1116 йилда вафот этган).
	<i>Аҳмадил уруғига мансуб Мароға отабеклари</i>

X асрда Шимолий Эронда истиқомат қилган эроний халқларнинг сиёсий фаолият майдонига чиқишида гарчи Дайламийлар катта хизмат қилган бўлсаларда, аммо бошқа этник гуруҳларнинг ўрни ҳам сезиларли бўлган эди. Аррон Шаддодийларининг зоти курд бўлса керак. Табриз ва Озарбайжон Равводийларини ҳам X асрда курд ҳисоблашган. Ҳақиқатда эса, бу уруғнинг келиб чиқиши ҳарҳолда Йаман арабларининг ал-Азд қабиласига бориб тақалади. Бу уруғ вакиллари дастлабки Аббосийлар даврида Табризда ҳукмронлик қилган эдилар, бироқ кейинги аср мобайнида Равводийлар чинакамига курдларга айландилар, бинобарин, Мамлон ва Аҳмадил каби исмлар арабча Муҳаммад ва Аҳмад деган исмларнинг соф курдча шаклидир.

Равводийлар ҳам ўзларига кўшни бўлган Мусофирийларга ўхшаб Сажийлар ағдарилгач, Озарбайжонда юз берган тўс-тўполондан фойдаланиб қолдилар. Муссофирийларнинг Озарбайжонда ҳокимият те-пасига келган уруғи Буийлардан кўмак олиб турган бўлишига қарамай, аста-секин Абулхайжо Мамлон томонидан сиқиб чиқарилди. Бунинг оқибатида 374/984 йилга келиб бу ҳудуднинг ҳаммаси Равводийлар қўлига ўгди. XI асрда сулоланинг энг атоқли вакили Ваҳсудон ибн Мамлон эди. Курд қўшинларининг ёрдамида у ўғуз туркманларининг биринчи ҳужумларини муваффақиятли қайтарди, аммо 446/1054 йилда Тўғрулга бўйсунушга мажбур бўлди. Шундан сўнг Равводийлар Салжуқийларнинг вассали сифатида ҳукмронлик қилишда давом этдилар. Фақат Алп Арслон 463/1071 йилдагина — Онадўлига юришдан қайтиб келиб Мамлон ибн Ваҳсудонни тахтдан олиб ташлагандан сўнггина бу ҳукмронлик хотима топди. Аммо бу сулоланинг кейинги авлодларидан лоақал яна бири маълум. У Мароғадаги Аҳмадилдир. Унинг номи туркий ғуломлари уружнинг номида (Ахмадилийлар) сақданиб қолган. Улар отабеклар сифатида Мароғада XIII аср бошларигача ҳукмронлик қилганлар.

37
Шаддодийлар
340-571/951-1174

Аррон ва Шарқий Арманистон

1. Ганжа ва Двиндаги улуғ уруғ

тахм. 340/951	Муҳаммад ибн Шаддод (Двинда)
360/971	Али Лашкарий I ибн Муҳаммад (Ганжада)
368/978	Марзубон ибн Муҳаммад
375/985	Фазл I ибн Муҳаммад
422/1031	Абулфатҳ Мусо
425/1034	Али Лашкарий II
440/1049	Ануширвон ибн Лашкарий
441/1049	Абу-л-Асвар Шовур I ибн Фазл (413/1022 йилдан Двинда 441/1049 йилдан Ганжада ҳукмронлик қилган)
459/1067	Фазл II ибн Шовур
466-468/1073-1075	Фазл III (Фазлун) ибн Фазл

Арронни Салжуқийлар лашкарбошиси Сав тегин босиб олди

2. Онийдаги уруғ

тахм. 465/1072	Манучеҳр ибн Шовур I
тахм. 512/1118	Абуласвар Шовур 11
518/1124	<i>Грузинлар эгаллаган</i>
тахм. 519/1125	Фазл IV (Фазлун) ибн Шовур II
?	Маҳмуд
тахм. 525/1131	Хушчеҳр
?	Шаддод
550/1155	Фазл V
556/1161	<i>Грузинлар эгаллаган</i>
559-571/1164-1174	Шоҳаншоҳ

Оннийни грузинлар эгаллашди

Шаддодийлар Шимолий Эронда Дайламдаги халқдарнинг сиёсий фаоллиги жуда кучайган даврда майдонга чиққан сулолалардан биридир. Шаддодийлар ҳам курд бўлсалар керак. Эрон дунёсининг шимоли-ғарбий бурчаги ва унга қўшни бўлган Кавказ худудлари битилган тарихнинг кўп қисмида этник ва лингвистик жиҳатдан ҳаддан ташқари ола-қура манзарани ташкил қилади. Шаддодийлар шажарасида дайлабий исмларнинг (Лашкарийга ўхшаш) ёки арманий исмларнинг (Ашотга ўхшаш) мавжудлиги, шубҳасиз, Шаддодийлар ҳам Озарбайжоннинг Дайлабийлари, ҳам насроний арманлар ва грузинлар орасидан ўзларига жой излашга мажбур бўлганларидан далолат беради.

Курд қаллоби Муҳаммад ибн Шаддод X аср ўртасида Двинда (ҳозирги Ереван шаҳаридан 35 чақирим жануброқда) ўрнашиб олди. Бу кезларда Двин Мусофирийларнинг қўлида эди. Муҳаммад Византиядан кўмак олишга ҳарчанд уринмасин, Дайлабийларга Двинни қайтариб олишларига тўсқинлик қила олмади. Аммо 360/971 йилда унинг ўғиллари Мусофирийларни Аррондаги (Шарқий Кавказортида Куро ва Аракс дарёлари оралиғидаги вилоят) Ганжадан қувиб чиқаришди. Шундан бошлаб бутун аср мобайнида Ганжа Шаддодийлар уруғининг пойтахти бўлди. Шаддодийлар исломни бу худудда зўр шижоат билан ҳимоя қилдилар ва грузин Бафатийлари, турли-туман арман князлари византияликлар билан курашдилар, шунингдек, аланларга (осетинларга) ва Кавказнинг нариги томонидаги русларга қарши жанг

қилдилар. Хусусан, энг машхур шаддодий Абуласвар Шовур I замондошлари орасида дин учун курашчи сифатида шуҳрат қозонган. Тўғрул ва Салжуқийлар Кавказда пайдо бўлганида Шаддодийлар уларга бўйсунди, аммо 468/1075 йилда қуллардан чиққан Салжуқий амир Сав Тегин Арронга бостириб кирди ва Фазл (Фазлун) III ни ўз мулкларидан воз кечишга мажбур қилди. Аммо арман Багротийларнинг пойтахти Онийни 465/1072 йилда Султон Алп Арслон эгаллагандан сўнг Шаддодийларнинг бошқа уруғи у ерда ўрнашиб олди ва кўпгина кўргуликларни бошдан кечириб, то XII асрнинг иккинчи ярмида грузин салтанати тиклангунга қадар ҳукмронлик қилишда давом этди. Онийдаги Шаддодийлар авлодининг бири ҳақидаги сўнги маълумот 595/1199 йилга тааллуқлидир.

38
Зийорийлар
315-483/927-1090

Табаристон ва Журжон (Гургон)

315/927	Марвовиж ибн Зийор
323/935	Заҳиру-д-давла Вушмагир
356/967	Заҳиру-д-давла Бисутун
367/978	Шамсу-л-маолий Қобус
402/1012	Фалаку-л-маолий Манучеҳр
420/1029	Ануширвон
441/1049	Унсуру-л-маолий Кайковус
?-483/?-1090	Гилоншоҳ

Каспийнинг жануби-ғарбий соҳилларида жойлашган қоқоқ тоғли вилоят Дайлам X аср бошида халифа ва бошқа ҳукмдорларга кўплаб ёлланма аскар етказиб бериб турди. Зийорийлар Дайламий навкарлари орасидаги энг ашаддий сотқинлардан бири, Сомонийлардан чиққан саркарда Асфар исёнидан фойдаланиб, шимолий Эроннинг катта қисмини эгаллаб олган Мардовиж ибн Зийордан тарқалганлар. У тез орада жанубдаги Исфаҳон ва Ҳамадонни ҳам эгаллади, аммо 323/935 йилда Мардовиж ўзининг туркий навқари кўлидан ҳалок бўлди ва унинг чиллаки салтанати тарқаб кетди. Мардовижнинг укаси Вушмагир ўзини сомонийларнинг вассали деб тан олгач, Каспий бўйидаги вилоятларнигина сақлаб қола олди. X асрнинг иккинчи ярмида Зийорийлар Буийлар ва Сомонийларнинг Шимолий Эронда ҳокимият учун олиб борган курашларида бир қадар сиёсий ўйин қилдилар. Аммо Зийорийлардан чиққан Кобус ибн Вушмагир анчагина нозикбадий дилга ва истеъдодга эга бўлган ҳукмдорлардан эди. Барча Дайламий сулолалардан Зийорийларни шу нарса ажратиб турадики, улар ўз ҳукмронлик даврида, айниқса, унинг сўнги босқичида деярли истосносиз равишда шиъа мазҳабининг эмас, сунний мазҳабининг эътиқодларига амал қилдилар.

XI аср бошида Зийорийлар Ғазнавийларга қарам бўлишга мажбур бўлдилар. Улар Ғазнавийлар билан никоҳ ришталари орқали боғланган эдилар. Аммо Зийорийларнинг 421/1030 йилдан кейинги тарихи анча қоронғи. Салжуқийлар Каспий бўйи ҳудудлари — Журжон ва Табаристонни босиб олдилар, бироқ Зийорийлар сулоласининг баъзи бир вакиллари ичкари тоғли ҳудудларда сақланиб қолган бўлиши мумкин эди. Зийорий амирларининг сўнгиларидан бири Кайковус форс тилида яратган «Қобуснома» китобининг муаллифи сифатида шуҳрат қозонди. Унинг ўғли Гилоншоҳ бу уруғнинг сўнги ҳукмдори бўлди. У Элбурс тоғларидан тушган исмоилийлар томонидан ағдарилган. Шундан сўнг бу сулола тарих саҳнасидан бутунлай чиқиб кетди.

Муаллифнинг сўнги икки Зийорий ҳукмдор тақдири ҳақида айтганлари Кайковуснинг «Қобуснома»да берган маълумотларига тўғри келмайди. Китоб матнидан маълум бўладики. Салжуқийларнинг 433/1041 йилда Журжонда пайдо бўлиши Кайковусни Ғазнага қочишга мажбур қилган. Кайковус у ерда саккиз йил мобайнида Султон Маҳмуднинг надими бўлган, кейин Шаддодийлар саройида яшаган. 475/1082-83 йиллар давомида ёзилган «Қобуснома»да Кайковус ўглининг ҳукмдорлиги ҳақида ҳеч нарса демайди. «Қобуснома»ни рус тилига ағдарган ва унга изоҳлар ёзган Е.Э.Бертельс ҳам Гилоншоҳнинг ҳукмдор бўлганига шубҳа билан қарайди. Муаллифнинг Гилоншоҳнинг исмоилийлар тахтдан ағдаргани ҳақидаги тахмини ҳам ҳеч нарсага асосланмаган.

39
Буийлар (Бувайҳийлар)
320-454/932-1062

Эрон ва Ироқ

1. Форс ва Ҳузистондаги уруғ

322/934	Имоду-д-давла Али
338/949	Азуду-д-давла Фано Хусрав
372/983	Шарафу-д-давла Ширзил
380/990	Самсому-д-давла Марзубон
388/998	Баҳоу-д-давла Феруз
403/1012	Султону-д-давла
412/1021	Мушаррифу-д-давла Ҳасан
415/1024	Имодуддин Марзубон
440/1048	ал-Малик ар-Раҳим Хусрав Феруз
447-454/1055-1062	Фулод Сутун (фақат Форсда)

Форсда ҳокимиятни Шабонкора деган курд қабиласининг сардори Фазлуя босиб олди

2. Кирмондаги уруғ

324/936	Муиззу-д-давла Аҳмад
338/949	Азиду-д-Давла Фано Хусрав
372/983	Самсому-д-давла Марзубон
388/998	Баҳоу-д-давла Феруз
403/1012	Қивому-д-давла
419-440/1028-1048	Имодуддин Марзубон

Салжуқий Қовурднинг уруғи

3. Жиболдаги уруғ

320/932	Имоду-д-давла Али
385-366/947-977	Рукну-д-давла Ҳасан

а) Ҳамадон ва Исфаҳондаги уруғ

366/977	Муаййиду-д-давла Буйа
373/983	Фахру-д-давла Али
387/997	Шамсу-д-давла
412-419/1021-1028	Самоуддавла Рустам (<i>Кокуийлар қаламравида</i>)

б) Райдаги уруғ

366/977	Фахру-д-давла Али
387-420/997-1029	Мажду-д-давла Рустам

Буийларнинг Жибол ва Райдаги мулкпарти Маҳмуд Фазнавий босиб олди.

4. Ироқдаги уруғ

334/945	Муиззу-д-давла Аҳмад
356/967	Иззу-д-давла Бахтийор

367/978	Азизу-д-давла Фано Хусрав
372/983	Самсому-д-давла Марзубон
376/987	Шарафу-д-давла Ширзил
403/1012	Баҳоу-д-давла Феруз
403/1012	Султону-д-давла
412/1021	Мушаррифу-д-давла Ҳасан
416/1025	Жалолу-д-давла Ширзил
435/1044	Имодуддин ал-Марзубон
440-447/1048-1055	ал-Малик ар-Раҳим Хусрав Феруз

Бағдодни Сажуқийлар эгаллади.

Салжуқийлар келганига қадар (яъни, В.М.Миронский айтганидек, Эрон тарихида дайлабийларнинг ораликдаги сиёсати даври) X—XI асрлар бошида равнақ топган сулолалар орасида Буийлар энг қудратлиси ва энг катта мулкка эгаси эдилар. Унчалик аниқ бўлмаган сабаблар билан (ҳар қалай, сиёсий сабаблар эмас, ижтимоий ва диний сабаблар туфайли бўлса керак) Дайлабийлар X асрнинг биринчи ўн йилида туғилган жойларидан оммавий тарзда, аста-секин кета бошладилар. Дайлабий саркардаларидан бири Мардовиж ибн Зийор бир қатор ғалабаларга эришгач, пировардида Зийорийлар сулоласига асос солди, зийорий аскарлар сафида Буийларнинг номлари биринчи марта танилди.

Мардовиж ибн Зийор ўдцирилган вақтга келиб уч оға-ини Буийларнинг тўнғичи Али Исфакхонни эгаллаб олди, кейинроқ эса бутун Форсни қўлга киритди. Уларнинг иккинчиси Ҳасан Жиболни, кенжаси Аҳмад эса Кирмон ва Ҳузистонни эгаллади. 334/945 йилда Аҳмад Бағдодга кирди ва кейинги юз ўн йил мобайнида Аббосийлар Буий амирларининг васийлигида қолдилар (одатга кўра, улар *амиру-л-умаро* унвонини олдилар). X асрнинг 70-йилларида Аҳмаднинг ўғли Азуду-д-давла Буийларнинг Ироқ, Шимолий Эрон ва ҳатто Умандаги ҳамма мулкларини ўз ҳукми остида бирлаштирди. Унинг даврида Буийлар сулоласи ўз қудрати ва яхлитлигининг энг юксак чўққисига эришди. Азуду-д-даъла ғарбда Жазирадаги Ҳамдонийларга қарши, шарқда эса Табаристонда Зийорийларга ва Хуросонда Сомонийларга қарши фаол босқинчилик сиёсатини олиб борди. Аммо Буийлар ўртасида ўтмишда Дайламда мавжуд бўлган қабилавий уруғчилик тузумидан қолган ҳокимиятни оила аъзолари орасида тақсимлаш одати ҳукмрон эди. Бу пировандида давлатнинг парчаланишига сабаб бўлди. Ҳокимият тепасида Азудуддавадек кучли ҳукмдор турганида мамлакатда ҳамжиҳатлик руҳи устун эди, аммо унинг вафотидан кейин сулола ичида ўзаро низолар бошланди. Уларнинг тарқоқлиги даставвал Маҳмуд Ғазнавийга Буийларнинг қўлидан Рай ва Жиболни анча осонлик билан тортиб олишга имкон берди (420/1029 йилда), кейин эса уларни ғарбга анча кириб борган салжуқий Тўғрулга қарши жиддийроқ қаршилиқ кўрсатиш имконидан маҳрум қилди. Тўғрул Ироқ ва Ғарбий Эронни кофирлардан озод қилгани келганини эълон қилиб, суннийпарастлик кайфиятларидан фойдаланишга эришди. Бағдод 447/1055 йилда ишғол қилинди, лекин форснинг Буий амири яна етти йилдан ортиқроқ ҳокимият тепасида туришга муваффақ бўлди. Унинг ҳукмронлиги маҳаллий курдларнинг Шабойқора қабиласи ҳокимиятни босиб олгунча давом этди. Бироқ орадан кўп ўтмай уларнинг ҳамма мулки Салжуқийлар қўлига ўтиб кетди.

Кўпчилик Дайлабийлар сингари Буийлар ҳам муътадил йўналишдаги ўн икки имомга эътиқод қилувчи (*исно ашарийа*) шиаларга мансуб эдилар. Буийлар мулклари ҳудудида айъанавий шиа ҳайитлари жорий қилинди; уларнинг ҳукмронлик даврида авваллари бироз мавхумроқ, эҳтиросга мойилроқ шиапарастлик муайян даражада тартибга солинди ва мазмунан чуқурлашди. Бундан ташқари Буийларнинг шиапарастлигида арабларга қарши йўналтирилган Эрон миллатпарастлиги ҳам ифодаланган бўлса керак. Шу муносабат билан яна бир нарсани таъкидлаш керак; улар ўзларининг шажарасини Сосонийларга олиб бориб боғлашга ҳаракат қилишди ва Эронда қадимий шаҳаншоҳ унвонини тиклашди. Бунда Аббосий амирларининг сиёсий ҳокимияти ва хазинаси анча талофот кўрди, аммо Буийлар халифаликни маҳв этишга уриниб ҳам кўришгани йўқ, аксинча, Аббосийларнинг сиёсий рақиблари — фотимий-исмоилий шиаларга нисбатан душманлик руҳида бўлдилар. Маданият масаласига

келганда, Буйларнинг иккинчи ва кейинги авлодлари араб ва форс адабиётини жуда қадрлар эдилар. Уша даврнинг бир қанча атоқли олимлари, шунингдек, шоир ал-Мутанаббий ва бир қанча мажмуалар муаллифи Абу-л-Фараж ал-Исфахоний уларнинг ҳомийлигидан фойдаланганлар.

40

Кокуийлар (Коквайҳийлар)

398-443/1008-1051 йилларда мустақил ҳукмдорлар, кейинги йилларда салжуқийларнинг васаллари

Марказий ва Ғарбий Эрон

398/1008	Алоу-д-давла Муҳаммад ибн Душманзийор
433-443/1041-1051	Абу Мансур Фаромурз (Исфохонда)
433-440/1041-1048	Абу Калижар Гаршосп I (Ҳамадон ва Ниҳованда)
?-488/?-1095	Абу Мансур Али (Йаздда)
488-513/1095-1119	Абу Калижар Гаршосп II (Йаздда)

Ғарбий Эронда Буийлар инқирозга учраган кезларида майдонга чиққан Кокуийлар Дайлабийлар сулоласи бўлиб, ўсиб келаётган Салжуқий ҳукмдорлар томонидан қарам аҳволга солиб қўйилиб, мустақилликларини йўқотган эдилар. Душманзийор Рай ва Жибол Буийларидан Шаҳрийор шаҳрини олди. Унинг ўғли Алоу-д-давла Муҳаммад Ибн Кокуийа номи билан танилган эди. Манбаларда кўрсатилишича, дайлабий лаҳжасида коку сўзи тоға деган маънони билдириб, Муҳаммаднинг отаси Буий амир Мажду-д-давлага тоға бўлар экан. 398/1008 йилда у Исфохоннинг ҳукмдори бўлди, орадан кўп ўтмай Ҳамадонни ва Ғарбий Эроннинг бошқа шаҳарларини босиб олди. У бу ҳудуддан келадиган катта даромаддан фойдаланиб, бақувват ёлланма қўшин барпо этди ва шу сабабдан Кокуийлар бир неча муддатга йирик сиёсий кучга айландилар. Саройда шоирлар ва олимларга ҳомийлик қилинар эди, машҳур олим Ибн Сино эса Муҳаммаднинг вафотига қадар, унинг вазири бўлган. Муҳмуд Ғазнавий 420/1029 йилда Райни ишғол қилганида Ибн Кокуйа унга бўйсунушга мажбур бўлди. Аммо бу чекка сарҳадларни ушлаб туриш Ғазнавийларга қийинлик қиларди. Шунинг учун Ибн Кокуйа бир неча муддатга Райни қайтариб олди.

Чорвадор ўғузларнинг бостириб кириши Эрондаги сиёсий вазиятни буткул ўзгартириб юборди ва Кокуийлар ҳамда бошқа Дайлабий ҳукмдорлар мудофаага ўтишга мажбур бўлдилар. Ибн Кокуйа 433/1041 йилда вафот этгач, Исфохон унинг ўғли Фаромурз қўлига ўтди, аммо Фаромурз ўзини Салжуқийларга қарам деб тан олишга мажбур бўлди. Пировардида Тўғрул Исфохонни босиб олиб (443/1051), уни ўз пойтахтига айлантирганида Фаромурз қўлдан кетган Исфохон ўрнига Абарқуҳ ва Йаздни олди, унинг укаси Гаршосп Ҳамадон ва Ниҳовандда отасига меросхўр бўлди, бироқу ўғузларга қарши туролмади ва Форсдаги Буийлар паноҳига қочди. Афтидан, сўнгги Кокуийлар улуғ Салжуқийлар ҳукмронлигига анча яхши мослашиб олган бўлсалар керак: Али ибн Фаромурз Йаздда ота меросига эга бўлиб, Чағрибекнинг қизларидан бирига уйланди, бу сулоланинг манбаларда тилга олинадиган сўнгги вакили Гаршосп ибн Али эса султон Муҳаммад ва султон Санжарнинг синглисига уйланган эди.

41
Тоҳирийлар
205-259/821-873

Хуросон

205/821	Тоҳир I ибн ал-Ҳусайн. Лақаби Зулайминайн бўлган.
207/822	Талҳа
213/828	Абдуллоҳ
230/845	Тоҳир II
248-259/962-873	Муҳаммад

Саффорийлар ва Сомонийлар

Тоҳир ибн ал-Ҳусайннинг зоти форсий мавлолардандир. У ал-Мамун даврида ал-Аминга қарши биродаркушлик урушида (164/ 810 йил) унинг қўшинига қўмондонлик қилиб кўзга кўринган эди. Бағдод ишғол қилингандан кейин у ҳам шу шаҳарнинг, ҳам ал-Ҳазиранинг ҳукмдори бўлиб қолди. Оқибатда у Эроннинг ва шарқий вилоятларнинг ҳокими қилиб тайинланди. Вафотидан бироз олдинроқ жумъа намозда у исён тариқасида ёки ўзини мустақил деб эълон қилиш тарзида ал-Мамуннинг номини хутбада тилга олмаслик ҳақида буйруқ берди. Шунга қарамай халифа ишончлироқ номзод тополмаганлиги туфайли ноибликка Тоҳирнинг ўғли Талҳани тайинлади. Шундан бошлаб Тоҳирийлар Бағдодга мунтазам равишда хирож тўлаб турган бўлсаларда, амалда мустақилликдан фойдаланган ҳолда (бу ўланадиган хирож таркибига туркийлар ҳам кирган — кейинчалик улар халифаларнинг қулларидан тузилган мунтазам қўшиннинг негизини ташкил қилганлар) Нишопурдан туриб бу ерларга ҳукмронлик қилиган. Тоҳирийлар айна чоқда оддий одамларнинг манфаатларини ҳимоя қилишлари, қишлоқ ўжалиги ва қурилиш ривожини рағбатлантиишлари, олимлар ва шоирларга ҳомийликларига қарамай, сунний мазҳабига кучли эътиқодлари, Эрон ва Арабдаги заминдорлар ва ҳарбийларга хайрихоҳликлари туфайли зодагонлар ртасида ҳурмат-эътиборлари ошди. Тоҳирийларнинг улуғ уруғи Хуросонда ҳукмронлик қилар экан, бу уруғнинг бошқа вакидлари аср бошларига қадар навбатма-навбат Бағдодда Соҳибуш-шарта (*гарнизон бошьяғи*) деган юқори мансабни ҳам эгаллаб туришган.

Хуросонда Тоҳирийларнинг сиёсий ва ҳарбий ҳаракатлари, асосан шиа дуотини жиловлаб туришга қаратилган эди. Бу тарғиботчилар Каспий бўйи вилоятларида ҳаракат қилиш-ган. Шунингдек, Тоҳирийлар маъмурий жиҳатдан Хуросонга бўйсунадиган Сийстон илоятидаги тобора зўрайиб бораётган Саффорийларга қарши ҳам кураш олиб бордилар. Аммо улар Саффорийларни енгишга муваффақ бўлмадилар. Хуросонда ҳукмдорлик қилган сўнги Тоҳирий Муҳаммад ибн Тоҳир II ўзининг салафларига қараганда анча заиф эди. 259/ 873 йилда яна ноиб этиб тайинлаган бўлсада, ўзининг аввалги ҳокимиятини қайтара олмади. У X аср бошларида вафот этди.

42
Сомонийлар
204-395/819-1005

Хуросон ва Мовароуннаҳр

204/819	Аҳмад I ибн Асад ибн Сомон, Фарғона ҳукмдори
250/864	Наср I ибн Аҳмад, дастлаб Самарқанд ҳукмдори
279/907	Исмоил I ибн Аҳмад
295/907	Аҳмад II ибн Исмоил
301/943	ал-Амир ас-Саид Наср II
331/943	ал-Амир ал-Ҳамид Нух I
343/954	ал-Амир ал-Муваййад Абдулмалик I
350/961	ал-Амир ас-Саид Мансур I
365/976	ал-Амир ар-Ризо Нух II
387/997	Мансур II
389/999	Абдулмалик II
390-395/1000-1005	Исмоил II ал-Мунтасир

Сомонийлар мулкларини қорахонийлар (Мовароуннаҳрда) ва ғазнавийлар (Хуросонда) бўлашиб олишган.

Сомонийлар уруғининг асосчиси Афғонистоннинг шимолидаги Балх вилоятида истиқомат қилган Сомонхудо деган деҳқон бўлган. Шунга қарамай, кейинчалик бу сулола ўз аждодларини Эроннинг қадимги шоҳлари Сосонийларга боғлайди. Ислонни қабул қилган Сомонхудонинг тўрт набираси Хуросонда ал-Мамуннинг қўлида хизмат қилган эдилар. Садоқатли хизматлари учун Нух Самарқанднинг, Аҳмад — Фарғонанинг, Йаҳйо Шошнинг, Илийос эса Ҳиротнинг ҳокимлари этиб тайинландилар. Уларнинг Мовароуннаҳрда мустаҳкам рнашиб олишлари шу пайтдан бошланган, 261/875.йидда эса халифа ал-Мутамид Наср ибн Аҳмадни бугун вилоятнинг ноиби этиб тайинлайди. Бу бадавлат ўлка Сомонийлар давлатининг негизини ташкил қилди. Мовароуннаҳрнинг яхлитлигини ва савдо манфаатларини мажусий саҳройи туркийлар тажовуздан ҳимоя қилиш ҳам Сомонийларнинг зиммасига тушди. Мовароуннаҳрнинг шимолий томонлари ва Фарғона узил-кесил мусулмон дунёсига қўшиб олинди, 280/893 йилда эса, Сирдарё ортидаги чўлларда яшовчи Қарлуқлар устига Исмоил ибн Аҳмад ҳужум уюштириб, уларнинг пойтахти Таласни талон-тарож қилди. Ҳарбий қудрати билан ҳаммаёққа даҳшат солган ва Ўрта Осиё орқали ўгадиган карюн йўлларининг хавфсизлиги устидан назорат ўрнатган Сомонийлар мамлакат иқтисодининг барқарор бўлишини таъмин эта билдилар; IX асрдан бошлаб деярли ҳамма мусулмон ҳукмдорларининг қўшинлари учун юборилиб турган қўлларнинг асосий оқими Сомонийлар ҳудуди орқали ўтар эди. Сомонийлар равнақ топиш учун шундай асосга эга бўлгач, Бухородаги ўз саройларини нафақат анъанавий араб илм-фанининг марказига айлантирдилар, балки айни чоқда янги форс тили ва адабиётини тиклаш учун маскан ҳам қилдилар. Сомонийлар замонида Фирдавсий *Шоҳнома*дек буюк асар ярата бошлади.

Исмоил 287/900 йилда саффорийлардан бўлган Амр ибн Лайс қўшинларини тор-мор келтирди ва ўзини асир олиб, Аббосий халифанинг миннатдорлигига сазовор бўлди, бунинг эвазига халифа Исмоилга шу пайтгача Тоҳирийлар ва Саффорийлар ҳукмида бўлиб келган Хуросон ноиблигини инъом этди. Эндиликда Сомонийлар давлати Эрон шарқида энг қудратли давлат бўлиб қолди; улар олис ўлкалардаги ҳукмдорларнинг (жумладан, Хоразмда) ва Сийстонда Саффорийларнинг сюзеренларига айланишди ва Афғонистондан то Ҳиндистон чегараларигача бўлган жойлардаги маҳаллий ҳукмдорларни ҳам қаламравларига олдилар. Шимолий Эронда улар Буйларга рўпара келишди. Бунда Сомонийларга халифа ва суннийларнинг кўмаги кўл келди, бинобарин, Сомонийлар суннийликнинг оғишмас тарафдорлари эдилар, уларнинг тасарруфида бўлган Хуросон билан Мовароуннаҳр эса

ҳамиша бу изчил мазҳабининг ишончли таянчи эди.

X аср ўрталарига келганда Сомонийлар давлатида беқарорликнинг машъум белгилари кўрина бошлади. Бир қатор сарой тўнтаришлари шундан далолат берадики, амирларнинг бошқарувни марказлаштириш сиёсатиға қарши бўлган ҳарбийлар ва заминдорлар табақаси борган сари кучая бошлади. Хуросондаги исён Бухоронинг бу ўлка устидан бевосита ҳукмдорлигига путур етказди. Шунинг учун X асрнинг 90-йилларида Қорахонийлар билан Ғазнавийлар Сомонийларнинг мулкларини осонгина эгаллаб олдилар, сўнги Сомоний Исмоил ал-Мунтасир эса 395/1005 йилда ўлдирилди.

43
Саффорийлар
253-900/867-1495

Сейистон

253/867	Йақуб ибн Лайс ас-Саффор
265/879	Амр ибн Лайс
288/901	Тоҳир ибн Муҳаммад ибн Амр
296/908	Лайс ибн Али
298/910	Муҳаммад ибн Али
298/911	<i>биринчи Сомонийлар истилоси ҳокимиятни Муҳаммад ибн Ҳурмуз босиб олади</i>
299/912	Амр ибн Йақуб ибн Муҳаммад ибн Амр
300/913	<i>иккинчи Сомонийлар истилос; ҳокимият Кусаййир ибн Аҳмад ва Аҳмад ибн Кудом томонидан тортиб олинган</i>
310/922	Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Халаф ибн Лайс ибн Али (дастлаб Сомонийлар тайинлаган ноиб).
352/963	Валийу-д-давла Халаф ибн Аҳмад
393/1003	<i>Маҳмуд Ғазнавий босиб олган</i>
?	Тоҳир ибн Халаф (Маҳмуд Ғазнавий салтанатининг бошланишида Ғазнавийларга қарам ноиб)
420/1029	Наср ибн Аҳмад (Масуд ва Мавдуд замонида Ғазнавийларга қарам, 440/1048 йилдан сўнг Салжуқийларга қарам)
465/1073	Баҳоу-д-давла Тоҳир ибн Наср
482/1090	Баҳоу-д-давла Халаф ибн Наср
496/1103	Тожуддин Наср ибн Халаф
559/1164	Шамсуддин Аҳмад (ёки Муҳаммад)
562/1167	Тожуддин Ҳарб
612/1215	Шамсуддин Баҳромшоҳ
618/1221	Тожуддин Наср
618/1221	<i>Мўғул истилоси, бундан кейинги Саффорийлар мўғулларга қарам</i>
618/1221	Рукнуддин Абу Мансур
619/1222	Шиҳобуддин Маҳмуд
622/1225	Алий
626/1229	Шамсуддин Алий
652/1254	Насруддин
728/1328	Нусратуддин
731/1331	Қутбуддин Муҳаммад
747/1346	Тожуддин I
751/1350	Маҳмуд
763/1362	Иззуддин
784/1382	Қутбуддин I
788/1386	Тожуддин II
805/1403	Қутбуддин II
822/1419	Шамсуддин
842/1438	Низомуддин Йаҳйо
885-?/1480-?	Шамсуддин Муҳаммад

Сулоланинг асосчиси Йақубнинг касби мисгар (*саффор*) бўлганлиги учун ака-ука Саффорийлар ўз номларини шундан олганлар. Йақуб ва Амр замонида уларнинг ватани Сийстон вилояти шимоли-ғарбий қисмини мустасно қилганда, бутун Эронни қамраб олган

улкан, ammo умри қисқа бир салтанатнинг маркази эди. IX асрда Сийстонда мазҳабпарастларнинг кўтарилишлари ва омманинг норозилиги туфайли кучли ғалаёнлар бўлиб ўтди. Сийстон Эрон орқали шарққа қочган турли-туман ғайри динларга ва норози одамларга, айниқса, Умавий ҳокимлар томонидан тор-мор келтирилган ва тўзатиб юборилган Хорижийларга бошпана бўлган эди. Йақубнинг ўзи ҳам бошда Хорижий бўлса эҳтимол. Унинг қўшинларининг негизини сунний мазҳабини ҳимоя қилиш мақсадида тузилган маҳаллий кўнгилчилардан иборат муфразалар ташкил қиларди лекин кейинчалик бу қўшинлар Хорижийлар оқими ҳисобига кенгайиб кетди. Йақуб бу қўшинни йиғиб Афғонистон орқали ўша пайтда ҳали Ҳиндистон чегарасидаги мажусий вилоят бўлиб турган шарқ тарафдаги Қобулга юрди ва у ердаги ҳукмдорларни тахтдан ағдарди. Ғарбда у Хуросондаги мулкларни тортиб олиш учун Тоҳирийларга ҳужум қилди, 259/873 йилда эса уларнинг пойтазти Нишопурни босиб олди. У пайтларда Тоҳирийлар ва Сомонийлар диний эътиқодларини мусаффо сақлашга ва мавжуд ижтимоий тузумни ҳимоя қилишга интилишар, аждодлари шаҳар дайдилари бўлган Саффорийларнинг етакчилари эса, босқинчилик усуллари билан ҳаракат қилар, улар атрофига жуда кўп ғайри динлар ва жангари унсурлар тўпланган эдилар. Тоҳирийлар томонидаги тўсиқағдариб ташлангач, Бағдоддаги аббосий халифанинг Амрни Сийстон, Хуросон ва Форсдаги ўз ноибидеб тан олишдан бошқа чораси қолмади. Амр шундай кенг ҳудудларга қаноат қилмай, номигагина Тоҳирийлар қаламравида бўлган Мовароуннаҳрга ҳам кўз тика бошлади. Мовароуннаҳрнинг амалдаги ҳукмдори Сомонийлар Саффорийларга муносиб рақиб бўла олдилар ва амир Исмоил ибн Аҳмад Амр лашкарларини тор-мор келтириб, ўзини асир олди. Истилочиларнинг ҳарбий муваффақиятлари туфайлигина яшаб келаётган Саффорийлар салтанати тез парчаланиб кетди ва X аср бошида Сийстон Сомонийлар ҳукми остига ўтди.

Ана шу какшатғич зарбага карамай, Саффорийлар сулоласи Сийстонда яна олти асрдан ортиқроқ вақт мобайнида умр кўрди. Чунки улар оддий халқорасидан чиққанлари учун ҳам Сийстон аҳолисининг миллий манфаатлари ва орзу-интилишларини ифодалар эдилар. Акс ҳолда, ҳар бир навбатдаги истилодан кейин Саффорийларнинг кандай килиб яна юзага чиқиб қолаверишини изоҳлаб бўлмайди. Сомонийлар зулми ҳаддан зиёд оғир эмас эди. Орадан кўп ўтмай улар ноиблар ва маҳаллий ҳукмдорлар сифатида яна саҳнада пайдо бўддилар. X асрдаги амирлардан бири Халаф ибн Аҳмад эса илм-фаннинг саховатли ҳомийси сифатида ном чиқарди, 393/1003 йилда Маҳмуд Ғазнавий бу ўлкани талон-тарож қилди ва ўзининг салтанатига қўшиб олди. *Тарихи Сийстон* асарининг ватанпарвар муаллифи бу ҳодисани ўз мамлакати бошига тушган даҳшатли мусибат сифатида тасвирлайди. Ammo Саффорийлар бу гал ҳам омон қолдилар, XI аср ўрталарида Салжуқийлар билан Ғазнавийлар ўртасида кураш кучайганда эса аввал Салжуқийларнинг вассаллари, кейин Ғурийларга қарам ҳокимлар сифатида иш юритиб, ўз мавқеларини мустаҳкамлаб олдилар. Мўғуллар истилоси ҳам, Темурнинг ҳарбий юришлари ҳам шарқий мусулмон дунёсининг кўп қисми учун жуда ҳалокатли бўлган эди. Саффорийлар бундан ҳам омон чиқиб, XV аф охиригача ҳукмдорликни давом эттирдилар.

Э. Замбаур ҳукмдорлар рўйхатини тузганида Саффорийларнинг тўртта сулоласини кўрсатиб. улар ўртасидаги чегара Сийстоннинг Ғазнавийлар, Сомонийлар ва мўғуллар томонидан босиб олиниши билан белгиланишини ёзган. Ammo бундай чегаралаш анча сунъий, чунки ҳамма даврлар мобайнида Саффорийларнинг битта уруғи ҳокимият тепасида бўлган. Биз таклиф қилаётган рўйхат Замбаур рўйхатидан биров фарқ қилади. Унда Ж. Уокернинг нумизматик тадқиқотлари орқали киритилган аниқликлар ўз ифодасини топган. Шунингдек, муаллифи номаълум бўлган тарихий асар (*Та рихи Сийстон*), ҳам фойдаландик. Бу асар аввалги муаллифларга маълум бўлган. Замбаур мўғуллардан кейинги Саффорийлар рўйхатини берар экан, бошқа бир маҳаллий китобда — Шоҳ Ҳусайн ибн Малик Ғийасуддин Муҳаммаднинг «Иҳйоу-л-Мулуқ»ида келтирилган рўйхатга таянади. Бу рўйхат О.Кодрингтоннинг мақоласида ҳам келтирилган.

44
Хоразмшоҳлар

1. Қиёт Африғийлари (305-385/918-995)

385/995 Абу Абдуллоҳ Муҳаммад
Африғийлар мулкини Маъмунийлар босиб олди

2. Гурганж маъмунийлари (385-408/995-1017)

тахминан 382/992 Абу Али Мамун I
387/997 Абулҳасан Алий
399/1009 Абулаббос Мамун II
407/1017 Абулҳорис Муҳаммад
Бу сулола мулкини Ғазнавийлар босиб олди

3. Ғазнавийларга қарам ҳокимлар (408-425/1017-1034)

408/1017 Олтунтош
423/1032 Ҳорун ибн Олтунтош (Ғазнада номига Хоразмшоҳ Саид ибн Масуднинг муовини, кейинроқ Ғазнадан мустақил бўлган).
425/1034 Исмоил Ҳондон ибн Олтунтош (Ғазнадан мустақил)
432/1041 *Йангикентлик ўғуз ўағуси Шоҳ Малик томонидан Хоразмнинг босиб олиниши*

4. Ануш тегин сулоласи (470-628/1077-1231) даставвал Салжуқийларнинг ноиб сифатида, кейинроқ Ўрта Осиё ва Эроннинг мустақил ҳукмдорлари)

тахм. 470/1077 Ануш тегин Ғарчайи
490/1097 туркий ноиб Экинчи ибн Қўчқор
490/1097 Қутбуддин Муҳаммад
521/1127 Алоуддин Отсиз
551/1172 ЭлАрслон
567/1172 Алоуддин Текиш (Тукуш).
567-589/1172-1193 *Султоншоҳ ибн Эл Арслон, Шимолий Хуросонда тахт талашган ҳукмдор*
596/1200 Алоуддин Муҳаммад
617-628/1220-1231 Жалолуддин Мингбурну (Бу туркча исмининг аниқ шакли, айниқса, унинг иккинчи қисми ҳамон ноаниқ қолмоқда)

Мўғул истилоси

Амударёнинг қуйи оқимида, кейинчалик Хива хонлиги деб шуҳрат топган ҳудудда жойлашган Хоразм сугориш тармоқлари ривож топган, қишлоқ хўжалиги тараққий этган вилоят эди. Теварагидаги чўллар ва саҳролар уни ташқи дунёдан ажратиб турар, ана шу табиий ихота эроний маданият белгиларини сақлай олган Хоразмга узоқ вақт давомида мустақил сиёсий ҳаёт кечириш имконини берди. Хоразм ҳинди-эронийларнинг қадимий ватани бўлса ажабмас; ҳар ҳолда, маҳаллий тарихчи ва қадимги дунёни билган ал-Беруний бу ҳудудда сиёсий ҳаёт ибтидоларини милоддан аввалги биринчи минг йилликдан ҳам топган. Эроний Африғийлар сулоласининг бошланишини у тахминан милодий 305 йилга нисбаг берган ва сулола ҳалокатга учраган 385/995 йилга қадар унинг йигирма иккита шоҳининг номини санаб ўтган. Хоразм арабларнинг Хуросондаги ноиб Қутайба ибн Муслим 93/712 йилда бу ўлкага бостириб кириб, унинг маданиятига анчагина зарар етказгач, мусулмон тарихи доирасига кирган. Шу тариқа

Хоразм мусулмонлар ҳукми осгига тушиб қолди, лекин шундай бўлсада, VIII аср охири ёки IX аср бошидагина Хоразмшоҳлардан бири янги динга кириб, динни янги қабул қилганлар учун анъанавий бўлган Абдуллоҳдеган исми қабул қилди.

X асрда Амударёнинг чап соҳилида жойлашган Гурганж шаҳри жуда катта иқтисодий ва сиёсий аҳамият касб этди. Бунинг асосий сабаби шунда эдики, шаҳар чўллар орқали Сибир ва жанубий Россияга ўгадиган карвон йўлларининг охири нуқтасида эди. Маҳаллий Мамунлар уруғи пойтахти Қиёт шаҳрида (Амударёнинг ўнг қирғоғида) бўлган Африғийларни 385/995 йилда ағдариб ташлаб, ўзларига анъанавий Хоразмшоҳлар унвонини қабул қилишди. Мамунийлар ҳукмронлигига қисқа, лекин сермахсул бўлди. Файласуф Ибн Сино ва адабиётчи ас-Саалибий каби буюк олимлар уларнинг ҳомийлигидан фойдаланганлар. Гарчи Хоразм Сомонийларга қарам бўлсада, бироқ амалда бу қарамлик унча сезилмасди. Аммо 408/1017 йилда Сомонийлардан Хоразм устидан ҳукмронликни мерс тарзида қабул қилган Маҳмуд Ғазнавий уни ўз салтанатига қўшиб олди ва шу тарзда Мамунийлар ҳукмронлиги тугади. Тахминан йигирма йил мобайнида Хоразм Ғазнавийлар томонидан қўйилган туркий қуллардан келиб чиққан ноиблар ҳукми остида бўлди, кейин эса бу ўлка Сирдарё ўзанида жойлашган Ўангикент шаҳарининг ҳокими (йабғуси), турк-ўғуз ҳукумдори Шоҳ Малик ибн Алийнинг қўлига ўтди. Аммо Шоҳ Малик шу йилдаёқ (432/1041 йил) Салжуқийлар томонидан ағдариб ташланди; ҳокимиятни Салжуқийлар эгалладилар.

Салжуқий султонлар Хоразмга ўз ноибларини тайинлар эдилар. Султон Маликшоҳ ҳукмронлик қилган дамларда туркий қул, султоннинг таштдори бўлган Ануш тегин Ғарчайи шундай ноиб эди. Унинг ворислари ҳукмронликни мерос сифатида ола бошладилар ва Хоразмшоҳлар унвонини қабул қилишди. Ануш тегиннинг невараси Отсиз Салжуқийларга номига вассал бўлиб турсада, мустақилликни қўлга киритишга уринди. 535/1141 йилда Қорахитойлар султон Санжарга қақшатқич зарба бергач, бу иш қийин бўлмай қолган эди, бироқ Хоразмшоҳлар ўз навбатида Узоқ Шарқдан янги пайдо бўлган истилочилар ҳокимиятини тан олишларига тўғри келди. Қорахитойлар аслида Хоразмшоҳларга деярли тўла эркинлик бериб қўйган эдилар. Шунинг учун XII асрнинг сўнги ўн йиллиги Хоразмшоҳлар билан Ферузқоҳ ва Ғазна Ғурийлари ўртасида Хуросонда ва бутун Эрон Шарқида устиворлик учун шиддатли курашларга тўла бўлди. Хоразмшоҳлар XI11 аср бошида зафар қучдилар; улар ҳудудлари бир томондан Хиндистонга, иккинчи томондан Онадўлига етиб борадиган бепоён салтанатнинг эгалари бўлиб қолдилар, улар бу вақтга келиб Ғарбий Эронни сўнги Салжуқий ҳукмдорлардан тозаладилар ва Аббосий халифаларга қарши Бағдодга юриш қилдилар. Аммо бу зафарларининг умри қисқа бўлди. 617/1220 йилда Мовароуннаҳрни Чингизхон босиб олди ва Жалолуддиннинг ҳукмдорлиги ўрта Шарққа мўғул хуружининг йўлини тўсиш учун қаҳрамонона ва лекин самарасиз курашлар билан ўтди. Кейинги ва йилликлар давомида Хоразм ўрта Осиё чўлларида келган турли-туман халқларнинг бошқарувида бўлди ва ўзининг дастлабки эроний қиёфасини бутунлай йўқотди. Тўғри, мавжуд маълумотларга қараганда, ҳатто XV асрда ҳам Темурийлар томонидан қўйилган ноиблар Хоразмшоҳлар унвони билан иш юритишда давом этганлар.

45
Қорахонийлар
382-607/992-1211

Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистон

1. Ягона хоқонликнинг улуғ хоқонлари

?	Али ибн Мусо
388/998	Аҳмад I Арслон Қорахон (ёки Тўғонхон)
406/1015	Мансур Арслонхон
415/1024	Аҳмад II Тўғонхон
417-424/1026-1032	Йусуф I Қодирхон

2. Ғарбий хоқонликнинг улуғ хоқонлари (Мовароуннаҳр Бухоро, Самарқанд ва Фарғонанинг ғарбий қисмини қўшган ҳолда)

433/1041	Муҳаммад Айну-д-давла
444/1052	Иброҳим I Бўри тегин Тамғачхон
460/1068	Наср I
472/1080	Хизр
473/1081	Аҳмад I
482/1089	Йақуб
488/1095	Масуд I
490/1097	Сулаймон
490/1097	Маҳмуд I
492/1099	Жибройил
495/1102	Муҳаммад II
523/1129	Наср II
523/1129	Аҳмад II
524/1130	Ҳасан
526/1132	Иброҳим II
526/1132	Маҳмуд II (кейинчалик Салжуқий Санжардан сўнг Хуросон ҳукмдори)
536/1141	Иброҳим II
551/1156	Алий
600-607/1204-1211	Усмон

Мовароуннаҳрни Хоразмшоҳлар эгаллади

3. Шарқий хоқонликнинг улуғ хоқонлари (Талас, Исфижоб, Шош, Еттисув, Қошғар ва одатда Фарғонанинг шарқий қисми)

423/1032	Сулаймон
448/1056	Муҳаммад I
449/1057	Иброҳим I
451/1059	Маҳмуд
467/1074	Умар
467/1075	Ҳасан (ёки Ҳорун)
496/1103	Аҳмад (ёки Ҳорун)
522/1128	Иброҳим II
553/1158	Муҳаммад II Йусуф II
607/1211	Муҳаммад III

Хоқонлар мулкини Кучлук эгаллади

Бу сулоланинг номини Қорахонийлар деб Оврупо шарқшунослари аташган. Бунга сабаб — уларнинг унвонларида қора «қудратли» деган маънони ҳам билдиралди. Шунингдек, уларни Иликхонлар (аниқроғи — илиг) деб ҳам аташган.

Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида тилга олинган афсонавий Турон ҳукмдори Афросийоб билан боғлиқликни таъкидлаш учун Қорахонийлар ўз сулоласини оли-Афросийоб («Афросийоб хонадони») деб ҳам атаганлар. Тарихнинг биз учун энг муътабар билимдони О.Прицакнинг фикрига кўра, Қорахонийлар сулоласи зот жиҳатидан даштларнинг илк тарихида катта аҳамият касб этган туркий халқларнинг Қарлуқ ҳукмдор тоифаларига бориб тақалади; Қорахонийлар келиб чиқшининг бундай талқини узил-кесил исбот қилингани йўқ, лекин эҳтимолдан узоқ эмас. X аср ўртасида Қорахонийлар исломни қабул қилдилар ва уларнинг раҳнамоси Сатук Буғрохон Абдулкарим деган мусулмонча ном одди. Унинг невараси Ҳорун (ёки Ҳасан) Буғрохоннинг манфаатлари Сомонийларнинг инқирози натижасида ҳокимиятсиз қолган жануб билан, яъни Мовароуннаҳр билан боғлиқ эди. Буғрохон 382/992 йидда Бухорони эгаллади, бир неча йиддан кейин эса у ва Маҳмуд Ғазнавий Сомонийлар ҳукмронлигини узил-кесил тор-мор келтирдилар. Амударё икки салтанат орасида чегара бўлиб қолди, кейинги икки аср мобайнида эса Қорахонийлар давлати ғарбда Бухородан ва Сирдарёнинг қуйи оқимидан шарқда Етти сув ва Қошғаргача етди. Манбаларнинг маълумот беришига қараганда, 407/1016 йилдаёқ Қорахонийлар ўртасида ўзаро низо бошланди, тахминан, 433/1041 йилдан кейин эса яхлит хонлик икки қисмга ажралиб кетди. Натижада маркази Бухорода бўлган Мовароуннаҳрни ва Фарғонанинг Хўжандгача борадиган ғарбий ҳудудларини ўз ичига олган ғарбий хонлик ва ҳамда ўз ичига Талас, Исфижоб, Шош, Фарғонанинг шарқий ҳудудларини, Еттисув ва Қошғарни олган шарқий хонлик юзага келди. Бу хонликнинг сиёсий ва ҳарбий пойтахти Боласоғун эди, аммо доимий ва маданий маркази Кошғарда бўлган. Умуман, улуғ хоқон Али бин Мусонинг (О.Прицакнинг таъбирича, алийлар уруғи) авлодлари ғарбда ҳукмронлик қилишди, унинг жиёни Ҳорун (ёки Ҳасан) Буғрохон (Ҳасанийлар) авлоди шарқда ҳукмрон бўлди. XI асрнинг сўнгида, таъкидлашларича, хоқон Аҳмад I ибн Хизр исмоилия мазҳабига кириши муносабати билан Бухоро жиддий инқирозни бошдан кечирди. Салжуқийлар бу ерга Маликшоҳ ҳукмронлиги даврида ҳам бостириб кирган эдилар; энди эса Қорахонийлар узил-кесил Салжуқийлар ҳукми остига тушиб қолдилар. Аммо 536/1141 йилда Катван чўлида Санжар қақшатғич зарбага учрагач, бутун Туркистонда Амударёдан шимолда ҳокимият шимолий Хитойдан келган мажусий Қорахитойлар ёки ғарбий Ляолар қўлига ўтди. Сўнги Қорахонийлар Қорахитойлар ҳукмронлигидан қутилишга муваффақ бўлишди, бироқ 607/1211 йилда хоразмшоҳ Алоу-д-давла Муҳаммад Самарқанддаги сўнги ғарбий хоқон Усмонни қатл қилдирди, шарқий хонликни эса қисқа муддатга мўғул Кучлук эгаллади.

Туркий Ғазнавийлар форс-мусулмон намунасида қатъий марказлашган давлат барпо этган ҳодда, Қорахонийлар ўзларининг аввалги кўчманчилик ҳаётларига хос бўлган қабилачилик тарзини маҳкам ушлаган эдилар. Туркий тилда яратилган иккита илк ёзма ёдгорлик — Юсуф Хос Хожиб Боласоғунийнинг *Қутадғу билиг* асари, иккинчиси эса Маҳмуд Қошғарийнинг *Девону-л-луғти-т-турки* Қорахонийлар даврининг маҳсулидир. Ички тузилишига кўра Қорахонийлар давлати унча мустаҳкам бўлмаган қабилавий иттифоқдан иборат эди. Бинобарин, уларнинг таркибидаги Қарлуқлар асосан, кўчманчи ҳаёт тарзини давом эттирар эдилар. Ҳукмрон уруғ ҳаддан ташқари парчаланиб кетган эди, чунки Қорахонийлар бошқа олтой халқларида ҳам кенгтарқалган тартибга амал қилиб давлат ишларини юритар эдилар. Бу тартибга кўра хоқон билан бир қаторда у билан бирга ҳукмронлик қилувчи шерик хоқон, улардан кейин эса «қуйи хоқонлар» бўларди. Уруғ аъзолари доимий равишда мансаб зиналаридан юқорига кўтарилиб турганлари ва янгидан-янги унвонлар ва номлар олиб тургани учун Қорахонийлар шажараси ҳамда йилномасини аниқлаш ғоят қийин ишга айланган. Замбаурнинг айтишича, «мусулмон сулолалари орасида шажараси ноаниқ қолиб келаётган ягона йирик сулола Қорахонийлардир». Замбаурнинг ўзи тузган рўйхат ҳам анчагина тахминийдир.

VI САЛЖУҚИЙЛАР ВА ОТАБЕКЛАР

46 Салжуқийлар 429-590/1038-1194

1. Улуғ Салжуқийлар (Ироқ ва Эрон) 429-590/1038-1194

429/1038	Рукнуддунйо ва-д-дин Тўғрул I
455/1063	Азуду-д-давла Алп Арслон
465/1072	Жалолу-д-давла Маликшоҳ I
485/1092	Носируддин Маҳмуд I
487/1094	Рукнуддин Берк Йоруқ (Баркйорук)
498/1105	Муиззуддин Маликшоҳ II
498/1105	Ғийосуддин Муҳаммад I
511-552/1118-1157	Муиззуддин Санжар (490-552/1097-1157 йилларда Шарқий Эронда ҳукмронлик қилган; 511/1118 йилдан кейин Салжуқийлар уруғининг улуғ султони.

Фақат Ироқ ва Ғарбий Эронда ҳукмронлик қилган Салжуқийлар:

511/1118	Муғисуддин Маҳмуд II
525/1131	Ғийосуддин Доуд
526/1132	Рукнуддин Тўғрул II
529/1134	Ғийосуддин Масуд
547/1152	Муинуддин Маликшоҳ III
548/1153	Рукнуддин Муҳаммад II
555/1160	Ғийосуддин Сулаймоншоҳ
556/1161	Муиззуддин Арслон
571 -590/1176-1194	Рукнуддин Тўғрул I

Хоразмшоҳлар

2. Сурия Салжуқийлари (471-511/1078-1117)

471/1078	Тожуддин Тутуш
488-507/1095-1113	Ризвон (Ҳалабда)
488-497/1095-1104	Дуқуқ (Дамашқда); унинг ўрнини отабеги Туғ тегин олган.
507/1113	Алп Арслон ал-Ахрас
508-511/1114-1117	Султоншоҳ

Дамашқда ҳокимият тепасига Туғтегин уруғи Бўринлар ёки Бурийлар келди; Ҳалабда Ортуқий Эл Ғозий ҳукмдор бўлди.

3. Кирмон Салжуқийлари (433-582/1041-1186)

433/1041	Имодуддин Қовурд
465/1073	Кирмоншоҳ
467/1074	Ҳусайн
467/1074	Рукну-д-давла Султоншоҳ
477/1085	Муҳий ад-дин Туроншоҳ I
490/1097	Баҳоуддин Эроншоҳ
495/1101	Муҳий ад-дин Арслоншоҳ 1

537/1142	Муфисуддин Муҳаммад I
551/1156	Муҳий ад-дин Тўғрулшоҳ
565/1170	Баҳромшоҳ
570/1175	Арслоншоҳ
572/1176	Туроншоҳ
579-582/1183-1186	Муҳаммад II.

Сулола мулкларини ўғузлар босиб олди

Салжуқийлар дастлаб Каспий ва Орол денгизининг шимол томонларида истиқомат қилган ўғуз туркий халқининг таркибига кирган Қиниқур уғининг сардорлари бўлганлар. X аср охирида ўлар исломни қабул қилгач, мусулмон дунёсининг ҳудудига, биринчи навбатда, Хоразм ва Мовароуннаҳрга кира бошлайдилар. Салжуқийлар ҳам кўпгина барбарий халқлар сингари ўзга жойларга кириб бораверганлар, бинобарин, бир-бири билан жанг қилувчи маҳаллий давлатларнинг хизматига ёғдамчи муфразалар сифатида ёлланиб тирикчилик қилар эдилар. Салжуқийлар ва уларга ҳамроҳ бўлган кўчманчи муфразалар Хуросон сари юриб, бу ўлкани Ғазнавийлардан тортиб олдилар ва 429/1038 йилда Тўғрул ўзини Нишопур султони деб эълон қилди. Тўғрул ҳокимият тепасига келгач, суннийлик мазҳабини ҳимоя қилишини ва Аббосий халифаларни шиа мазҳабига мансуб Буий васийлигидан қутқариши биринчи галдаги вазифаси эканлигини қатъийлик билан таъкидлади. Бу сиёсат унга Салжуқийлар Ғарбий Эронда Дайлабий ҳукмдорларига қарши ҳаракат бошлаганида суннийларнинг мададини олишда жуда қўл кедди. 447/1055 йилда Тўғрул Бағдодни эгаллади ва халифа унинг султонлик унвонини тасдиқлади. Бир неча йил ўтгач, Буийлар сулоласи Боғдоддан қуритилди.

Салжуқийлар султонлиги нисбатан қисқа вақт ичида мусулмон форс давлатларидек давлат тизимини барпо этди. Улуғ султон форсий мулозимларга ва туркий қуллардан чиққан беклар раҳбарлигидаги ола-қура қўшинга таянарди. Алп Арслон ва унинг ўғли Маликшоҳ даврида уларнинг саройида ноёб иктидорга эга бўлган миллати форс вазир Низомулмулк етакчи эди ва шу даврда Улуғ Салжуқийлар салтанати ўз ривожининг чўққисига етишди. Шарқда Хоразм билан ғарбий Афғонистон Ғазнавийлардан тортиб олинган эди. Ўз ҳукмдорлигининг охирида эса Маликшоҳ Мовароуннаҳрга келиб, Қорахонийларни ўзига бўйсундирди ва Ўзгандда Қошғар хонига ўзининг ҳокимиятини тан олди. Ғарбга келганда эса, Салжуқийлар Кавказда насроний Грузияга қарши юриш қилдилар, Сурия ва ал-Жазирада Фотимийлар таъсирини тугатиб, Уқайлийларга ўхшаш шиапараст майда сулолаларни афдариб ташладилар ва Сурияга туркийлардан ишончли ноиблар қўйдилар. 463/1071 йилда Малазгирд (Манцикерт) даврида Онадўлида Византияликларнинг тор-мор келтирилиши туркманларнинг Кичик Осиёга бот-бот босқинлар қилишига йўл очди. Ана шу босқинлар турли-туман маҳаллий туркий давлатлар пайдо бўлиши учун замин яратди. Маликшоҳнинг укаси Тутуш ўғиллари ва неваралари билан бирга Салжуқийларнинг Ҳалаб ва Дамашқда қисқа муддат мобайнида ҳукмронлик қилган кичик уруғини ташкил қилди. Салжуқий муфразалари ҳатто Арабистон ярим оролига бостириб кириб, Йаман ва Баҳрайнгача етиб бордилар. Кирмонда Тўғрулнинг жияни Қовурд 582/1186 йилда бу ўлкани Хуросондан келган ўғузлар босиб олгунга қадар бир ярим аср мобайнида умр кўрган маҳаллий сулолага асос солди. Маънавий ҳаёт соҳасида эса вазир Низомулмулк ва илоҳиётшунос ал-Ғаззолий каби олимларнинг ҳаракати билан шиа мазҳабининг сиёсий мағлубияти узил-кесил тус олди. Сунний мазҳабнинг мавқеи эса мустаҳкамланди.

Ҳудудларни сулола аъзолари ўртасида тақсимлаб олиш зарурлиги ҳақидаги қадим туркий анъаналар устивор бўлган салтанатда марказдан бўладиган қаттиқ назорат бироз бўшашса, дарҳол парчаланиш ва тарқоқликка интилиш намоён бўларди. Маликшоҳнинг вафотидан сўнг Салжуқийларнинг Ироқ ва Эрондаги ҳокимиятига жиддий путур етказган ўзаро низолар ва ихтилофлар бошланди. Бошқа вилоятларга қараганда, Хуросондаги вазият барқарорроқ бўлди: у ерда Маликшоҳнинг ўғли Санжар олдин ҳоким сифатида, кейин султон тарзида олтимиш йилдан ортиқроқ ҳукмронлик қилди. Унинг акаси Муҳаммаднинг вафотидан сўнг (511/1118 йилда) Санжар уруғ аъзоларининг улуғи ва олий султон деб тан олинди. Ироқда Салжуқийлар ҳукмронлиги Аббосий халифаларининг ўсиб бораётган сиёсий таъсири туфайли анча

заифлашди, Эрон ал-Жазира ва Сурияда султонларнинг ҳаракат кўламини маҳаллий отабеклар чеклаб турдилар. Ўша пайтдаги мусулмон Яқин Шарқнинг тарихида отабеклар катта куч эдилар. Отабеклар туркий қуллардан чиққан саркардалар бўлиб дастлабки пайтларда улар шахзодаларга тарбиячилик қилганлар. Уларни бу вазифага одатда вилоят ноиблари тайинлардилар. Аммо ҳар гал иш шу билан тугаганки, тарбиячилар ҳокимиятни ўз қўлларига олиб қўяқолганлар (*Зангийлар, Элдигизийлар, Салғуришар бўлимларига қаранг*). Маданий тараққиётнинг анча қуйи босқичида турган кўчманчи туркманлар ўтроқ Салжуқийлар давлатининг мағиз-мағизига қай тарзда сингиб кетганликларининг сабаблари ҳануз аниқланган эмас. Ўғуз қабилалар Марказий ҳокимият уларнинг манфаатларига бефарқ қараганлигидан норози бўлиб исён кўтаргач, Хуросон дарҳол Салжуқийлар ҳукми остидан чиқиб кетди. Санжарнинг ҳукмронлиги ана шундай ҳалокатли тарзда барҳам топди. Салжуқийларнинг ғарбдаги сўнги султони Тўфул ибн Арслон Элдигизийларга қарамликдан қутилиш учун кураш олиб борди, бироқ у эҳтиётсизлик билан қудратли хоразмшоҳ Текишга қарши уруш бошлади-ю, 590/1194 йилда ўлдирилди. Фақат Онадўлидагина Салжуқийлар уруғи яна бир аср мобайнида умр кечирди (*Рум салжуқийлари деган бўлимга қаранг*),

47
Ортуқийлар
495-811/1102-1408

Дийорбакр

1. Ҳисн Кайфа ва Омиддаги уруғ (491-629/1028-1232)

491/1098	Муинуддин Сўкман I
498/1105	Иброҳим
502/1109	Рукну-д-давла Доуд
539/1144	Фахруддин Қора Арслон
562/1167	Нуруддин Муҳаммад
581/1185	Қутбуддин Сўкман II
597/1201	Носируддин Маҳмуд
619/1222	Рукнуддин Мавдуд
629/1232	ал-Малик ал-Масуд

Аййубийлар истилоси

2. Мардин ва Маййафарикиндаги уруғ (497811/1104-1408)

497/1104	Нажмуддин Эл Ғозий I
516/1122	Ҳусомуддин Темуртош
547/1152	Нажмуддин Алпи
572/1176	Қутбуддин Эл Ғозий 11
580/1184	Ҳусомуддин ЙулуқАрслон
597/1201	Носируддин ОртуқАрслон
637/1239	Нажмуддин Ғозий I
658/1260	Қора Арслон ал-Музаффар
691/1292	Шамсуддин Доуд
693/1294	Нажмуддин Ғозий II
712/1312	Имодуддин Алий Алпи
712/1312	Шамсуддин Солиҳ
765/1364	Аҳмад ал-Мансур
769/1368	Маҳмуд ас-Солиҳ
769/1368	Доуд ал-Музаффар
778/1376	Мажвдуддин Исо аз-Зоҳир
809-811/1406-1408	ас-Солиҳ

Бу уруғнинг мулклари Қора Қуйунлилар томонидан босиб олинди

Ортуқийлар дўғар деган ўғуз қабиласининг сардори Ортуқ ибн Ақсабнинг авлодларидир. Ортуқ ибн Ақсабнинг номи манбаларда биринчи марта унинг Онадўлида византияликларга қарши олиб борган уруши муносабати билан тилга олинади; кейин унинг исми Салжуқий султон Маликшоҳ томонидан Баҳрайн, Сурия ва Хуросонда салтанат ҳудудларини ҳимоя қилиш учун юборилган туркман бекларининг исмлари қаторида учрайди. У ўз фаолиятини Фаластиннинг ноиби сифатида тугатган, аммо унинг ўғиллари бу ерда Фотимийлар ва салбчиларга қарши дош беролмай, Дийорбакрдаги Мардин ҳамда Ҳисн Кайфа теваракларига жойлашдилар. Бу ҳудуддаги Салжуқийларнинг мулки аста-секин Эл-Ғозий ибн Ортуқнинг қўлига ўтди. Эдессада фарангларга жиддий қаршилик кўрсатди, 515/1121 йилда эса у Маййафарикини ҳам ишғол қилди. Шу пайтдан бошлаб сулола икки асосий уруғга бўлиниб кетди; Эл Ғозийнинг авлодлари Мардин ва Маййафарикинда ҳукмронлик қилди; унинг укаси Сўкманнинг авлодлари эса Ҳисн Кайфада, кейинчалик Омидда ҳукм сурди; Хартперт

(Хрепут)да эса, яна бир кичик уруғ ҳукмронлик қилган.

Туркманлар росмана ўзлаштириб олган ҳудудда вужудга келган туркман сулоласининг Ортуқийлар давлати кўпгина ўзига хос туркман сифатларини сақлаб қолган эди (масалан, уларнинг унвонлари ва исмларида ғозийни ифодаловчи тияик туркманча *алп*, *алпи* каби атамалар бор эди). Туркман одатларига амал қилган Ортуқийлар, афтидан, айна чоғда Дийорбакр аҳолиси орасидаги кўп сонли насронийларнинг ҳам хайрихоҳлигини қозонган кўринадилар. Зангийларнинг кўтарилиши Ортуқийларга босқинчилик режаларини амалга оширишга халақит берди — улар Нуруддинга вассал бўлиб қолишга мажбур бўлдилар. Аййубийлар эса улардан Ҳисн Кайфа, Оmid ва Маййафарикинни тортиб олиб, Ортуқийлар ҳокимиятини бутунлай йўққа чиқардилар. XIII асрда Ортуқийлар бир неча муддат Румдаги салжуқийлар ва хоразмшоҳ Жалолуддин Манкбурнига қарам бўлдилар. Оқибатда Мардиндаги уруғина сақланиб қолди, чунки Қора Арслон ал-Музаффар мўғул хони Ҳулогуга тобе бўлган эди. Сулола яна бир ярим асрдан кейин тугади. Бу Темурийларнинг бостириб киришларидан кейин содир бўлган туркман босқинларининг янги тўлқини билан боғлиқэди. Сўнгги Ортуқийлар туркман қабиласи Қора Қўйунлилар иттифоқи орасида қолиб кетди ва 811/1408 йилда ортуқий ас-Солиҳ Мардвинни Қора Қўйунлилар сардори Қора Йусуфга топширишга мажбур бўлди.

48
Зангийлар
521-619/1127-1222

ал-Жазира ва Сурия

1. Мосул ва Ҳалабдаги улуғ уруғ

521/1127	Имодуддин Зангий ибн Оқ Сўнқур
541/1146	Сайфуддин Ғозий I
544/1149	Қутбуддин Мавдуд
564/1169	Сайфуддин Ғозий II
572/1176	Иззуддин Масуд I
589/1193	Нуруддин Арслоншоҳ I
607/1211	Иззуддин Масуд II
615/1218	Нуруддин Арслоншоҳ II
616-619/1219-1222	Носируддин Маҳмуд

Ҳокимиятни вазир Бадруддин Луълу эгаллаб олди

2. Дамашқда, кейин Ҳалабда ҳукмронлик қилган уруғ

541/1146	Нуруддин Маҳмуд ибн Зангий
569-577/1174-1181	Нуруддин Исмоил

Бу уруғнинг мулклари яна Мосулга қўшиб олинди, кейин Саладин 1 босиб олди.

Зангийларнинг отаси туркий ғулом Оқ Сўнқур 479/1086 йилдан 487/1094 йилгача Ҳалабда ҳукмронлик қилган салжуқий Маликшоҳнинг лашкарбошиси эди. Зангий сўзининг келиб чиқиши аниқ эмас. Эҳтимол, у арабча зинд, занжи («қора» маъносида) билан боғлиқ бўлса эҳтимол. Аммо у туркий сўз ҳам бўлиши мумкин. Султон Маҳмуд 521/1127 йилда Зангийни Мосулнинг ҳокими ва икки ўғлига отабек қилиб тайинлади. Салжуқий султонлигининг ғарбдаги беқарор вазияти ва бошқа отабекларнинг ўз олдига қуриб олган ҳуқуматларининг кўплаб пайдо бўлиши Зангийларнинг кўтарилишини осонлаштирди. Зангийнинг асосий таянч нуқтаси буяган Мосул ал-Жазира орқали ғарбдаги Сурияга ва Шимолдаги Курдистонга силжишга яхши имконият туғдирди. Зангий бир неча марта ҳужум қилиб сапжуқ султонининг жиғига тегди ва маҳаллий араб ҳамда туркман амирлари билан ҳам тўқнашди. У, шунингдек, византияликлар ва фаранглар билан ҳам жанг қилди, 539/1144 йилда эса граф Жослен II дан Эдессани тортиб олиб, суннийлар дунёсида шуҳрат топди. Зангий вафот этгач, унинг мулкларини ўғиллари бўлиб олишди: Нуруддин Маҳмуд отасининг Сурияда босиб олган ерларини эгаллади, Сайфуддин Ғозий 1 га эса ал-Жазирадаги ерлар тегди. Кейинроқ Синжарда бу сулоланинг учинчи уруғи тахминан эллик йил мобайнида мустақил ҳукмронлик қилди. Нуруддиннинг Сурия ва Фаластинда фаранглар ва инқирозга юз тутган Фотимийларга қарши юргизган сиёсати Саладиннинг фаолияти ва Аййубийлар салтанатини барпо этиш учун замин ҳозирлади. Зангийларнинг Суриядаги уруғи кейинчалик Мосулдаги уруғга сингиб кетди. Дийорбакр ва ал-Жазирада Аййубийларнинг босқинчилик ҳаракатлари муқаррар тарзда улар билан Зангийларнинг тўқнашувига олиб келди. Саладин 578/1182 ва 581/1185 йилларда икки марта Мосулни эгаллашга уриниб кўрди, аммо бу уринишлар беҳуда кетди. Шунга қарамасдан, Масъуд ибн Маудуд ён беришга мажбур бўлиб, Аййубийларга қарамлигини тан олди.

Мосулда ҳокимият тепасига Арслоншоҳ I нинг собиқ қули, Арслоншоҳ вафотидан кейин муваққат ҳоким бўлган Бадруддин Лулунинг келиши билан Зангийлар ҳукмронлиги тугади. Сўнги зангий Носируддин Маҳмуд вафот этгач, Лулу Мосулнинг отабеги бўлиб, *малику-р-раҳийм* деган унвонни қабул қилди ва Мосулда вафотига қадар (657-1259) ҳукмронлик қилди. У мўғулларнинг бостириб кириши арафасида вафот этди.

49
Элдигизийлар (элдйугузийлар)
531-522/1137-1225

Озарбайжон

531/1137	Шамсуддин Элдегиз
571/1176	Нусратуддин Паҳлавон Муҳаммад
582/1187	Музаффаруддин Қизил Арслон Усмон
587/1191	Нусратуддин Абу Бакр (581/1186 йилдан Озарбайжонда вассал).
607-622/1210-1225	Ўзбег

Хоразмшоҳ Жалолуддин босиб олган

Отабеклар сулоласи бўлмиш Элдегизийлар XII асрнинг иккинчи ярмида Озарбайжоннинг катта қисми, Аррон ва Шимолий Жиболни қўшганда Шимоли-Ғарбий Эронга эгалик қилганлар. Бу пайтга келиб салжуқийларнинг султонлиги Ғарбий Эрон ва Ироқца тўла инқирозга учраган ва маҳаллий кучларга таянган мустақил давлатларнинг ўсиб чиқишига тўсқинлик қилолмай қолган эди.

Собиқ туркий қул Элдегиз бошда Салжуқийлар вазири Сумайрабий қўлида ҳарбий хизматда бўлган, кейин эса султон Масуд ибн Муҳаммаднинг қўлига ўтгач, султон уни Арронга ҳукмдор қилиб тайинлаган эди. Унинг султон Тўғрул II ибн Муҳаммаднинг бевасига бир йўл қилиб уйланиб олиши 556/1161 йилда ҳокимият тепасига ўғли Арслоннинг келишини таъминлади, Арслон даврида эса Элдегизийлар амалда мамлакатдаги асосий ҳукмдор эдилар. Уларнинг мулклари жанубда Исфаҳонгача, шимодда эса Ширвон ва Гуржистон чегараларигача чўзилган эди. Кўп йиллар мобайнида султон Тўғрул 111 ибн Арслон Элдегизийларнинг жуда қаттиқ назоратида бўлган эди, пайти келганда эса уларнинг ўзи султонлик тахтига даъвогар бўлиб чиқдилар. Аммо 587/1191 йилда кучлар нисбати Тўғрул фойдасига ўзгарди — бу гал унинг ўзи Қутлуғ Инонж ибн Паҳлавон Муҳаммад устидан васийлик ўрнатди ва умринингсўнги уч йилида мустақил сиёсат юритишга муваффақ бўлди. Элдегизийлар XIII асрнинг биринчи чораги охиригача умр кўрдилар, холос. Бир неча муддат давомида улар Озарбайжонда ва ҳатто ўзларининг эски рақиблари бўлмиш Мароғадаги Аҳмадий сулоласига мансуб отабекларни ағдаришга ҳам муваффақ бўлдилар, аммо 622/1225 йилда хоразмшоҳ Жалолуддин Манкбурни Ўзбег ибн Паҳлавон Муҳаммадни тахтдан ағдарди. Шундай қилиб, бу уруғнинг тарихдаги ўрни шу билан белгиландики, улар Улуғ Салжуқийлар даврининг сўнги ўн йилида Шимоли-Ғарбий Эронда ҳукмронлик қилганлар ва исломни гуржи Багрतीयлар сулоласига мансуб ҳукмдорларнинг тобора зўрайиб бораётган ҳужумидан ҳимоя қилганлар.

50
Солғурийлар
543-668/1148-1270

Форс

543/1148	Музаффаруддин Сўнқур
556/1161	Музаффаруддин Зангий
570/1175	Дагала
590/1194	Тўғрул
601/1203	Иззуддин Сад
628/1231	Абу Бакр Қутлуғхон
658/1260	Сад II
658/1260	Муҳаммад
660/1262	Муҳаммадшоҳ
661/1263	Салжуқшоҳ
663-668/1265-1270	Обишхотун

Ҳокимият мўғулларга ўтди

Солғурий отабеклар сулоласи Форсда аввал Салжуқийларга, кейин XIII асрда Хоразмшоҳлар ва мўғулларга қарам бўлиб, бир юз йигирма йил атрофида ҳукмронлик қилганлар. Уларнинг зоти туркман бўлган. Солғур (ёки солур) қабиласи, афтидан, ғарбга Салжуқий истилолари даврида келиб қолган ва Румий султонлигини барпо этишда фаол қатнашган. Форсда Солғурийлар улоласининг асосчиси Сунқур бир неча муддат бошқа туркий отабеги Бўз абанинг ҳукми остида бўлгач, Салжуқий султон Масуд ибн Муҳаммад даврида содир бўлган ўзаро ихтилофлар ва низолардан фойдаланиб, Жанубий Эронда мавқеини мустаҳкамлаш пайига тушди. Салжуқийларнинг таназзули туфайли Солғурийлар Форсни эгаллаб олишди ва курдларнинг маҳаллий Шабонкора қабиласи устига юришлар уюштириб, қўшни Кирмондаги Салжуқийлар ўртасидаги тахт талашиш низоларига ҳам аралашиб турдилар.

Иззуддин Сад ибн Зангий даврида Форс анча равнақ топди, аммо айна шу ҳукмдор кейинроқ Хоразмшоҳларга қарамликни тан олди ва никоҳ ришталари орқали улар билан қариндош бўлди. Форс шоири Саъдийнинг адабий тахаллуси шу ҳукмдорнинг номи билан боғлиқ. Саъдийнинг отаси Саъд саройида хизмат қилган. Саъднинг ўғли ва вориси Абу Бакр замонида Форс мўғул хонлари Ўгадайга, кейинроқ эса Хулогуга қарам бўлиб қолди. Мўғуллар Абу Бакрга Қутлуғхон унвонини беришди. Сўнгги Солғурий ҳукмдори — Қутлуғхоннинг набираси Обиш хотун (ёки Обаш хотун) Хулогунинг ўғли Мангу Темурга тегади ва Солғурийлар мулки пировардида ана шу мўғул хонининг қўлига ўтади.

**Исмоилийлар (Ососинлар)
483-653/1090-1256 - Эрон
493-671/1100-1273 – Сурия**

Улуғ уруғ шимолий Эронда Элбурс тоғидаги Аламут қўрғонида, унга тобе уруғ Сурияда.

Оламутдаги улуғ пирлар

483/1090	Ҳасан-и Саббоҳ
518/1224	Кийо Бузургуммид
532/1138	Муҳаммад
557/1162	Ҳасан II Ало зикриҳи-с-салом
561/1166	Нуруддин Муҳаммад II
607/1210	Жалолуддин Ҳасан III
618/1221	Алоуддин Муҳаммад
653-654/1255-1256	Рукнуддин Хуршоҳ

Аламутни мўғуллар эгаллади

Мусулмон ўрта асрларида ашаддий шиалар бўлган Исмоилийлар изчил суннийларга даҳшат солиб турардилар. Аҳолининг турли-туман тоифалари Исмоилийларга хайрихоҳлик билан қараганлиги учун ижтимоий ва сиёсий юрозиликлар туфайли туғилаётган тўполонларда уларнинг қўли бор деб гумон қилишарди. Эрон ва Суриядаги Низорийлар диний қотиллик қуролидан (бундай қотиллик Шарқда қадимдан бўлган) фойдаланиб, тоғдаги қўрғонларидан туриб босқинлар қилиб турганлар. Шу тарзда одамлар юрагида кўрқув туйғусини уйғотганлар. Кўпчилик аҳолида Ососинларнинг иқтидори тўғрисида ва уларнинг ҳар ерда ҳозир у нозирлиги ҳақида ваҳимали миш-мишлар пайдо бўлган эди.

Шимолий Эрон ва Суриядаги Исмоилий гуруҳларининг асосчиси Ҳасан Саббоҳ деган одам эди. У Форс дойиси бўлган ва ўз мамлакатада Исмоилийлар таълимотини тарғиб қилишда кўп ишлар қилди. 487/1094 йилда фотимий халифа ал-Мустансир вафот этгач, Фотимийлар ҳаракатида бўлиниш содир бўлди. Халифа ўзининг тўнғич ўғли Низорни тахт вориси қилиб тайинлади. Лекин вазир Бадру-л-Жамолий халифанинг бошқа ўғли ал-Мусталийни тахтга ўтқазिशга муваффақ бўлди. Шарқий Исмоилийлар эса Низорни тан олишди: 483/1090 йилдаёқ Ҳасан Элбурс тоғларидан Оламут қўрғонини эгаллаб олган эди. Бу қўрғон Дайлам ва Озарбайжон билан қўшни ҳудудда жойлашган бўлиб, бу ерларда анчадан бери куфроналик авж олганди. Ана шу марказга таяниб туриб, Исмоилийлар Улуғ Салжуклар салтанатининг турли қисмларида исёнлар уюштирадилар. Сурияда эса, Низорийлар давлатчилигининг бошқа маркази Оламут дойилари томонидан тузилган эди. Суриядаги Исмоилийлар бир вақтнинг ўзида ҳам фарангларга, ҳам мусулмон суннийларига қарши кураш олиб бордилар. Исмоилийлар нисбатан оз бўлганлари учун кўпинча бирон атоқли арбобнинг ўлдирилиши уларга бевосита ҳарбий юриш ўрнига ўтаверган. Тахмин қилишларича, уларнинг қўлидан ҳалок бўлган одамлар орасида вазир Низомулмулк, халифа ал-Мустаршид ва салбчи Конрад Манферратийлар бўлган. Марко Поло ва бошқа муаллифларнинг ҳикоя қилишларича, Ососинлар ўзларини довуракли қилиш учун кишига кайф берувчи қорадорилар ва ҳашиш истеъмол қилишган. (*«ососин» сўзи ҳам арабча ҳашишийин ёки ҳашишшин, яъни ҳашиш истеъмол қилувчи сўздан олинган*). Аммо Исмоилийларнинг ўзига мансуб бўлган манбалардан биронтаси бу фикрни тасдиқламайди. Исмоилийларнинг ривоятига кўра, Низор билан унинг ўғли Мисрда ўлдирилган, аммо Низорнинг гўдак невараси гўё махфий тарзда Эронга олиб кетилган эмиш. Ҳасан Саббоҳ ва унинг икки вориси Низорий имомларнинг дойилигига даъвогар бўлишган, холос. Тўртинчи «Улуғ пир» Ҳасан II эса ўзини имом деб эълон қилган.

XIII асрда Ососинларнинг ҳужумкорлиги ва шафқатсизлиги аста-секин камая бошлади. Аббосий халифа ан-Носир «Улуғ пир» Ҳасан III ни суннийлик мазҳабига қайтариб, ўзига замондош мусулмон дунёсининг олқишига сазовор бўлди. Эрон Исмоилийлари ана шу халифанинг сиёсатини давом эттириб, Хоразмшоҳларнинг босқинчилик ниятларига тўсқинлик қилдилар. Аммо сўнги «Улуғ Пир» Хуршоҳ Ҳулогу мўғулларига қаршилик кўрсатишга ожизлик қилиб қолди. 654/1256 йилда Оламут ишғол қилинди, кейинги йилда эса Хуршоҳ нобуд бўлди: афтидан, у истилочилар қўлидан ҳалок бўлган.

Сурия Исмоилийлари маҳаллий сиёсий ҳаётда одатий бир ҳол бўлиб қолди. 624/1227 йилда улар насронийларга қарам бўлиб, уларга хирож тўлай бошладилар. Аммо кейинроқ султон Байбарс бу аҳвол билан мурса қилолмади, натижада 671/1273 йилда Ассасинларнинг сўнги қўрғони ап-Каҳфа мамлукларга таслим бўлди.

VII ОНАДЎЛИ ВА ТУРКЛАР

52 Рум салжуқийлари 470-707/1077-1307

Онадўли

470/1077	Султон ибн Қуталмиш (Қутулмиш)
479/1086	Тахт эгасиз қолган
485/1092	Қилич Арслон I
500/1107	Маликшоҳ
510/1116	Рукнуддин Масуд I
551/1156	Иззуддин Қилич Арслон II (ҳукмдорлигининг сўнггида мулк унинг ўғиллари ўртасида бўлашиб олинди).
588/1192	Ғийосуддин Кай Хусрав I
592/1196	Рукнуддин Сулаймон II
600/1204	Иззуддин Қилич Арслон III
601/1204	Ғийосуддин Кай Хусрав I (<i>иккинчи марта</i>)
607/1210	Иззуддин Кай Ковус I
616/1219	Алоуддин Кай Қубод I
634/1237	Ғийосуддин Кай Хусрав II
644/1246	Иззуддин Кай Ковус II
646/1248	Кай Ковус II укаси Рукнуддин Қилич Арслон IV билан ҳамкорликда
647/1249	Кай Ковус II, Қилич Арслон IV ва Алоуддин Кай Қубод II (ҳамкорликда)
655/1257	Қилич Арслон IV
663/1265	Ғийосуддин Кай Хусрав III
681/1282	Ғийосуддин Масуд II
683/1284	Алоуддин Кай Қубод III
683/1284	Масуд II (<i>иккинчи марта</i>)
692/1293	Кай Қубод III (<i>иккинчи марта</i>)
693/1294	Масуд II (<i>учинчи марта</i>)
700/1301	Кай Қубод (<i>учинчи марта</i>)
702/1305	Масъуд II (<i>тўртинчи марта</i>)
704/1305	Кай Қубод III (<i>тўртинчи марта</i>)
707/1307	Ғийосуддин Масуд

Мўғул истилоси

456/1064 йилда Салжуқийлар сардор Қуталмиш (Қутулмиш) султон Алий Арслонга қарши исён кўтарди, аммо исён муваффақиятсизликка учради. Шундан сўнг Қуталмишнинг ўғли Сулаймон ўзининг туркман тарафдорлари билан бирга Эрон ва Ироқнинг ўтроқ туманларидан Византияликларга қарши ҳар қанча жанг қилса бўлаверадиган Онадўлига сиқиб чиқарилди. Тахминан бутун 470/1077 йил мобайнида Сулаймон Изник (Никея)ни ишғол қилиб турди. Бироқ яқинда майдонга чиққан Кунминг сулоласига биринчи салб юришининг иштирокчилари мададга келишди ва улар ўзларининг ғарбий Онадўлидаги мавқеларини тиклашга урина бошлашди. Шунинг учун Сулаймон ўз нигоҳини шарққа буришга мажбур бўлди. У Антиохия — Ҳалаб ҳудудида мустаҳкам ўрнашиб олишга ҳаракат қилди, аммо 479/1086 йилда султон Маликшоҳ муфразалари билан тўқнашувда ҳалок бўлди. Фақат бир неча йил ўтгандан кейингина султон Берк Йорук Сулаймоннинг ўғли Қилич Арслон I ни асирликдан халос этиб, унга Онадўлига қайтишга ижозат берди. Қилич Арслоннинг Дийорбакр ва ал-Жазирада ўрнашиб олишга қаратилган режалари бор эди, аммо у ўша ерларда олиб борилган жангларда ҳалок бўлди:

шундан кейин унинг ворислари ўз ҳокимиятларини Марказий Онадўли билан чекладилар. Шу ердан улар Донишмандийлар устига, Киликийга эгалик қилувчи арман ҳукмдорлари устига, Эдессадаги фаранглар устига юришлар қилиб туришди. Қилич Арслон Донишмандийларни царди, 572/1176 йилда эса Мириукафалон яқинидаги жангда Лануил Комнинни мағлубиятга учратди. Шундан кейин Византиянинг Шарқда мағлубиятлар учун ўч олиш орзуси бутунлай чиппакка чиқди. Аммо Қилич Арслон II ёши қартайиб қолгач, ўз ўғилларини назорат остида ушлаб туролмади; унинг мулки парчаланиб кетди, 586/1190 йилда эса, император Фридрих Барбарусса ҳамда учинчи салб юришининг иштирокчилари пойтахт Кунийани эгаллашди.

1204 йилда Римликлар томонидан Константинополнинг ишғол қилиниши Рум султонларига ўз ҳукмронлигини тиклаш имконини берди. Улар Антолий ва Синўпни ишғол қилишди ва Алония ёки Алаийа миноси (бу номнинг кейингиси султон Алоуддин Кай Қубод I номи билан боғлиқ) қуришди. Соҳил бўйи вилоятлари устидан ўрнатилган назорат туфайли Қора денгиз орқали олиб борилган жуда катта аҳамиятга эга бўлган савдо-сотик ишлари кенгайди ва Италия шаҳар-давлатлари билан савдо алоқалари изга тушди. Худди шу даврда Кунийадаги Салжуқийларга шуҳрат келтирган меъморчилик ва санъат ёдгорликлари яратилди. Аммо 638/1240 йилда Бобо Исҳоқ бошчилигида рўй берган дарвишлар исёни султонлик ичида норозилик мавжудлигидан далолат берарди. Шундай бўлиб чиқди ҳам — Онадўлига мўғуллар бостириб кирганда, 641/1243 йилда Кўсадоғ яқинидаги жангда Салжуқийлар мағлубиятга учради. Султонлик ўз мустақиллигини сақлаб қолди-ю, лекин мўғулларга жуда катта хирож тўлашга мажбур бўлди. Шундан кейин Кай Хусрав II нинг ўғиллари ўртасида бошланган ўзаро низолар давлатнинг парчаланиб кетишига олиб келди. Мўғуллар томонидан назорат тобора зўрайиб борарди. Бу назорат, айниқса, Мамлук султони Байбарснинг Марказий Онадўлига юришидан кейин (675/1276 йил) янада кучайди. Шу туфайли Онадўлига элхон Абака келди. Салжуқий султонларининг номлари тангаларга 702/1302 йилгача ҳам зарб қилиниб турилди, лекин улар реал ҳокимиятга эга эмас эдилар. Мавжуд маълумотларга қараганда, Салжуқийларнинг сўнггиси Синўпда, балки Алонийада ҳам ҳукмронлик қилган. У ердаги Усмонли йилномалар Салжуқийлардан бирининг номини XV асрда эслатади.

**Донишмандийлар
464-573/1074-1178**

Марказий ва Шарқий Оиадўли

1. Сивасдаги уруғ (464-570/1071-1174)

464/1071	МалиқДонишманд Ғозий
477/1084	Амир Ғозий Гумуш тегин
529/1134	Малик Муҳаммад
536/1142	Малик Имодуддин Зуннун (Қайсарийада)
537/1142	Малик Низомуддин Йағи-басан
560/1164	Малик Мужоҳид Жалолуддин Иброҳим
562/1166	Малик Шамсуддин Иброҳим
562/1166	Малик Шамсуддин Исмоил
564-570/1168-1174	Малик Зуннун (<i>бккинчи марта</i> , бу гал Носируддин деган фахрий унвон билан)

Рум салжуқийлари

2. Малатийадаги уруғ (537-573/1142-1178)

537/1142	Айнуддин ибн Гумуш тегин
547/1152	Зулқарнайн
557/1162	Носируддин Муҳаммад
565/1170	Фахруддин Қосим
566/1172	Афридун
570-573/1175-1178	Носируддин Муҳаммад (<i>иккинчи марта</i>)

Рум салжуқийлари

Бу туркман сулоласи даставвал Шимолий Оиадўлида Тўкат, Амасйа ва Сивас шаҳарлари теваарагида ҳукмронлик қилган. Сулоланинг асосчиси Донишманд Румлик салжуқий Сулаймон Қуталмишнинг вафотидан кейинги алғов-далғов замонида ғозий сифатида Оиадўлида шуҳрат қозонди. Афтидан, шундан кейин кўп ўтмай, Донишмандийлар биринчи салб юришининг иштирокчилари билан тўқнаша бошлаган. Донишманд икки аср кейин ёзиб олинган, унгача оғзаки тарзда айтилган эпик дostonларнинг бош қаҳрамонига айланган. Бу дostonларда уни исломнинг бошланғич даврида чегараларда жанг олиб борган Сайид Баттол билан боғлайдилар. Шунинг учун Донишмандийларнинг келиб чиқиш тарихида ҳақиқат билан тўқимани ажратиб олиш анча қийин. XII аср бошида Амир Ғрзий Гумуш тегин Румлик Салжуқийлар ўртасидаги тахт талашувларга аралашди, Киликийада арманлар билан, Эдесса графлигида фаранглар билан жанг қилди. Унинг насронийларга қарши олиб борган курашлари учун халифа ал-Мустаримд Донишмандийларга *малик* — подшо унвонини инъом этди.

536/1142 йилда Малик Муҳаммад вафот этгандан сўнг унинг ўғиллари ва укалари ўртасида низолар бошланди. Йағибасан ўзини Сивас амири деб эълон қилди, унинг укаси Айнуддин Элбистон ва Малатийага эгалик қила бошлади, Зуннун эса Қайсарийани ишғол қилди. Шундай қилиб, бир неча муддат давомида Донишмандийларнинг ўзаро рақобатлашувчи учта уруғ ишларига бир неча марта салжуқий Қилич Арслон II аралашди. Иш шу билан хотималандики, 570/1174 йилда у Зуннунни ўлдирди ва унинг мулкани эгаллаб олди. Бу пайтда Малатийада Зулқарнайннинг учта ўғли ўртасида ўзаро ихтилоф содир бўлмоқда эди. У ердаги сўнгги ҳукмдор Носируддин Муҳаммад Қилич Арслон II га вассал сифатида иш юритар эди. Ниҳоят, 573/1178 йилда Қизил Арслоннингўзи Малатийани ишғол қилди. Муаррих Ибн Бибининг сўзларига қараганда, омон қолган Донишмандийлар Салжуқийлар саройига хизматга киришган.

**Қарамонийлар
қарийб 654-888/1256-1483**

Марказий Онадўли

қарийб 654/1256	Қарамон ибн Нура Суфий
660/1261	Муҳаммад I
677/1278	Бадруддин Маҳмуд
?	Бурҳонуддин Мусо
?	Фахруддин Аҳмад
750/1349	Шамсуддин
753/1352	Алоуддин Халил
783/1381	Алоуддин ибн Халил
792-805/1390-1403	<i>Усмонлилар истилоси</i>
805/1403	Муҳаммад II
822-824/1419-1421	<i>Мамлуклар истилоси</i>
824/1421	Муҳаммад II (ҳокимияти қайта тикланган)
827/1424	Алоуддин Алий
827/1424	Тожуддин Иброҳим
868/1463	Исҳоқ
869/1464	ПирАҳмад
874/1469	Пир Аҳмад ва Қосим (биргалиқда)
879-888/1474-1483	Қосим
<i>Усмонлилар истилоси</i>	

Қарамонийлар Онадўлидаги энг кучли ва узоқ умр кўрган туркий сулоладир. Улар Усмонлилар билан бир вақтда кўтарилдилар, бироқ охир пировардида Усмонлилар уларни ўзларига сингдириб юбордилар. Қарамонийлар, афтидан, Афшар деган туркман қабиласидан келиб чиққан. Қарамоннинг отаси Нура таниқли суфий шайхлардан эди. Бу сулола ҳам Онадўлидаги бошқа ҳукмдор хонадонлар каби дарвишлар муҳитидан чиққан деб ҳисоблаш мумкин. Уларнинг дастлабки марказлари шимоли-ғарбий Тавр тоғларидаги Эрманак шаҳарида эди. Бу шаҳарда улар Кунийядаги Салжуқий султон Рукнуддин Қилич Арслон IV нинг вассали сифатида ҳукмронлик қилдилар. Бу пайтларда улар билан муғуллар ва Мамлуклар ўртасида келишмовчиликлар ҳам бўлиб турди, негаки бир вақтлар Қарашмийлар ўзларини уларнинг вассали деб тан олган эдилар. Аммо XIV асрда улар батамом мустақил давлат туздилар ва бу давлат Марказий ҳамда Жанубий Онадўлининг катта қисмини назорат остига олди. Уларнинг пойтахти Қаромон (Ларанда) санъат ва маданиятнинг муҳим маркази бўлиб қолди. Бундан ташқари, улар шу билан шуҳрат қозондиларки, ҳарҳолда турклар кўзига форс тилининг ўрнига турк тилини маъмурий тил сифатида жорий қилишга уриндилар.

Кутилганидек, улар Усмонлиларнинг ҳужумига дуч келишди: 792/1390 йилда Бойазид Алоуддин Халилни Ақчай ёнида тор-мор келтирди ва Қарамонийлар мулкани босиб олди. Аммо Темур 805/1402 йилда Анқара ёнида Бойазидни тор-мор келтиргач, Онадўлидаги Усмонлилар ўзлаштириб олган анча-мунча давлатчаларни, шужумладан, Қарамонийлар давлатини ҳам тиклади. Лекин Усмонлилар билан тўқнашувлар тўхтагани йўқ. Чунки 866/1462 йилда Усмонли султонлар илгари Исфандийор ўғуллари сулоласининг тасарруфида бўлган Синўп билан Қаштамайни босиб олгач, уларнинг Қарамонийлардан бошқа жиддий рақиблари қолмаган эди. Қарамонийлар Усмонлиларнинг ҳужумларига жиддий қаршилик кўрсатган Ўрта Ер денгизи бўйидаги давлатлар иттифоқига жалб қилинганди. Ванасия ҳам, Рим папалари ҳам, шунингдек, шарқдаги қўшнилари — Узун Х^{ac}ан бошчилигидаги Оқ Қўйунлилар қабиласи ҳам «Улуғ Қарамон» билан иттифоқ бўлишни истаган. Сўнги қарамоний Қосим Усмонлилар тахтига даъвогар Жамга ёрдам кўрсатган. Аммо тахт талашиш туфайли юз берган низолар

Усмонлиларнинг Марказий Онадўлига бостириб киришини енгиллаштирган ва шундан кейин кўп ўтмай Қарамонийлар сулоласи йўқ қилинган.

Усмонли султонлар
680-1342/1281-1924

Онадўли, Болқон, араб мамлакатлари

680/1281	Усмон I ибн Эртўғрил
724/1324	Ўрхон
761/1360	Мурод
791/1389	Бойазид I Йилдирим
804/1402	<i>Темурнинг босшириб кириши</i>
805/1402	Муҳаммад (Меҳмет) I Чалабий (аввал фақат Онадўлида, 816/1413 йилдан кейин Румелиада ҳам)
806/1403	Сулаймон 1 (813/1410 йилгача фақат Румелиада)
824/1421	Мурод II
848/1444	Муҳаммад II Фотиҳ
850/1446	Мурод II (<i>иккинчи марта</i>)
855/1451	Муҳаммад II (<i>иккинчи марта</i>)
886/1481	Бойазид II
918/1512	Салим I Йовуз
926/1520	Сулаймон II Қонуний
974/1566	Салим II
982/1574	Мурод III
1003/1595	Муҳаммад III
1012/1603	Аҳмад I
1026/1617	Мустафо I
1027/1618	Усмон II
1031/1622	Мустафо I (<i>иккинчи марта</i>)
1032/1623	Мурод IV
1049/1640	Иброҳим
1058/1648	Муҳаммад IV
1099/1687	Сулаймон III
1102/1691	Аҳмад II
1106/1695	Мустафо II
1115/1703	Аҳмад
1143/1730	Маҳмуд I
1168/1754	Усмон III
1171/1757	Мустафо III
1187/1774	Абдулҳамид I
1203/1789	Салим III
1222/1807	Мустафо IV
1223/1808	Маҳмуд II
1255/1839	Абдулмажид I
1277/1861	Абдулазиз
1293/1876	Мурод VI
1293/1876	Абдулҳамид II
1327/1909	Муҳаммад V Рашод
1336/1918	Муҳаммад VI Воҳидуддин
1341-1342/1922-1924	Абдулмажид II (фақат халифа сифатида) <i>Мустафо Камолнинг республикавий ҳукумати</i>

Усмонлиларнинг дастлабки тарихи ривоятлар ва афсоналарга чулғанган. Биз фақат 1300

йилгача бўлган давр учун озгинагина ишончли далилларга эгамиз. Уларнинг уруғи, афтидан, Қайиғ деган Ўғуз қабиласидан келиб чиққан ва ўз вақтида Кичик Осиёдаги кўчмнчилар гуруҳига бошчилик қилган. Шундай қилиб, улар шарқдан келган ва Византияликларни сиқиб чиқарган туркманларнинг катта тўлқинининг бир қисми эди. Усмонлилар Кўнийидаги Салжуқий султонларнинг паноҳига киришган, аммо XIII асрда мўғулларнинг келиши ва Салжуқийлар таназзули уларни Онадўлининг шимоли-ғарбига — Бисиния (Вифиния) деган қадимий ўлкага ва Ҳудавадигор вилоятига силжишга мажбур қилган эди. Қарамонийлар амирлиги, Манташа ўғуллари ва Гермийон ўғуллари амирлиги каби кўпроқ ўтроқ бўлган туркий амирликлари Онадўлининг жанубида ва жануби-ғарбида жойлашган бўлса, Усмонлиларга Византияликларга қарши узлуксиз урушлар олиб боришга тўғри келди. Уларнинг қўшинлари ғозий сифатида дини ислом учун насронийларга қарши курашиш иштиёқида бўлган янги келган туркманлар ҳисобига доимий тарзда кўпайиб борди. Усмонлилар сулоласига хос бўлган жангарилик руҳи ана шу ғозийлардан бошланган. Усмонлилар шу жангарилиги туфайли ўз мулкларини кенгайтириб, кўп жиҳатдан равнақ топдилар ва пировардида бошқа ҳамма бўшангроқ туркий амирликларни ўзларига сингдириб юбордилар.

758/1357 йилда Усмонлилар Дарданелл бўғозидан кечиб, Галлипули ярим оролидан Европага ўтдилар* ва Болқон славянларининг тарқоқлигидан ҳамда православлар билан католиклар ўртасидаги диний ихтилофлардан фойдаланиб, Болқон ярим оролининг анчагина қисмини осонгина босиб олдилар**. Бу ерда босиб олинган ҳудудлар вақти-соати келиб, Румелия ўлкасига айлантирилди. Усмонлилар 767/1366 йилда ўз пойтахтларини Бурсадан Эдирна (Адрианопол)га кўчирдилар. Бу уларнинг манфаатлари эндиликда Осиёдан кўра Европа билан кўпроқ боғлиқ эканидан далолат беради. Ҳарбий жиҳатдан улар ўзларининг туркман тарафдорларига борган сари камроқ суяна бошладилар, чунки уларнинг диний қарашларида куфрона унсурлар анча кучли эди. Феодал табақасига мансуб суворийлар тоифаси пайдо бўлди — уларга ер бўлаклари инъом қилинарди. Аммо Европа насронийлари ўртасида Усмонлилар ўта шафқатсиз ва енгилмас навкарлар деган тасаввурнинг пайдо бўлишида йаничарларнинг (*янги черик, янги кўшин маъносиди*) хизмати катта бўлди***. Уларни Усмонлиларга тобеъ Болқон ярим оролининг насроний аҳолиси фарзандларидан олишар, исломни қабул қилдириб, ўзларини жуда қаттиқ машққа солган ҳолда асл навкарга айлантиришар эди. 796/1394 йилда Бойазид Қоҳирада бемаъни ҳаёт кечираётган аббосий халифа ал-Мутаваккил I дан Рум султони деган унвон олди, аммо унинг Осиёдаги салтанати Темур хужумига дош беролмади. 805/1402 йилда Темур Бойазидни Анқара яқинида тор-мор келтирди. Кейинги ўн йилликлар мобайнида Кичик Осиё салтанатининг лахтаклари аста-секин бирлаштирилди. Усмонлилар томонидан ўзлаштирилган сўнги ҳукмрон сулола Қарамонийлар сулоласи эди. 857/1453 йилда эса Муҳаммад Фотиҳ Константинополни босиб олди.

XV аср Усмонлилар салтанати учун олтин аср бўлди. 923/ 1517 йилда Салим Йовуз мамлуклардан Миср ва Сурияни тортиб олди. Сулаймон Қонуний томонидан Мухоч ёнида қозинилган ғалабадан сўнг (932/1526) Венгриянинг деярли ҳамма ҳудуди бир ярим асрдан ортиқроқ муддатга Усмонлилар қўлига ўтди. Улар шунингдек, жанубий Италияда ҳам ўрнашиб олишди, қароқчилар эса Жазоир ва Тунисда Усмонлилар ҳукмронлигини ўрнатишга ёрдам берди. Салтанатнинг шарқий чегарларига келсак, 920/1514 йилда сунний Усмонлилар Чалдиран яқинида ўзларининг энг ёвуз душмани шиапараст Сафавийларни мағлубиятга учратишди ва Озарбайжонга бостириб киришди. Ҳинд океанида Арабистон ярим ороли соҳилларини таянч нуқтаси қилиб олган турк дўнанимаси Португалияликларга қарши ҳаракат қилди.

Ўз қудратининг энг юксак чўққиларига кўтарилган Усмонлилар миллатларга нисбатан, яъни салтанат ҳудудидаги кам сонли диний ёхуд этник гуруҳларга нисбатан муайян даражада юмшоқроқ сиёсат юритдилар. Хусусан, яҳудийлар насроний Европасида бошларига тушган қувғинлар ва зулмлардан қочиб, шу ердан бошпана излаганлар. Фақат XVII аср охирига келгандагина Шарқий Европадаги воқеалар оқими туркларга қарши бўлиб қолди. Европа давлатларининг ҳамма кучи ўттиз йиллик уруш билан банд эди, лекин турклар бундан ўзлари учун тегишли фойда чиқара олмадилар. Уларнинг бирдан-бир мкватфақияти

Венесияликлардан Қибрис оролини тортиб олиш бўлди. Аммо Венадан турклар нисбатан кечроқ— 1094/1683 йидда улоқтирилди ва гарчи улар Венгрия билан Трансилванийадан маҳрум бўлсалар-да, Болқон ярим оролининг славянлар, юнонлар ва румликлар истиқомат қиладиган қисмлари устидан назоратни сақлаб қолдилар. Европадаги ўзаро низолар ва ихтилофлар туфайли Усмонлилар салтанати яна икки асрдан кўпроқ вақт мобайнида умр кўрди. Европалликлар техник жиҳатдан жуда яхши қуролланган эдилар. Улар иттифоқ бўлишганда ўша пайтдаёқ қуруқликдаги ва денгиздаги ҳарбий устунликларини янада мустаҳкамлаб олган бўлардилар. Интизомсиз йаничарлар анчадан бери турк армиясини замонавийлаштиришга ҳалақит бериб келишарди. Аммо фақат Маҳмуд II гина уларни 1241/1826 йилда қайириб олишга муваффақ бўлди. Иқтисодий жиҳатдан турк ва араб мамлакатлари ғарбнинг саноат моллари билан рақобатлаша олмай, жуда юксак савияда ташкил этилган савдога дош беролмай, қийин аҳволга туша бошладилар. Маҳаллий ишлаб чиқариш тушкунликка учради, ички даромад манбалари қисқарди ва XIX асрда Туркия тез-тез иқтисодий чоҳлар ёқасида ночор аҳволда туришга мажбур бўлди.

Алоҳида хавф-хатар Россиянинг истилочилиги билан боғлиқ эди. Негаки, руслар Усмонлилар салтанатининг иттифоқчиларини ва Қрим татарларини бўйсундириб, Истанбул билан Босфор бўғози устидан назорат ўрнатишга интиларди. Шундай бўлса, Россия учун Ўрта Ер денгизига йўл очиларди. XIX аср бошида албан зобити Муҳаммад Али Мисрнинг ҳокими ва амалдаги ҳукмдори бўлиб қолди. 1829 йилда Юноннинг мустақиллиги тан олинди, Жазоир Фарангистон тасарруфига ўтди. Француз инқилоби туфайли ўса бошлаган миллий туйғулар Болқон ярим оролидаги халқларни турклар ҳукмронлигига қарши кўзғолишга ундади. 1912-1913 йиллардаги Иккинчи Болқон урушининг охирига келиб турклар Европадаги мулкларидан фақат Шарқий Франкийани сақлаб қололдилар, холос. Туркиянинг биринчи жаҳон урушида Германия ва Австро-Венфия томонида иштирок этиши араб вилоятларининг бой берилишига сабаб бўлди. Антанта давлатлари эса аслида туркларники бўлган жойларга ҳам даъво қила бошладилар. Бироқ бу давлатларнинг очкўзлиги турк миллатчилигини кўзғади. Қисман бу миллатчилик Усмонлилар сулоласининг ўзига ҳам қарши йўналтирилди. Чунки бу сулола анчадан бери тараққиётга тўсиқ бўлиб қолган эди ва аҳолининг тасаввурида аввалги икки аср мобайнида юз берган ўпирилишлар ва хўрликларнинг тажассуми эди. Миллатчи кучларнинг етакчиси Мустафо Камолнинг (кейинчалик Отатурк унвонини олган) фаолияти шунга олиб келдики, аввал — 1922 йилда Усмонлилар султонлиги тугатилди, 1924 йилда эса сўнги усмонли Абдулмажид ағдарилди. Шундай қилиб, халифаликнинг куни битди.

VIII МЎҒУЛЛАР Мўғуллар ёки Чингизийлар

Мўғулларнинг ёзма тарихи фақат XII аср охири ва XIII аср бошидан, яъни «Мўғулларнинг сирли тарихи» деган асар пайдо бўлиши билан бошланади. Ўша пайтда майдонга келган баъзи бир форс ва хитой манбаларида ҳам мўғуллар ҳақидаги дастлабки ёзма маълумотлар берилган. Аммо тахмин қилиш мумкинки, даставвал мўғуллар саҳройи кўчманчилар бўлган эмас, балки ўрмонда яшаган ва Байкал кўли атрофида, Сибир ва Ташқи Мўғулистон ўрмонларида истиқомат қилишган. Тўфи, кўпчилик уларни чўл-биёбонларни ўз измига соладиган эпчил ва уддабурро чавандозлар тарзида тасаввур қилади. Мўғуллар тарих майдонига айна шу қиёфада кириб келган.

Чингизнинг отаси Есуғой мўғул қабиласининг хони эди. Даставвал, Чингизнинг номи Темучин ("темирчи") бўлган. Карайлар қабиласининг сардори Тўгрул ёки Ўнгхоннинг ҳомийлиги туфайли у Мўғулистонда етакчи мавқе касб этган. Кейинчалик Темучин Ўнгхон билан чаплашиб қолади ва жангда аввал уни, кейин ўзининг мўғул рақобатчиси Жамуқани тормор қилади. Бу пайтда у «Чингиз» деган унвонни (туркийча «тенгиз» сўзидан, денгиздай бепоён хон маъносида) олиб улгурган эди. У 1206 йилда мўғул сардорларининг қурултойида жамики мўғул халқининг олий сардори деб эълон қилинди. Шундан сўнг у Хитойнинг шимоли-ғарбий қисмидаги Қонсу ва Ўрдўс деган жойларга қўшин тортиб бориб, Тибет тангутларига қарши жанг қилди. 1213 йилда эса у Хитойга бостириб кирди ва 1215 йилда Пекинни талон-тарож қилди ва бундан Цзин сулоласига мансуб императорларнинг аҳолини ёмонлашди. 1218 йилда Шарқий Туркистоннинг Еттисувиға бостириб кириб, Чингиз мусулмон Хоразмшоҳларининг мулклари билан умумий чегарага эга бўлди. Дастлаб улар ўртасида тинч-тотув дипломатик алоқалар ўрнатилгандек кўринган эди, аммо 615/1218 йилда Ўтрорда рўй берган жанжал бунинг белига тепди. Бу ерда маҳаллий ҳукмдор (Хоразмшоҳларга мансуб) Чингизнинг элчиларини вауларга ҳамроҳбўлиб келган мусулмон савдогарлари карвонини қириб ташлади. Бу воқеа мўғулларнинг мусулмон мамлакатларига бостириб киришини тезлаштирди. 616-617/1219-1220 йилда Мовароуннаҳр босиб олинди. Чингизнинг ўғли Тўлуи қўшин билан Хуросонга юборилди. Сўнги Хоразмшоҳ Жалолуддин 618/1221 йилда Парвон чўлидаги (Афғонистон) жангда мўғулларга зарба берди, аммо Ҳиндистонга қочишга мажбур бўлди. Бу орада Чингизнинг бошқа икки ўғли — Жўчи билан Чифатой Сирдарёнинг қуйи оқимида ва Хоразмда ҳаракат қилишди; Хоразмшоҳ мамлакатини кунпаякун бўлди. Жалолуддин ҳаётининг сўнги кунларида уни таъқиб этган мўғуллардан Эрон ва Кавказга қочиб, жон сақлади.

Мўғул сардорларида мулкларни ўз оила аъзолари ўртасида тақсимлаш одати бор эди. Чингиз ҳам ўлиmidан биров аввал шундай қилди (у 624/1227 йилда вафот этган). У ҳар бир ўғлига унинг фуқаролари ва чорваси учун юрт ва нунтук ажратиб берди. Мўғуллар босиб олган жойлар шу қадар бепоён эдики, бу жойларни марказлашган ҳолда бошқариш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Бунинг устига мўғуллар сиёсий ва маъмурий ишлар борасида мутлақо тажрибасиз бўлишган. Бу вақтларда мўғуллар ҳали ўз ёзувиға ҳам эга бўлган эмас эди. Шунинг учун босиб олинган жойларда шошилинич тарзда мансабдорлар девонини тузиш керак бўлди. Улар лоақал хонлар учун солиқ йиғмоғи керак эди. Улар ўзларича керак одамларни тобеъ қилинган халқларнинг (уйғурлар, форслар, хитойлар) мансабдор тоифалари орасидан танлашган. Айниқса, бахшиларга, яъни буддий динига эътиқод қўйган уйғур мирзаларига эҳтиёж катта бўлган. Биз дастлабки мўғуллар тарихига оид маълумотларнинг кўп қисмини мўғулларга хизмат қилган икки форс муаррихи Ато Малик Жувайний ва Рашидуддин Фазлуллоҳдан олганмиз.

Чингизнинг мулки тўртта ўғлиға қуйидаги тарзда тақсимланган: 1) Чингизнинг тўнғич ўғли Жўчи отасидан биров олдин вафот этган, аммо унга аталган мерос унинг ўғли Ботуга теккан. Унинг мулкиға Ғарбий Сибир ва Дашти Қипчоқ кирган. Унинг юрти Жанубий Россияғача чўзилган ва Волганинги қуйи қисми билан қадимдан маданий ва савдо алоқалари орқали боғлиқ

Хоразмни ҳам ўз ичига олган. Жўчининг ўғли Боту Жанубий Россияда Олтин Ўрданинг негизи бўлган Кўк Ўрдага асос солди. Унинг иккинчи ўғли Ўрда эса Ғарбий Сибирда Оқ Ўрдага асос солди. XIV асрда бу икки гуруҳ бирлашди*. Кейинчалик улардан Россия, Сибир ва Туркистонда турли хонликлар ажралиб чиқди. Қрим хонлиги, Аштархон, Қозон, Қосимов, Туман, Бухоро ва Хева хонликлари шулар жумласидандир. XV-XVI асрларда Жўчининг яна бир ўғли Шибон (Шайбон)нинг авлодлари Шайбонийлар ёхуд Ўзбекилар Хоразм ва Мовароуннаҳрнинг ҳукмдорлари бўлиб қолишди.

2. Чингизнинг иккинчи ўғли Чиғатойга Шарқда Мовароуннаҳрдан Шарқий ёки Хитой Туркистонигача бўлган ерлартегди. Чиғатой авлодининг Мовароуннаҳрдаги ғарбий уруғи орадан кўп ўтмасдан ислом таъсирига тушди, бироқ уларни Темур ағдариб ташлади. Еттисув билан Или дарёсининг ҳавзаси теккан, шунингдек, Тийоншоннинг нариги томонидаги Тарим дарёси ҳавзасидаги ҳудудларни олган шарқий уруғ исломга узоқроқ қаршилик кўрсатди, аммо Чиғатойнинг шарқдаги авлодлари пировардида исломнинг Шарқий Туркистонда тарқалишига кўнишди ва у ерда XVII асргача ҳукмронлик қилишда давом этишди.

3. Чингизнинг учинчи ўғли Ўгадай мўғул сардорлари қурултойининг қарорига мувофиқ отасидан улуғхон мансабини мерос қилиб олиши керак эди, бироқ икки авлод ўтмасданоқ улуғхон тахти Тўлуйнинг авлодлари кўлига ўтди. Шунга қарамай, Ўгадайнинг невараси Қайду (Хайду) Памир ва Тийоншондаги мулкларини ўз тасарруфида сақлаб қола олди ва умрининг охирига қадар (702/1301) Чиғатой авлодлари ҳамда улуғхон Қубилай (Хубилай) билан уришиб ўтди.

4. Чингизхоннинг кенжаўғли Тўлуйга Мўғул салтанатининг юраги — Мўғулистоннинг ўзи юрт бўлиб тегди. Унинг ўғиллари Мўнгка (мунка) ва Қубилайга Ўгадай уруғидан улуғхон унвони ўтди, бироқ Мўнгкагина Мўғулистондаги Қорақурум шаҳарини ўз пойтахти сифатида сақлаб қола билди. Босиб олинган Хитой ҳам уларнинг юртига кирар эди. Ёерда улар Юан сулоласи номи билан XIV асрнинг иккинчи ярмигача ҳукмронлик қилдилар. Пекиндаги улуғхонлар қадимий хитой маданияти ва динининг жозибадор кучи олдида таслим бўлишга мажбур бўлдилар; улар буддизмни қабул қилдилар. Уларнинг бу динга эътиқоди аста-секин улар билан Ғарбий Осиё ва Россиядаги уларга тобеъ, лекин ислом динига ўтиб, мусулмон бўлиб қолган мўғул хонлари ўртасида ўтиб бўлмас жарликларни вужудга келтирди. Қубилайнинг укаларидан бири Хулогу мусулмон дунёсининг бошига янги истилолар тўфонини ёғдирди ва Эронда Элхонлар сулоласига асос солди. Шундай қилиб, Ғарбий Осиёдаги хонликлар амалда Мўғулистон ва Пекиндаги улуғхонлар назоратидан чиқди.

**Мўғулларнинг улуғ хонлари (қоонлар), Угадай ва
Тўлуй авлодлари (Хитойда Юан сулоласи)
603-1043/1206-1634**

Мўғулистон ва Шимолий Хитой

603/1206	Чингизхон
624/1227	Ўгадай
639/1241	Тўрагана (муваққат ҳокмдор сифатида)
644/1246	Гуйук
647/1249	Ўғул Гаймиш (муваққат ҳокмдор)
649/1251	Мўнгка (Мангу)
658/1260	Қубилай (Хубилай)
693/1294	Темур Ўлжайту (Улжайту)
706/1307	Қайшан Гулук
710/1311	Айурпарибхадра Буйанту
720/1320	Суддхипала Генеен (Геген)
723/1323	Есун Темур
728/1328	Арифаба
728/1328	Жижағату (Жийағату)
729/1329	Қушила Қутуқту
732/1332	Ринчендпал (Иринжипал)
732-771/1332-1370	Тўғон Темур

Тўлуй авлодлари уруғи фақат Мўғулистонда XVII асргача сақланиб қолди, Хитойда хонлар авлодининг ўрнини 1368 йилда Мин сулоласи эгаллади

Ўгадай ҳукмронлигида Шимолий Хитой, яъни Цзин салтанати узил-кесил босиб олинди ва Қурийа қарам қилинди. Жанубий Хитойдаги Сун сулоласи 1279 йилдагина ағдариб ташланди. Эски Дунёнинг нариги бурчида эса, Боту ўрта аср насроний дунёсини зир титратиб, жанубий Рус даштлари ва Марказий Европага босқин устига босқин ясамоқда эди. Гарчи Ўгадайнинг ўғли Гуйукнинг авлодлари кўп бўлган эса-да, унинг вафотидан кейин (647/1249) улуғ хонлар тахтига Чингизийларнинг бошқа уруғи келди. Хитойда қурултой Мўнгканинг укаси Қубилайни улуғ хон деб эълон қилганда, Ўгадай авлодлари исён кўтарди. Қайду ва унинг ўғли Чапар замонида улар анча вақтгача улуғ хонларни ташвишга солиб турдилар. Пировардида улар Тўлуй уруғига бўйсундилар, бироқ кейинчалик ғалаёнлар ва исёнлар даврида Ўгадай хонадонининг аъзолари бир неча марта ҳокимият тепасига келишга муваффақ бўлдилар. Улардан икки кишини — Суйурғатмиш ва унинг ўғли Маҳмудни Улуғ Темур Мовароуннаҳрда у ердаги Чиғатойлар ўрнига тахтга ўтқазди.

Ғарбий Европа ва Яқин Шарқдан келган сайёҳлар ҳамда бошқа одамларнинг ҳисоботларида кўрсатилишича, улуғ хонлар Қорақурумда, Мўнгка ўлгандан кейин эса, Пекинда ёки Хонбалиқда ("хонлар шаҳри") ақл бовар қилмайдиган даражада ҳашаматли ҳаёт кечиришган. Мўғуллар босиб олган ўлкалардан беҳисоб молу дунё ва ўлжалар пойтахтларга тўпланди, бу ерга ҳар хил моҳир усталар ва ҳунармандларни олиб келдилар, ниҳоят, бу ерга — хонлар қароргоҳига олимлар, адибу шоирлар, диний арбоблар йиғилдилар. Мўғуллар ўзларига хос бўлган анъанавий феъли кенгликни йўқотмаган эди, улар лотин ва насронийларнинг мулоҳазаларини ҳам, мусулмонлар, буддийлар ва конфуцийпарастларнинг даллиларини ҳам бажону дил эшитишга тайёр бўлишган. Авваллари Мўғулистон ва Шимолий Қурийада кенг тарқаган анимистик шомонлик ўз ўрнини энг тараққий этган динлардан бирига — Тибетдаги ламайчилик шаклидаги буддий динига бўшатиб берди. Буддий дини Шарқий Осиё мўғулларининг ҳукмрон динига айланди ва шундай бўлиб қолмоқда. Ҳатто XV аср бошида мўғул ўйратлар (қалмиқлар)нинг оммавий кўчишлари вақтида буддий дини гарбда — Волга ва

Кубангача ҳам етиб борган.

Мўғулларнинг улуғ хонлари аста-секин Хитойдаги Юан лоласи деб аталган навбатдаги жўн бир сулолага айланиб кетган. Улар 1368 йилгача ҳукмронлик қилишда давом этдилар, шу йили уларнинг ўрнини Мин сулоласи эгаллади. Бироқбу воқеадан анча олдинроқ улар Марказий ва Ғарбий Осиёдаги мўгул хонликларига бирон-бир жиддий таъсир кўрсатолмай қолган эдилар. Фақат Мўғулистоннинг ўзидагина улуғхонларнинг авлодлари муайян мустақилликни сақиаб қола билдилар, лекин улар ҳам Мин сулоласи ҳукмдорларининг ҳомийлигида эдилар.

**Чиғатойлар, Чиғатой авлодлари
624-771/1227-1370**

Мовароуннаҳр, Еттисув ва Шарқий Туркистон

624/1227	Чиғатой
639/1241	Қора Ҳулогу
645/1247	Есу Мўнгка
650/1252	Қора Ҳулогу (иккинчи марта)
650/1252	Ўрқина хотун
659/1261	Алугу
664/1266	Муборакшоҳ
664/1266	Бароқ
670/1271	Негубей (Никпой)
670/1272	Тука Темур
690/1291	Дуво
706/1306	Кўнчак
708/1308	Толиқу
709(1309)	Кебек (Кўпак)
709/1309	Эсан Буқа I
718/1318	Кебек (иккинчи марта)
726/1326	Элжигидай
726/1326	Дуво Темур
726/1326	Алоуддин Тармаширин
734/1334	Чангши
735/1334	Бузан
739/1338	Есун Темур
743/1342	Муҳаммад
744/1343	Қазон
747/1346	Донишманжи
749/1348	Сайан қули
760/1359	Шоҳ Темур
760-771/1359-1370	Туғлуқ Темур

Темурийларнинг забт этиши

Чингизнинг вафотидан кейин Чиғатой ҳаёт қолган ўғиллар орасида улуғи сифатида катта ҳурмат қозонган эди. У мўғул қабила ҳуқуқи (Йаса)нинг катта билимдони эди. У исломнинг изчил душмани бўлган ва Йасанинг айни шариатга оид кўрсатмаларига амал қилишни талаб қилган. Масалан, истеъмол учун жонворларнинг ўлдирилиши ва оқар сувда таҳорат қилиш масалаларида шариатга қарши чиққан. Чиғатой юрти Тийоншон тоғининг икки томонида жойлашган эди, аммо амалда Чиғатой хонлиги унинг вафотидан кейин ташкил топди. Унинг ўғиллари ва неваралари ўзаро низолашиб, улуғ хон Мўнкега қарши фитна уюштиришди. Агар 1250 йилда мўғулларнинг Қорқурумдаги саройига саёҳат қилган Шимолий Германиялик роҳиб Виллям Рубрукнинг гувоҳлигига ишонилса, 1250 йил атрофида жамики мўғул салтанати Мўнгка билан Боту ўртасида тақсимланиб олинган эди. Чиғатой хонлигининг ҳақиқий асосчиси Чиғатойнинг невараси Алугу бўлиб, у Мўнгканинг ўғиллари Қубилай ва Ариқ Буқа ўртасидаги ўзаро ихтилофлардан фойдаланиб, Хоразм, Ғарбий Туркистон ва Афғонистонни босиб олди. Номига у Ариқ Буқа манфаатлари йўлида ҳаракат қилган эди, аслида эса хонликнинг негизини ташкил қилган бу жойларни унинг ўзи эгаллаб олди.

Чиғатойлар Эрондаги мўғул-элхонларга қараганда бевосита ислом таъсирида камроқ бўлганлар ва ўзларининг кабилавий ҳамда кўчманчилик анъаналарини узоқроқ сақлаб

қолганлар. Афтидан, шу омиллар Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистон воҳаларидан ташқари Ўрта Осиёда шаҳар ҳаётининг ва қишлоқ хўжалиги (деҳқончилик)нинг умумий таназзулига сабаб бўлган. Муборакшоҳ (664/1266 йил) Чиғатоийлар ичида биринчи бўлиб очикчасига исломни қабул қилган. Аммо 691/1291 йилда ҳокимият тепасига келган Дуво ва унинг авлодлари ашаддий лажусийлар эди, уларнинг мулклари эса Шарқда Тийоншоннинг икки томонида жойлашганди. Кебек Мовароуннаҳрга биринчи бўлиб қайтди ва Нахшаб (Қурши)да ўзига қаср қурди. Тармаширин *(бу унинг Дҳармашил, яъни «будда қонунига амал қилувчи» маъносидаги буддийча исмининг бузилган шакли)* мусулмонликни қабул қилган, аммо хонликнинг шарқий қисмидаги кўчманчи мўғуллар, исломнинг ашаддий душманлари бўлгани учун исён кўтаришди ва 734/1334 йилда Тармаширинни ўлдирдилар. Шундан кейин орадан кўп ўтмай, Мовароуннаҳрда ҳокимият тепасига Темур келгач, Чиғатоийларнинг яхлитлиги емирила бошланди. Мовароуннаҳрда тахтга навбатма-навбат Чиғатоийларнинг вакиллари, кейин эса Ўгадай авлодлари чиқиб турди. Темурнинг вафотидан кейин ҳам чиғатоийлар умр кечирдилар ватахтни сўнгги темурийларнинг ашаддий душмани бўлган чиғатоий Эсан Буқа II (833-867/1429-1462) эгаллаб олди. Бироқ пировардида Чиғатоийларнинг Мовароуннаҳрдаги мулклари Шайбонийлар қўлигаўтди. Фақат шарқдаги — Еттисув ва Тарим дарёси ҳавзасидаги уруғ сақланиб қолди ва бу уруғ ўз жойларидан Турфон томонга силжиган ва Қошғарда Дуғлат деган туркий қабила билан биргалиқда ҳукмронлик қилган. Бу аҳвол Чиғатоийларнинг XVII аср охирида узил-кесил сўнганига қадар давом этган.

**Қубилайнинг укаси Хулогу авлодлари — элхонлар
654-754/1256-1353**

Эрон

654/1256	Хулогу
663/1265	Абака
680/1282	Аҳмад Текудар (Такудар)
683/1284	Арғун
690/1291	Гайхату
694/1295	Байду
694/1295	Маҳмуд Ғазан
703/1304	Мухаммад Худобанда Ўлжайту (Улжайту)
717/1317	Абу Саид
736/1335	Арпа
736/1336	Мусо
736-754/1336-1353	<i>Бу даврда жалоирий Амир Ҳасан Бузург ва чўпоний Амир Ҳасан Кучук томонидан қўйилган ўзаро рақобатлашувчи хонлар ҳукмронлик қилган. Бундан кейин эса Эрон Жалоирийлар, Музаффарийлар ва Хуросон сарбадорлари каби маҳаллий сулолалар ўртасида бўлиб олинган .</i>

Улуғ хон Мўнгка укаси Хулогунинг зиммасига Ғарбий Осиёдаги мўғуллар босиб олган, Чингизнинг вафотидан кейин ўтган вақт ичида Амударёдан жануб томондаги мусулмонлар дунёсининг катта қисми бевосита мўғуллар назоратидан чиқиб кетган жойларни қайтариш ва бирлаштириш вазифасини юклади. Хулогу Ғарбга от солди. У Шимолий Эронда исмоилий ососинларнинг қаршилигини синдирди (654/1256-йил), Ироқда халифа қўшинини тор-мор келтирди, Бағдодда сўнгги Аббосий халифа ал-Мустасимни қатл эттирди (656/1258) ва Сурияга йўл олди. Бироқбу ерда мўғуллар Миср Мамлуклари томонидан Фаластиндаги Айн Жалут яқинидаги жангда мағлуб қилиндилар (658/1260) ва уларнинг силжиши тўхтатилди. Хулогу улуғ хон номидан Эрон, Ироқ, Кавказ ва Онадўли устидан ҳукмронлик қила бошлади ва «элхон» (*яъни улуғхонга қарам ёки бўйсунувчи*) деган унвон олди.

Шундай қилиб, Элхонлар давлати майдонга келди. Аммо бу давлатнинг турли-туман ташқи душманлар кўп бўлди, жумладан, мўғулларнинг енгилмаслиги ҳақидаги умумий ишончни парчалаб тушлаган Мамлуклар уларга ашаддий ёв эди. Мўғулларнинг Олтин Ўрда ёхуд Чигатойлар каби бошқа ҳукмдор хонадонлари ҳам Кавказ ва шимоли-шарқий Эрондаги мунозарали ҳудудлар масаласида Элхонлар билан низолашар эдилар. Элхонларга нисбатан муштарак нафрат Мамлуклар билан Олтин Ўрдани сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан ўзаро иттифоқ бўлишга олиб келди. Элхонлар ҳам ўз навбатида аксил мусулмон иттифоқини тузишга интилдилар ва Европадаги насроний давлатларни, Левантнинг соҳил бўйида жойлашган шаҳарларидаги салбчиларни ҳамда Киликийя арманларини ўз томонларига оғдиришга уриндилар. Хулогунинг хотини Дўкуз хотун насронийа эди, умуман, биринчи Элхонлар насронийликка ва буддийга анча мойиллик билан қараганлар.

Элхонлар ташқи душманлар зарбаларига дош бера олдилар, бироқ Қубилайнинг вафотидан кейин (693/1294) уларнинг Хитойдаги улуғ хонлар билан алоқаси сусая бошлади. Бу масалада анча-мунча аҳамиятга эга бўлган омил шу бўлдики, Ғазанхон ва унинг ворислариуларни қуршаб олган форс аъёнларининг маданий ва диний тазйиқига бўйсуниб, мусулмонликни қабул қилдилар. Абу Саид Элхонлар сулоласининг энг сўнгги атоқли вакили эди. 723/1323 йилда у Мамлуклар билан сулҳ тузди ва шу билан Сурия учун курашга чек қўйди, бироқунинг давлати ички ихтилофлардан қаттиқ азият чекарди. Бу ҳам етмагандек, Абу Саид қонуний меросхўр қолдирмай вафот этди. Унинг вафотидан кейинги йилларда тахт бир неча марталаб қўлма-қўл бўлди; бу умри қисқа ҳукмдорлар ўзаро рақобатлашувчи Жалоирий ва Чўпоний амирлар

томонидан қўйилган эди. Пировардида Элхонлар салтанати парчаланиб кетди, уларнинг ўрнини маҳаллий сулолалар эгаллади. Форс ерларини бир подшонинг ҳукми остида янгидан бирлаштириш фақат Темургагина насиб этди.

Урушлар ва ички кескинликка қарамай, Эрон Элхонлар даврида анча равнақ топди. Ғазанхоннинг исломни қабул қилиши билан туркий-мўғулларнинг ҳукмрон тоифалари билан уларнинг форсий фуқаролари ўртасида ярашиш жараёни бошланди. Элхонларнинг бош шаҳарлари Табриз ва Мароға илм-фаннинг йирик маркази бўлиб қолди. унда, айниқса, табиий фанларга ва таърихшуносликка алоҳида эътибор бериларди. 707/ 1307 йилдан кейин Ўлжайтунинг буйруғи билан Қазвин яқинида Султонийада янги пойтахт қурилди. Бу ишга рассомлар ва меъморлар жалб қилинди, Элхонларнинг ўзига хос меъморий услуби шакллана бошлади. Мўғулларнинг байналминаллиги, насроний Европа ва Хитой маданияти каби бир-биридан фарқланувчи маданиятлар билан алоқалари форс дунёсининг маънавий ҳаётида, санъатида, савдо-сотиқ ишларида янги эпкинлар олиб келди. Жумладан, пойтахт Табризда италиялик савдогарларнинг маҳалласи пайдо бўлди ва Элхонлар салтанати Узоқ Шарқ ва Ҳиндистон билан савдо ишларида муҳим боғловчи кучга айланди.

**Олтин ўрда хонлари, Жўчи авлодлари
623-907/1226-1502**

Россиянинг Жануби ва Ғарбий Сибир

1. Боту хонадони, Россиянинг жануби ва Дашти Қипчоқнинг ғарбий қисмидаги, Кўк Ўрда хонлари

624/1227	Боту, Жўчининг ўғли
653/1255	Сартак
654/1256	Улағчи
655/1257	Барка (Барака)
665/1267	Мўнгка (Мангу) Темур
679/1280	Тўда Мўнгка (Мангу)
686/1287	Тўла Буқа
689/1290	Ғийосуддин Тўқгу
712/1312	Ғийосуддин Муҳаммад Ўзбек
742/1341	Тинибек
742/1341	Жонибек (Жонбек)

758- 782/1357-1380 *Бошбошдоқлик даври. Бу даврда Муҳаммад Бердибек, Кулпа ва Наерўзбек Муҳаммад тахтга даъвогар бўлишган.*

2. Ўрда хонадони, Сибирдаги ва Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмидаги Оқ Ўрда хонлари. 780/1378 йилдан кейин Кўк ва Оқ Ўрдалар бирлашиб, майдонга келган Жанубий Россиядаги Олтин Ўрда хонлари

623/1226	Ўрда, Жўчининг ўғли
679/1280	Кўчу
701/1302	Байон
708/1309	Саси Буқа (Сариф Буқа)
715/1315	Элбасан
720/1320	Муборакхўжа
745/1344	Чимтой
762/1361	Ўрус
777/1375	Тўқтакийа
777/1375	Темур Малик
778/1376	Ғийосуддин Тўхтамиш
797/1395	Темур Қутлуғ
803/1401	Шодибек
810/1407	Пўлод
813/1410	Темур
815/1412	Жалолуддин
815/1412	Каримберди
817/1414	Кебек
820/1417	Жабборберди
822/1419	Улуғ Муҳаммад
823/1420	Давлатберди
825/1422	Барақ
832/1427	Улуғ Муҳаммад (<i>иккинчи марта, кейинроқ Қозонда</i>)
838/1433	Сайид Аҳмад I
840/1435	Кучук Муҳаммад

871/1465	Аҳмад
886/1481	Шайх Аҳмад
886/1481	Сайид Аҳмад II
886/1481	Муртазо

907/1502-йилда Қримдаги Гўрайхонлар Шайх Аҳмадни тор-мор келтирадилар ва Олтин Ўрдани Қрим татарлари Ўрдаси таркибига қўшиб олинди

Чингизхоннинг тўнғич ўғли Жўчи юрттарзида Ғарбий Сибир ва Дашти Қипчоқни олган эди. 624/1227 йилда у вафот этгач, юртнинг шарқий қисми, яъни Ғарбий Сибир Жўчининг тўнғич ўғли Ўрда тасарруфига ўтди. Ўрда Жўчи авлодининг улуғи деб расман тан олинди ва ўз ерида Оқ Ўрдага асос солди. Оқ Ўрданинг дастлабки хонлари ҳақида жуда кам нарса биламиз. У ерда жуда катта ўрин тутган одам қудратли ва серғайрат Тўхтамиш бўлди (вафоти 809/1406 йил). У Боту авлодларининг Кўк Ўрдасини (бу пайтда у Олтин Ўрда деган номни олиб улгурган эди) Оқ Ўрда билан бирлаштирди. Унинг даврида Олтин Ўрда Россия ҳаётида яна муҳим ўрин тута бошлади. 784/1382 йилда Тўхтамиш Нижний Новгород ва Москвани хонавайрон қилди, бироқ ўзини ўзи кулфатга қўйиб, Темурга қарши ҳаракат бошлади. Темур унинг Волгадаги пойтахти Саройни ишғол қилди ва Тўхтамиш Литва князи Витовтнинг паноҳига қочишга мажбур бўлди.

Жўчи юртининг Ғарбий қисми — Хоразм ва Жанубий Россиядаги Дашти Қипчоқ унинг иккинчи ўғли Ботунинг тасарруфига ўтди. Боту Россияни деярли Новгородгача талон-тарож қилди, Киевни олди, Польша билан Венгрияга ҳужум қилди. 638/1241 йилда Боту қўшинлари Лигниса яқинидаги жангда ғолиб чиқдилар ва венгер қироли Бела IV ни таъқиб қилиб бориб, Адриатика соҳилигача етдилар. Насроний Европани бундан кейинги кулфатлардан улуғ хон Ўғдайнинг вафоти ҳақидаги хабаргина кутқариб қолди. Пойтахт Саройни ўзининг таянч нуқтаси қилиб олган Ботунинг Кўк Ўрдаси Олтин Ўрданинг негизи бўлди. (Бу номни уларга руслар берган бўлса керак). Ўзбекдан бошлаб (вафоти 742/1341 йил), Олтин Ўрданинг ҳамма хонлари мусулмон эди. Бунинг маъноси шуки, ҳукмрон Ўрда билан унга тобеъ рус насроний аҳолиси ўртасида дин борасида жарлик мавжуд эди. Гарчи католик тарғиботчилар Дашти Қипчоқда бир неча муддат давомида ўз фаолиятларини давом эттирган бўлсалар-да, бунинг фойдаси бўлмади. Ўрда Онадўли ва Сурия ҳамда Мисрдаги Мамлуклар салтанати билан кенг савдо алоқаларига эга эди. Ўрда хонлари Мамлуклар қўшинига куллардан навкарлар етказиб бериб турган, Ўрда маданияти эса Эроннинг маданий таъсирига тушиб қолган Элхонлар маданиятидан фарқ қилароқ, Ўрта Ер денгизи теварагидаги мусулмон мамлакатларининг маданиятларидан таъсирлана бошлади. Аммотобора зўрайиб бораётган Усмонлилар 755/1354 йилда Дарданелл бўғози устидан назорат ўрнатди ва Ўрда Ўрта Ер денгизидан ва Мамлуклардан узилиб қолди, шу пайтдан бошлаб, улар соф рус жамиятига эга бўлган давлатга айланди.

Тўхтамиш вафот этгач, Олтин Ўрдадаги реал ҳокимият серғайрат «сарой оғаси» Эдигу (Эдигай) қўлига ўтди. Аммо унинг вафотидан сўнг (822/1419) адоқсиз ички ихтилофлар туфайли Олтин Ўрданинг емирилиши бошланди. XIV аср охирадаёқ Польша-Литва давлатининг ва Москва князлигининг юксалиши хонлар таъсирини жиддий заифлаштирган эди. Улар Усмонлилар билан ҳам, ўз иттифоқчилари — Қрим татарлари билан ҳам курашишга мажбур бўлдилар. Қрим хони Менгли Гарай 907/ 1502 йилда Олтин Ўрдани узил-кесил тор-мор келтирди. Аммо бундан олдинроқ ундан бир неча хонлик ажралиб чиқди. Бу хонликларда Жўчининг учинчи ўғли Тўқа Темурнинг авлодлари ҳукмдорлик қилган эдилар. Булар — Аштархон хонлиги (руслар 959/1552 йилда босиб олган), Қосимов хонлиги (Москванинг жануби-шарқида, Рязан атрофида, 1092/1681 йилгача умр кечирган, сўнги хонлари насронийликни қабул қилган), ниҳоят, Қрим хонлиги.

60
Шайбонийлар, Жўчи авлодлари
905/1007/1500-1598

Мовароуннаҳр

832-873/1429-1468	Абу-л-Хайр (Хоразм ҳукмдори)
905-1500	Муҳаммад Шайбоний (Мовароуннаҳр фотиҳи)
916-1510	Кўчкунжу
937/1531	Музаффаруддин Абу Саид
940/1534	Абулғозий
943/1539	Абдуллоҳ
947/1540	Абдуллатиф
959/1552	Наврўз Аҳмад
963/1556	Пир Муҳаммад 1
968/1561	Искандар
991/1583	Абдуллоҳ II
1006/1598	Абдулмўмин
1007/1598	Пир Муҳаммад II

Бухорода Шайбонийлар ўрнини Аштархоннинг собиқ хонлари Жонийлар эгалладилар.

Тўхтамиш Оқ Ўрда билан ғарбга йўл олиб, Жанубий Россиядаги Олгин Ўрда билан бирлашгандан сўнг, Ғарбий Сибир Жўчининг кичик ўғли Шибон авлодлари қўлига ўтди. Улар Шайбонийлар номи билан машҳур. (*Шибон номининг арабчалаштирилган шайш*). Шайбонийларнинг уруғларидан бири — Туман хонлари Сибирда ХУИ асрга қадар давр суришди. Шайбоний ўрдусининг катта қисми эса Мовароуннаҳрга йўналди. Улар бу ерда ўзбеклар деган ном билан шуҳрат топдилар. 851/ 1447 йилда Абулхайр Хоразмни Темурийлардан тортиб олди.

906/1500 йилда эса, унинг невараси Муҳаммад Шайбоний сўнгги Темурийлар қўлидан Мовароуннаҳрни ҳам тортиб олди. XVI аср мобайнида сунний Шайбонийлар эронлик шиа Сафавийларга қарши узлуксиз жанг қилдилар. Усмонлилар ва Ҳиндистондаги мўғуллар каби бошқа сунний давлатлар улар билан иттифоқ тузишга интилдилар. Шайбонийлар Бухорода 1007/1598 йилгача ҳукмронлик қилдилар, кейин ҳокимият Жонийлар қўлига ўтди. Жонийлар Жўчининг ўғли Ўрданинг авлодлари эди, хотинлари орқали эса Шайбонийларнинг ўзлари билан боғланиб кетишарди. Хоразм ёки Хевахонлиги XVIII аср охирига қадар Шайбонийларнинг аймағи бўлмиш Арабшоҳийлар ҳукми остида бўлди.

**Қрим хонлари (Гарайхонлар, Жўчи авлодлари)
831-1206/1428-1792**

831/1428	Ҳожжий Гарай
860/1456	Ҳайдар Гарай
871/1466	Ҳожжий Гарай (иккинчи марта)
871/1466	Нур Давлат Гарай
871/1474	Менгли Гарай I
879/1474	Нур Давлат Гарай (иккинчи марта)
880/1475	Менгли Гарай (иккинчи марта)
881/1476	Нур Давлат Гарай (учинчи марта)
883/1478	Менгли Гарай (учинчи марта)
920/1514	Муҳаммад Гарай I
929/1523	Ғозий Гарай I
930/1524	Саодат Гарай I
939/1532	Ислом Гарай 1
939/1532	Соҳиб Гарай 1
958/1551	Давлат Гарай 1
985/1577	Муҳаммад Гарай 11
992/1584	Ислом Гарай 11
996/1588	Ғозий Гарай II
1004/1596	Фатҳ Гарай I
1005/1596	Ғозий Гарай II (иккинчи марта)
1016/1608	Тўхтамиш Гарай
1017/1608	Саломат Гарай I
1019/1610	Муҳаммад Гарай III
1019/1610	Жонибег Гарай
1032/1623	Муҳаммад III (иккинчи марта)
1036/1627	Жонибег Гарай (иккинчи марта)
1044/1635	Инойат Гарай
1046/1637	Баҳодур Гарай I
1051/1641	Муҳаммад Гарай IV
1054/1644	Ислом Гарай III
1064/1654	Муҳаммад IV (иккинчи марта)
1076/1666	Одил Гарай
1082/1671	Салим Гарай I
1089/1678	Мурод Гарай
1094/1683	Ҳожжий Гарай 11
1095/1684	Салим Гарай 1 (иккинчи марта)
1103/1691	Саодат Гарай 11
1103/1691	Сафо Гарай
1104/1692	Салим Гарай I (учинчи марта)
1110/1699	Давлат Гарай II
1114/1702	Салим Гарай I (тўртинчи марта)
1116/1704	Ғозий Гарай III
1119/1707	Қоплон Гарай I
1120/1708	Давлат Гарай II (иккинчи марта)
1125/1713	Қоплон I (иккинчи марта)
1128/1716	Давлат Гарай III
1129/1717	Саодат Гарай III
1137/1724	Менгли Гарай II

1143/1730	Қоплон I (учинчи марта)
1149/1736	Фатҳ Гарай II
1150/1737	Менгли II (иккиинчи марта)
1152/1740	Саломат Гарай II
1156/1743	Салим Гарай II
1161/1748	Арслон Гарай
1169/1756	Ҳалим Гарай
1172/1758	Қирим Гарай
1178/1764	Салим Гарай III
1180/1767	Арслон (иккинчи марта)
1181/1767	Мақсуд Гарай
1182/1768	Қирим (иккинчи марта)
1182/1769	Давлат Гарай IV
1183/1770	Қоплон Гарай II
1184/1770	Салим III (иккинчи марта)
1185/1771	Мақсуд (иккинчи марта)
1186/1772	Соҳиб Гарай II
1189/1775	Давлат IV (иккинчи марта)
1191/1777	Шоҳин Гарай
1197/1783	<i>Қримнинг Россияга қўшиб олиниши</i>
1198/1784	Баҳодур Гарай II 1 Россияга вассал
1199/1785	Шоҳин (иккинчи марта) ҳукмдорлар

Усмонлилар томонидан қўйилган ужалар ёки Бессараб татарларининг хонлари

1201/1787	Шоҳбоз Гарай
1205-1208/1789-1792	Бахт Гарай

760/1359 йилдан кейин Олтин Ўрдани зир титратган ўзаро низолар даврида Қримда Жўчининг ўғли Тўқа Темур авлодларининг бир уруғи қарор топди. Аввал улар Тўхтамишга қарам эдилар, аммо кейинчалик XV асрдан бошлаб улар Олтин Ўрда бўйинтуруғидан бутунлай халос бўлдилар ва Ҳожжий Гарай бошчилигида (807/1466 йилда вафот этган) мустақил хонлик барпо этдилар. Сулоланинг номи бўлмиш Гарай сўзи, эҳтимол, Карай деган сўздан олинган бўлиши мумкин. Карай Олтин Ўрда таркибига кирувчи бир уруғнинг номи бўлиб, бу уруғ Ҳожжий Гарайга мадад кўрсатган эди. Нима бўлганда ҳам, Қрим хонлиги Чингизийлар давлатлари орасида энг узок умр кўрганларидан бири бўлди.

Усмонлилар салтанати аввал бошда Олтин Ўрда хонларига қарши курашда Гарайхонларнинг табиий иттифоқчиси бўлган эди. Қримни ўзларига тобеъ ҳудуд деб ҳисоблаган Усмонли ҳукмдорлар кейинчалик — XVI аср бошидан бошлаб русларга қарши курашда ҳам Гарайхонларни қўллаб қувватлаганлар. Гарайхонлар ўзларини Олтин Ўрданинг ворислари деб ҳисоблаганлар ва XVI асрда бир неча марта Қозон хонлигини бошқарганлар. Қрим хонлари ўзларининг Боқчасаройдаги пойтахтларидан туриб, XVI асрнинг охиридан Жанубий Украинанинг каттагина қисмини, Дон ва Кубан дарёсининг қуйи ҳавзаларини ўз ҳукмлари остида тутганлар. Бунда улар бир томондан Усмонлилар салтанати, иккинчи томондан эса, Россия билан Польша ўртасидаги оралиқдавлат сифатида иш тутишган.

Уларнинг Истанбулга қарамлиги шунда намоён бўлардики, султон саройида Гарайлардан бири доимий равишда гаров сифатида ушлаб туриларди. Лекин шуниси ҳам бор эдики, агар Усмонлилар сулоласи нима сабабдандир хотима топиб қолса, Гарайлар турк тахтига даъвогар бўлиб чиқишарди.

XVIII асрда русларнинг Қора денгизга ва Ўрта Ер денгизига ҳарбий юришлари ҳамда Усмонлилар салтанатининг заифлашиши туфайли Қрим хонлигининг мустақиллиги барҳам топди. 1197/1783 йилда Улуғ Екатерина қўшинлар Қримни эгаллашди ва уни Россия

империясига қўшиб олишди. Аммо турк султонлари яна бир-икки марта Гарайхонларни Бессарабияда татарларга ҳукмдор қилиб қўйди.

Бу ўринда *оқ уйликлар* ҳақида гап боряпти. Ўзбекистон Миллий Энциклопедиясида берилган маълумотга ва тарихий манбаларнинг берган гувоҳликларига кўра, бирон ҳукмдорга тобеъ мамлакатнинг подшоси ё ўглини, ё биродарини ёхуд энг яқин кишисини ўша томонга *оқ уйлик* сифатида юборар ва юборилган одам ҳамиша назорат остида хавфда яшар эди. Агар тобеъ мамлакат ҳукмдори ўз ваъдасидан қайтса ёки бўйсунмай қўйса, *оқ уйлик* қатл этиларди. Демак, Қрим хонлари ҳам Туркия султонлигига қарам бўлган ва шу муносабат билан *оқ уйлик* юборган экан (А.С.).

Қрим хонларининг кўчманчи тўдалари деярли ҳар йили ҳарбий ўлжа ва асирлар олиш мақсадида поляк Украинаси ва Москва Руси ҳудудларига отлик босқинлар қилишар ва асирларни Қримдаги Кафа қул бозорида сотишарди. Украин ва рус аҳолисининг бошига тушаётган беҳисоб фалокатлардан ва бу ваҳшат ўчоғидан қутилиш мақсадида Қримни Россияга қўшиб олиш ҳаракати бошланган.

IX
МЎҒУЛЛАРДАН КЕЙИНГИ ЭРОН

62
Музаффарийлар
713-795/1315-1393

Жанубий Эрон

713/1314	Муборизуддин Муҳаммад ибн ал-Музаффар Қутбуддин
759/1358	ШоҳМаҳмуд (Исфакхонда ва Абаркўҳда 776/1375 йилгача)
765/1364	Жалолуддин Шоҳ Шужо (Форс ва Кирмонда; 776/1375 йилдан кейин Исфакхонда ҳам).
786/1384	Мужоҳидуддин Зайнулбидин Алий (789/1387 йилда Темур томонидаи ағдарилган).
786-795/1384-1393	Имодуддин Аҳмад (Кирмонда)
789-795/1387-1393	Нусратуддин Иаҳйо (Йаздда)
789-795/1387-1393	Мансур (Исфакхонда, Форсда ва Ироқда).

Темур истилоси

Сулоланинг асосчиси Шарафуддин ал-Музаффар мўғуллар хизматида бўлган; Ғазанхон уни мингбоши (амири хазора) ва Исфакхон яқинидаги кичик бир шаҳарчага бек тайинлаган эди. Унинг ўғли Муҳаммад Йазднинг ҳукмдори бўлган. 736/1336 йилда Абу Саид вафотидан кейин Элхонлар давлатида содир бўлган алғов-далғов пайтида Муҳаммад Абу Исҳоқ Инжуга қарши давомли кураш олиб боргандан сўнг Форсда ўз мулкани кенгайтирди. Муҳаммад Куглуғхонлар сулоласига мансуб сўнги Кирмон ҳукмдорларининг қизига уйланиб, Кирмон вилоятини ҳам қўлга киритди. 758/1356 йилга келиб у Форс ва Ироқнинг тўла ҳуқуқли хўжайини бўлиб олган эди. Шундан сўнг у Озарбайжонга юриш қилишга жазм этади. У Табризни ишғол қилли, лекин уни қўлда тутиб қололмади.

Муҳаммадни ўз ўғли Шоҳ Шужо тахтдан ағдарди (у ҳам Абу Исҳоқ Инжудан ўрнак олиб, шоир Ҳофиз Шерозийга ҳомийлик қилган). Тўғри, Шоҳ Шужо билан Исфакхонда ҳукмдорлик қилган укаси Маҳмуд ўртасида ихтилоф чиққан ва бу ихтилоф Маҳмуднинг вафотига қадар давом этган. Маҳмуд ўз вақтида Музаффарийларнинг азалий душмани Жалоирийлардан кўмак излайди. Шоҳ Шужо Исфакхонни қўлга киритгач, Озарбайжонга юриш қилиб, жалоирий Ҳусайн ибн Увайсга қарши жанг қилди. Аммо аллақачон Эрон устига Темур сояси туша бошлаган эди. Шоҳ Шужо шоша-пиша улуғ саркардага тобеъ бўлди. Аммо унинг ворислари анча эпсизроқ эдилар. Шоҳ Шужо вафотидан олдин (786/1384) ўз мулкларини шундай тақсимлайдики, унинг укаси Аҳмадга Кирмон тегди, ўғли Зайнулбидин эса Форс билан пойтахт шаҳар — Шерозни олди. Музаффарийлар мулкани бўлиб олиш юзасидан бошланган сулолалар ўртасидаги низолар муқаррар тарзда сулолаларнинг парчаланишига ва заифлашишига олиб келар эди. Зайнулбидин аввал Темургатобеъ бўлганди, аммо Исфакхонда халқ ғалаёни вақтида Темурнинг солиқ йиғувчилари ўлдирилгани учун соҳибқирон бу шаҳарни яқсон қилди. Сўнги музаффарий Мансур бутун Форс ва Ироққа ҳукмдорлик қилган эди. 795/1393йилда Темур Ғарбий Эрондаги мустақил сулолаларни йўқотишга жазм қилганида, Мансур жангда ҳалок бўлди, омон қолган Музаффарийлар эса тор-мор қилинди.

63
Жалоирийлар
736-835/1336-1432

Ироқ, Курдистон ва Озарбайжон

736/1336	Тожуддин Ҳасан Бузург
757/1356	Увайс I
776/1374	Жалолуддин Ҳусайн I
784/1382	Ғийосуддин Аҳмад
784-785/1382-1383	Бойазид (Курдистонда)
813/1410	Шоҳ Валад
814/1411	Маҳмуд (Шоҳ Валаднинг беваси Тандунинг васийлигида)
818/1415	Увайс II
824/1421	Муҳаммад
825/1422	Маҳмуд (иккити марта)
827-835/1424-1432	Ҳусайн II

Жанубий Ироқни Қора Қўйунлилар босиб олди

Жалоирийлар Эронда Элхонлар ўрнига келиб, уларнинг Ироқ ва Озарбайжондаги мулкларига ворислик қилган сулолалардан бири эди. Афтидан, Жалоирийлар даставвал Ҳулогу билан бирга келган мўғул қабилалари бўлган.

Бу сулоланинг парвозига Ҳасан Бузург сабаб бўлган (уни доимий душмани Чўпонийлар уруғига мансуб амир Ҳасан Кучукдан фарқлаш учун «Бузург», яъни катта деб аташган). Ҳасан Кучук султон Абу Саид замонида Онадўлида ҳоким эди. Ниҳоят, Ҳасан Бузург Чўпонийлар устидан ғолиб чиққи ва Бағдодни пойтахт деб эълон қилди. Шунга қарамасдан, у 747/ 1346 йилга қадар унча кадр-қиммати қолмаган Элхонларни ўзининг хўжайинлари деб тан олишда давом этди. Фақат унинг ўғли Увайс I гина мустақил ҳукмдор бўлди.

761/1360 йилда Увайс Озарбайжонни босиб олди ва Форсда ўзаро низоларга ўралашиб қолган Музаффарийлар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Аммо унинг ворислари Дийорбакрда тобора зўрайиб бораётган Қора Қўйунли туркманларининг кучини енгишга ҳамда Кавказ орқали Озарбайжонга бостириб кирган шуҳратпараст Олтин Ўрда хонларининг ҳужумини қайтаришга мажбур бўлишди. Увайснинг ўғли Аҳмад Темур Шимолий Эрон ва Ироқда пайдо бўлганида унга қаршилиқ кўрсатди ва Миср Мамлукларининг паноҳига киришга мажбур бўлди. У Бағдодга 807/1405 йилда Темур вафотидан кейингина қайта олди. Лекин Темурнинг истилоси туфайли Жалоирийлар кўрган талафот уларнинг мавқеларини ҳаддан зиёд бўшаштириб юборган эди. Орадан кўп ўтмай, Озарбайжон Қора Қўйунлилар ҳукмига ўтди, 815/1412 йилда эса улар Бағдодни ҳам ишғол қилдилар. Фақат қуйи Ироқдагина — Васит, Басри ва Шуштарда темурий Шоҳруҳга қарам ҳокимлар сифатида майда Жалоирий амирлар сақданиб қолди; уларнинг сўнгиси Ҳусайн II Ҳиллада 835/1432 йилда ўлдирилди.

64
Темурийлар
771-912/1370-1506

Мовароуниаҳр ва Эрон

1. Самарқанддаги олий ҳукмдорлар

771/1370	Темур
807/1405	Халил (812/1409 йилгача)
807/1405	Шоҳруҳ (аввал фақат Хуросонла)
850/1447	Улуғбек
853/1449	Абдуллатиф
854/1450	Абдуллоҳмирзо
855/1451	Абу Саид
873/1469	Аҳмад
899-906/1494-1500	Маҳмуд ибн Абу Саид

Шайбонийлар истилоси

2. Улуғбек вафотидан кейин Хуросондаги ҳукмдорлар

853/1449	Бобур Абулқосим
861/1457	Маҳмуд ибн Бобур
863/1459	АбуСаид
873/1469	Йодгор Муҳаммад
875/1470	Ҳусайн Бойқаро
912/1506	Бадиуззамон

Шайбонийяар истилоси

3. Темур вафотидан кейин Ғарбий Эрон ва Ироқдаги ҳукмдорлар

807/1404	Мироншоҳ
812/1409	Халил
817/1414	Айюл
817-818/1414-1415	Айланкар

Шоҳруҳ мулкларига қўшилиб кетган

Темур уруғи Чингизхондан тарқганини даъво қилади. Темурнинг отаси Кеш шаҳрининг ҳокими эди. Бу даврда Мовароуннаҳр сиёсий жиҳатдан тарқоқ ва жуда ночор бир аҳволда эди. Бунга сабаб Туғлуқ Темур бошчилигидаги Мовароуннаҳр ҳукмдорларининг ноқобиллиги бўлган. Чигатой авлодига мансуб мўғул ҳукмдорлари юртни эплаб бошқара олмаганлар. Темур Чингизхоннинг гўгли Ўгадай авлодларидан Суйурғатмиш ва Маҳмудларни номига хон кўтариб, ўзи келгусида барпо этажак буюк салтанатга Мовароуннаҳрни таянч қилиб, шу ерда мазкур давлатнинг негизига асос солди.

Темур биринчи юришларини Хоразм ва Хуросондан бошлади, шундан сўнг Эронни бўйсундуришга киришди. 797/1395 йилда бошланган «беш йиллик» уруш давомида у Форсда Музаффарийлар сулоласини маҳв этди ва Ироқдан жалоирий Аҳмад ибн Увайсни қувиб чиқарди. Бироқ Темур давлатининг шимолий чегараси ҳимоясиз эди. Даштда унинг жиддий рақиби Тўхтамишхон эди. Оқўрда хони бўлмиш Тўхтамишхон ўзининг ўғуллардан иборат қанотини Кўк Ўрда билан бирлаштириб, утун Дашти Қипчоқнинг якка-ю ягона олий ҳукмдори бўлиб қолган эди. Темур 797/1395 йилда Дашти Қипчоққа бостириб кирди ва Москвагача ҳамда Аштархонгача етиб борди.

Бироқ Темурнинг асосий хатти-ҳаракати Яқин Шарқдаги бадавлат мусулмон ҳудудларини босиб олишга йўналтирилган эди. Бу мамлакатларнинг сиёсий тизимига Темурнинг юришлари ҳалокатли таъсир кўрсатган. Темурнинг Ҳинд юриши 800/1398-99 йилда Деҳлини талон-торож қилиш билан якунланди.

Бунинг оқибатида Тутлуқийлар сулоласининг таназзули тезлашди ва Жаунпур, Гужарот, Малва ҳамда Хондешда маҳаллий султонликларнинг юзага келиши учун йўл очиб берилди.

Ғарбда Усмонли султон Бойазид 1 нинг 805/1402 йилда Анқара яқинида Темур томонидан мағлуб этилиши Онадўлида туркман амирликларининг Усмонли султонларга ем бўлишини бир неча ўн йилга кечиктирди.

Темур Хитойга юриш қилишга тайёрланаётган кезларда ҳаётдан кўз юмди. Вафотидан олдин Темур ўз давлатини ўғиллари ва невараларига бўлиб берди. Аммо вақт ўтиши билан соҳибқирондан кўрқиб туйғуси йўқола борди ва пировард Темурийлар Хуросон ва Мовароуннаҳрда маҳаллий ҳукмдорлар даражасига тушиб қолишди. Тўғри, аввалига иккита йирик давлат юзага келди. Буларнинг бири Ғарбий Эрон ва Ироқда бўлиб, унингбошида Темурнинг ўғли Жалолуддин Мироншоҳ турарди. Темурнинг бошқа бир ўғли Шоҳруҳ эса Хуросонда, кейинроқ эса Мовароуннаҳрда ҳам ҳукмронлик қилган. Темур умрининг кўп қисмини юришларда ўтказган, Темурийлар эса XV асрда мусулмон дунёсининг шарқий қисмини жуда порлоқ маданият ўчоғига айлантirdилар. Уларнинг замонидан форс ва туркий (чиғатой) адабиётида жуда зўр ютуқларга эришилди, меъморчилик, ранг-тасвир санъатида, китобот борасида оламшумул муваффақиятлар қозонилди. Шоҳруҳнинг ўғли Улуғбек фалакиёт илмининг устози, ўз даврининг улуғ мунажжими сифатида танилди.

823/1420 йилга келиб, Темурнинг Эрон ва Ироқдаги мулкларининг ҳаммаси Шоҳруҳ қўлига ўтди, бундан ташқари, у Ҳиндистон ва Хитойнинг ҳам ҳокими бўлиб қолди. Унинг неvara жияни Абу Саид Усмонли Меҳмет Фотиҳ каби ўз даврининг энг қудратли ҳукмдори бўлган эди. Тўғри, унинг даврида ўзбеклар Амударё орқали босқинлар яшашда давом этдилар. Абу Саид Оқ Қўйунли Узун Ҳасан билан кураш олиб бораётган Қора Қўйунли Ҳасан Алийни қўллаб-қувватлаш ва Шоҳруҳнинг вафотидан кейин қўлдан кетган шимолий ҳудудларни қайтариш мақсадида 873/1468 йилда ҳарбий юриш қилди, бироқ бу юриш муваффақиятсиз тугалланди. Темурийлар ичида сўнгги йирик сиймо Ҳусайн Бойқаро бўлган. У Ҳиротда туриб, бутун Хуросонга ҳукмдорлик қилган. Унинг ҳукмдорлиги даврида Темурийлар маданияти ўз раvнақининг сўнгги босқичини кечирган. Ҳусайн Бойқаро саройида шоир Жомий билан Алийшер Навоий ҳамда рассом Беҳзод ижод қилишган.

Темурийлар дашт кўчманчиларидан келиб чиққан сўнгги йирик мусулмон сулоласи бўлган эди. Усмонли, Сафавий ва мўғуллар салтанатига ўхшаш лашқари жуда яхши таълим олган ва ўқ узувчи қуролларни қўллаган қудратли давлатларнинг кўтарилиши Евросиё даштларидан бўладиган кенг қўламдаги ҳужумларнинг дамини қирқди.

Озарбайжон ва Ироқ

782/1380	Қора Муҳаммад Турмуш
791/1389	Қора Йусуф
802/1400	<i>Темурнинг бостириб кириши</i>
809/1406	Қора Йусуф (ҳокимият тепасига қайтди)
823/1420	Искандар
841/1438	Жаҳоншоҳ
872-873/1467-1468	Ҳасан Алий

Оқ Қўйунлилар истилоси

Қора Қўйунлилар қабилалари иттифоқи мўғуллар бостириб киргандан кейин шарққа сиқиб чиқарилган туркманлардан ташкил топган. Бу иттифоқнинг ҳукмдор уруғи, афтидан, Ивэ деган ўғуз уруғидан бўлса керак. Уларнинг қароргоҳи Ван Урмийа кўлларининг шимол томонида жойлашган бўлиб, шу ердан Озарбайжонга ва Шарқий Онадўлига чегарадош ҳудудларга ўз таъсирларини аста-секин тарқата бошладилар.

Қора Муҳаммад Жалоирий султон Увайсининг хизматида эди, аммо унинг ўғли Қора Йусуф Табризни босиб олди. Шундан бошлаб Табриз Қора Қўйунлиларнинг пойтахти бўлиб қолиб, Қора Йусуф мустақил ҳукмронлик қила бошлади. Бироқ кўрпасига қараб оёқ узатмаган Қора Йусуф Темурга қарши жанг қилмоқчи бўлди. Бунинг оқибатида у Мисрга қочиб, Мамлуклардан паноҳ излашга мажбур бўлди ва Табризга 809/ 1406 йилдагина қайтди. Мустаҳкам оёққа туриб олгандан сўнг Қора Қўйунлилар ўзларининг рақиблари Оқ Қўйунлиларга қарши кураш бошлади. Шунингдек, улар Кавказда гуржиларга ва Ширвоншоҳларга қарши ҳамда Шимолий Эронда ўзларининг Темурий хўжаларига қарши ҳам кураш олиб бордилар. Қудратли Шоҳруҳ вафот этгач, Жаҳоншоҳ Ироқ, Форс, Кирмон ва ҳатто Уманни ҳам ўз ҳукмига олди. Пировард, у Дийарбакрдаги Оқ Қўйунлилар ҳукмдори Узун Ҳасанга ҳужум қилди. Бироқ Узун Ҳасан унинг қўшинини тор-мор келтирди. Жаҳоншоҳнинг ўзи эса ҳалок бўлди. Қора Йусуф замонидан берқ Қора Қўйунлиларга қарашли уруғ Бағдодда ҳукмдорлик қилар эди. Жаҳоншоҳ ўлимидан икки йил аввал шуни маҳв этди. Жаҳоншоҳнинг ҳалокатидан кейин унинг қувғинда юрган ўғли Ҳасан Алий Табризга қайтди. бироқ у Қора Қўйунлилар қўшинлари томонидан мадад топмай, 873/1408 йилда ўлдирилди. Сиёсий жиҳатдан олганда Қора Қўйунлиларнинг парвози Ироқ ва Ғарбий Эронда Элхонлар ҳукмронлиги хотима топганини билдиради, шунингдек, ғарбда Темурийларнинг ўз ҳокимиятини сақлаб қолишга уринишлари ҳам чиппака чиққандан дарак беради. Этник жиҳатдан олганда эса, туркманларнинг жам бўлиши Озарбайжоннинг этник жиҳатдан ҳам, тил жиҳатидан ҳам туркийлашиш жараёнини тезлаштирди. Қора Қўйунлиларнинг диний мансублигига келсак, кейинги манбаларда улар изчил шиалар сифатида таърифланади, бироқ ўша замондаги манбалар бу фикрни қатъий айтмайди. Ишонч билан шуни айтиш мумкинки, бу замонда Ғарбий Осиёдаги туркманлар ўртасида шиача қарашлар устивор бўлган. Сафавийларнинг юксалаши ҳам бу фикрга далил бўлиши мумкин.

66
Оқ қўйунлилар
780-914/1378-1508

Дийорбакр, Шарқий Онадўли, Озарбайжон

780/1378	Қора Йулук Усмон
839/1435	Ҳамза (842/1438 йилгача укаси Алий билан тахт талашган).
848/1444	Жаҳонгир
857/1453	Узун Ҳасан
882/1478	Халил
883/1478	Йақуб
896/1490	Бойсунқур
898/1493	Рустам
902/1497	Аҳмад Гўвда
903/1497	Мурод(Қумда)
903/1498	Алванд (Озарбайжонда, кейинчалик вафотига қадар (910/1504) Дийорбакрда)
903/1498	Муҳаммад мирзо (905/1500 йилга қадар Жиболда ва Форсда)
907-914/1502-1508	Мурод

Сафавийлар итилоси

Оқ Қўйунлилар Дийорбакрни марказ қилиб олган туркман қабилаларининг иттифоқи эди. Оқ Қўйунлиларнинг ҳукмдор тоифалари Бойундур деган қадимий ўғуз уруғидан чиққан. XIV аср ўрталарига мансуб Византия манбаларида бу гуруҳнинг Трабзунга ясаган босқинлари тилга олинади. Сулоланинг ҳақиқий асосчиси Қора Йулук Усмон бўлган. Унинг онаси Кунминг уруғига мансуб эди, ўзи эса Византия маликасига уйланган эди. Узоқ вақтлар мобайнида бу сулола Трабзун ҳукмдорлари билан яқиндан қалин алоқада бўлган. Қора Қўйунлилар амирига қарама-қарши ўлароқ, Қора Йулук Темургатобе бўлган, унинг томонида туриб, Анқара яқинида Бойазидга қарши жанг қилган (805/1402 йил) ва бунинг эвазига мукофот тарзида Дийорбакрни олган. Қора Қўйунлилар анча вақтга қадар ўз рақибларининг шарққа силжишларига тўсқинлик қилиб келганлар, аммо Оқ Қўйунлилар сулоласининг энг атоқли вакили Узун Ҳасан 872/1467 йилда Жаҳоншоҳни тор-мор келтирди. Темурий Абу Саидни мағлубиятга учратиб, у Оқ Қўйунлилар ҳокимиятини бутун Эронга (Хуросонгача), Ироққа ва Форс қўлтиғига ёйди.

Узун Ҳасаннинг ашаддий душманлари Усмонлилар эди. Улар XV асрда Онадўлидаги сўнги туркман амирликларини бирин-кетин қўлга олиб, шиддат билан Шарққа силжий бошладилар. Усмонлиларга қарши қурашда мадад олмоқ учун Узун Ҳасан Қарамонийлар билан иттифоқ тузди. Шунингдек, у Трабзунни Меҳмет Фотиҳнинг тажовузидан ҳам ҳимоя қилишга интилди, чунки Трабзуннинг сўнги ҳукмдорларига Узун Ҳасан қариндош бўларди; унинг хотини Деспина* византиялик эди. Узун Ҳасан замонида Оқ Қўйунлилар халқаро салмоққа эга бўлган салтанат курдилар. 868/1464 йилда улар Усмонли салтанатининг душмани бўлмиш Венесия билан дипломатик муносабатлар ўрнатдилар ва Венесия уларга қурол-яроғ ва аслаҳа-анжом етказиб бера бошлади. Шундай бўлишига қарамай, Узун Ҳасаннинг лашкари Усмонлиларнинг тўпларига дош беролмади; Тержон ёнидаги жангда (878/1473) Узун Ҳасан қақшатғич зарбага учради. Унинг ўғли Йақуб курашни давом эттирди, бироқ унинг замонида ўзаро низолар ва тахт талашилар туфайли сулоладан путур кетди. Оқ Қўйунлиларнинг иттифоқчилари Қарамонийлар Усмонлиларга бўйин эгди, бунинг устига Онадўли туркманлари ўртасида Сафавийлар шиавий ғояларни кенг тарғибот қилганлари оқибатида сунний мазҳабидаги Оқ Қўйунлилар ҳокимиятининг мафкуравий асосларидан ҳам путур кета бошлади. 906/1501 йилда шоҳ Исмоил Нахичавин яқинида Алвандни тор-мор келтирди, Оқ Қўйунлиларнинг сўнги ҳукмдори эса Усмонли султон Салимнинг ҳузурига паноҳ излаб боришга яажбур бўлган эди*. Мардиндаги (Дийорбакр) Оқ Қўйунлилар мустақил амирлигини эса Алванд ўзи тор-мор

бўлишидан бироз олдин маҳв этган эди. Шундай қилиб, бу сулоланинг ҳукмронлиги ҳамма жойда хотима топди.

67
Сафавийлар
907-1145/1501-1732

Эрон

907/1501	Исмоил I
930/1524	Таҳмосп I
984/1576	Исмоил II
985/1578	Муҳаммад Худобанда
995/1587	Аббос I
1038/1629	Сафий I
1052/1642	Аббос II
1077/1666	Сулаймон I (Сафий II)
1105/1694	Ҳусайн I
1135/1722	Таҳмосп II
1145/1732	Аббос III
1163/1749	Сулаймон II
1163/1750	Исмоил III
1166/1750	Ҳусайн II
1200/1796	Муҳаммад

Гарчи Сафавийлар туркий тидца сўзлашган бўлсалар-да, келиб чиқишларига кўра улар ҳар ҳолда курд бўлмоклари керак. Бу масалада бизнинг ихтиёримизда ишонарли маълумотлар йўқ, чунки Сафавийлар Эронда ҳокимиятларини мустақамлашлари биланоқ онгли равишда ўзларининг келиб чиқишларига тааллуқли маълумотларни сохталаштира бошладилар. Аммо шунисига шубҳа қилмаса бўладики, улар Онадўли-Дийорбакр-Озарбайжон ҳудудидаги, яъни туркман аҳолиси кўп бўлган ва муайян сиёсий таъсирга эга бўлган жойлардаги анча-мунча сулолаларга ўхшаб, дарвишлар муҳитидан чиқишган. Шайх Сафийуддин (735/1334 йилда вафот этган) Ардабилда Озарбайжон) сафавийа деган тасаввуф мазҳабига асос солди. Унинг ўзи афтидан сунний бўлган бўлса ҳам, мазҳабнинг фаолияти турли-турман куфрона қарашлар ва айниқса, шиачилик кенг тарқаган жойларда амалга ошди. Шунинг учун XV аср мобайнида мазҳаб ошкора шиалик тусига кирди.

Шарқий Онадўли туркманлари орасида аввал Қора Қўйунлилар ҳокимиятига, кейин эса Оқ Қўйунлилар ҳукмронлигига путур етказишни мақсад қилиб қўйган тарғибот кенг қулоч ёйди. 907/1501 йилда Исмоил ибн Ҳайдар Оқ Қўйунлилардан Озарбайжонни тортиб олди, кейинги ўн йил мобайнида бутун Эронни ўз ҳукмига бўйсундирди ва шундай қилиб, Сафавийлар давлатини барпо этди. Сафавийлар давлати орадан кўп ўтмай теократик давлат бўлиб қолди, негаки Исмоил ва унинг ворислари нафақат келиб чиқишларини Алийга олиб бориб боғлай бошладилар, балки айнаи чоқда, ўзларини «Биз шиа имомларимиз», деб эълон қилиб, авлиёликни ҳам даъво қила бошладилар. Уларни кўллаб-қувватлаган қизилбошлар деб аталган туркман қабилалари нафақат сиёсий устиворликларини, балки диний раҳнамоликларини ҳам эътироф этмоқлари зарур эди. Шу пайтга қадар лоақал расман бўлса-да суннийлик эътиқодига амал қилинган мамлакатда шиачилик давлат дини сифатида жорий қилинди. Эрон тарихида Сафавийлар даврининг фавқулодда аҳамияти ҳам бу ерда шиаликни жорий қилиш билан боғлиқдир. Ўшанда Эрон янгидан яқдиллик ва миллий бирлик туйғусига эга бўлди, бу эса унга бизнинг кунларимизга қадар ўзининг миллий характерини ҳам, ҳудудий яхлитлигини ҳам деярли ўзгармаган ҳолда сақлаб қолишга имкон берди.

Ҳарбий жиҳатдан Исмоилшоҳ ва унинг ворислари ўзларининг сунний қўшнилари — ғарбда Усмонлилар ва шимоли-шарқда туркман-ўзбекларнинг борган сари зўрайиб бораётган душманликларига рўпара келдилар. Шоҳлар Амударёдаги чегараларини зўр-базўр ушлаб туришарди, Ҳирот, Машҳад ва Гарахс каби чегарадаги шаҳарлар бот-бот қўлдан қўлга ўтиб

турарди. Мол-мулкни талаш ва қулларни қўлга киритиш мақсадида қилинадиган туркман босқинлари XIX асрнинг ўрталаригача давом этди. Сафавийларнинг янада хавфлироқ душмани XVI асрда қудратли бўлиб олган Усмонлилар эди. Салим Йовузнинг 920/1514 йилдаги Чалдирандаги ғалабаси ҳарбий тактика нуқтаи назаридан ҳам, ҳарбий устунлигини намойиш қилиш нуқтаи назаридан ҳам Усмонлиларнинг жуда зўр зафари бўлган эди. (Сафавийлар ҳам негадир Миср Мамлуклари каби тўплардан ва ўқ отувчи енгил қуроллардан фойдаланишда тийиниб келдилар). Шундан кейин кўп ўтмай Курдистон, Дийорбакр ва Бағдод Усмонлилар қўлига ўтди. Озарбайжоннинг ўзи ҳам тез-тез хужумлар остида қола бошлади. Кейинроқ Сафавийлар пойтахтиларини Табриздан бехатарроқ Қазвинга, яна бир неча муддатдан сўнг эса Исфажонга кўчирдилар.

Англиядаги қиролича Елизавета I, Испаниядаги Филипп II, Россиядаги Иван Йовуз, мўғул ҳукмдори Акбар каби буюк давлат арбобларининг кичик замондоши бўлган шоҳ Аббос I нинг ҳукмдорлиги Сафавийларнинг сиёсий қудрати энгюксак чўққига кўтарилганидан дарак беради. Айни чоққа шоҳ Аббос I замонида Сафавийларнинг маданияти ва тараққиёти ҳам ғоятда раванқ топди. Бу маданиятнинг нақадар буюк муваффақиятларга эришганини Исфажондаги меъморчилик иншоотларидан билса ҳам бўлади. Бизнинг кунларимизгача яхши сақланиб қолган бу иншоотла ржаҳонда тенгсиз ва беқиёсдир. Шоҳ Аббос I замонида Усмонлилар Озарбайжондан қувиб чиқарилди ва Шарқий Кавказ ҳамда Форс қўлтиғида Эроннинг таъсири кучайди. Европа билан дипломатик алоқалар ўрнатилди, савдо алоқалари ва маданий алоқалар кенгайди. (Тўғри, Усмонли салтанатига қарши кенг кўламда белгиланган сафавий-европа иттифоқи амалга ошмай қолди). Қизилбошларнинг сиёсий таъсирини сусайтириш учун шоҳ Аббос исломни қабул қилган гуржи ва черкеслардан ташкил топган соқчи муффразапар тузди. Бу катта қабилалар сардорларига эмас, шахсан шоҳ Аббосга садоқатли бўлиш ҳақида қасам ичган (*шоҳсеваллар*) туркман гуруҳларининг ўсишига олиб келди.

1077/1666 йилда шоҳ Аббос II нинг вафотидан кейин сулоланинг таназзули аён бўлиб қолди. Шарқда Сафавийлар ҳукмронлиги Афғонистонда Қандадоргача чўзилган эди. Аммо бу ҳудудда қадимдан суннийлар чуқур илдиз отгани учун кўпдан бери пишиб келаётган аксил шиалик кайфиятларининг портлашини кутиш мумкин эди XVIII аср бошида Афғонистоннинг сафавий ҳукмдори Мир Вайс ўзини мустақил деб эълон қидди. 1135/1722 йилда унинг ўғли Маҳмуд Эронга бостириб кирди ва Нодиршоҳ ҳокимият тепасига келгунга қадар бир неча йил мобайнида афғонлар мамлакатнинг катта қисмига эгалик қилди. Бундан кейин Сафавийлар хонадонининг айрим вакиллари қўғирчоқ ҳукмдорлар тарзида тахтга ўтқазилдилар, бироқ Сафавийларнинг чин ҳукмдорлиги 1145/1732 йилда тугаб бўлган эди.

68
Афшарлар
1148-1210/1736-1795

Эрон

1148/1736	Нодиршоҳ, Таҳмосп Қулихон
1160/1747	Одилшоҳ, Али Қулихон
1161/1748	Иброҳим
1161-1210/1748-1795	Шоҳруҳ (Хуросонда)
<i>Зандлар ва Қожарлар</i>	

Нодиршоҳ шимолий Хуросонда истиқомат қилган Афшар деган туркман қабиласининг сардори эди. Нодиршоҳ кейинчалик ўзи туғилиб ўсган жойларда Қалъат-и Нодирий деган мустақам қалъа қурди ва хазинасини шу ерда асради. Бу даврда Сафавийлар сўнгги нафасларини олаётган кезлар эди. Эроннинг кўп қисмини афғонлар ишғол қилганди. Дастлабки Сафавийларнинг жуда зўр ҳаракатлари билан бунёд этилган мамлакатнинг миллий бирлиги кунпаякун бўлиши муқаррардек эди. Эроннинг ҳудудий яхлитлигини тиклаш вазифаси Нодиршоҳ зиммасига тушди. У буни бажарди, аммо мамлакатнинг молиявий аҳволини ва иқтисодиётини издан чиқариш эвазига бажарди.

Нодирнинг ҳокимият сари йўли унинг Сафавий ҳукмдори Таҳмосп II нинг қўлида хизмат қилишидан бошланган. Шу абадан у «Таҳмосп Қулихон», яъни «Тоҳмоспнинг қули» деган юмни қабул қилган. У Эроннинг ҳамма жойидан афғон босқинчиларини қувиб чиқаришга киришди. 1140/1727 йилда бу мақсадига эришгач, Таҳмосп бунинг эвазига уни Хуросон, Кирмон, Сийстон ва Мозандаронга ҳоким этиб тайинлади. Бунчалик катта ҳудуд ихтиёрига ўтгандан кейин Нодир ўзини мустақил ҳукмдор сифатида тута бошлади ва ҳатто ўз тангасини зарб қилдирди. Нодир ташқи душманларини ҳам унутгани йўқ: 1143/1730 йилда у Озарбайжондан ва Ҳамадондан Усмонлиларни қувиб чиқарди ва Кавказ орқали Доғистон ичкарасига кириб борди. Таҳмосп Туркия ва Россия билан Эрон манфаатларига унча мос тушмайдиган битим тузган эди. Нодир шуни баҳона қилиб, Таҳмоспни тахтдан ағдарди ва унинг ўрнига бошқа бир Сафавий шаҳзодани кўғирчоқ ҳукмдор сифатида тахтга ўтказди, 1148/1736 йилда эса ўзини шоҳдеб эълон қилди. Шу кезларда, афтидан, Нодир Эрон билан Туркия ўртасида кўпдан бери давом этиб келаётган шиа-сунний низоларига чек қўйишга уринган кўринади. У давлат дини сифатида "ўн икки имом" тарафдорларининг шиачилигидан воз кечганини эълон қилди)ва унинг ўрнига янги динни жорий қилди. Бу «янги» дин шиачиликнинг анча юмшарган шакли бўлиб, унинг етакчиси олтинчи имом Жаъфари Содиқ бўлмоғи керак эди. Аммо муросаи-мадора йўлида қилинган бу ҳаракат амалда Усмонлилар билан муносабатдаги кескинликнинг юмшашига сабаб бўлмади.

Узлуксиз урушлар ниҳоят хазинани шип-шийдон қилди ва бу Нодирни 1151-1152/1738-1739 йидда Ҳиндистонга юриш қилишга мажбур этди. Бу юриш жуда зўр ғалаба билан якунланли. Бу юриш оқибатида бобурий Муҳаммадшоҳ Ҳинд дарёсининг шимоли ва гарбидаги ҳамма вилоятлардан воз кечишга ва жуда катта миқдорда ўлпон тўлашга мажбур бўлди. Бу ўлпонни олган Нодиршоҳ Эрон аҳолисини уч йилгача ҳил солиқдан озод этишини эълон қилди. 1154/1741 йидда Нодирга суиқасд қилинди. Суиқасдда унинг ўғли Ризо қулининг ҳам қўли бор, деб тахмин қилинади. Шундан сўнг Нодирнинг феъли-атвори айнади. Унинг ҳатти-ҳаракатларида шафқатсизлик ва қаттиқ қўллик кучайди. У солиқларни оширди. Булар вилоятларда исёнларга сабаб бўлди. Ниҳоят, 1160/1747 йидда бир гуруҳ Афшар ва Қожор саркардалар уни ўлдиришди. Шундан кейин Нодиршоҳнинг икки жиёни тахтга чиқди, улардан сўнг Нодирнинг невараси Шоҳруҳ салкам эллик йил мобайнида Хуросонга эгалик қилди, бироқ шон-шухрат Нодир билан бирга кетган, Эрон бутунлай ҳолдан тойиб битган эди, шунинг учун Зандлар сулоласининг ҳукмронлиги билан келган нисбатан тинчлик ва равнақ замони халқнинг жонига оро кирди.

69
Зандлар
1163-1209/1750-1794

Эрон

1163/1750	Муҳаммад Каримхон
1193/1779	Абу-л-Фатҳ Муҳаммад Алий
1193-1195/1779-1781	Содиқ (Шерозда)
1193-1199/1779-1785	Али Мурод (Исфохонда)
1199/1785	Жафар
1203-1209/1789-1794	Лутф Алий

Ҳокимият тепасига Қожорлар сулоласи келди

Нодирнинг вафотидан кейин содир бўлган бошбошдоқликлардан фойдаланиб, Эрон вилоятларида ҳокимиятни турли-туман ҳарбий саркардалар босиб олдилар. Келиб чиқишига кўра афгон бўлган Аҳмад Дурроний Кандаҳорда салмоқли афгон давлатини барпо қилди. Унинг таркибига шимоли-ғарбий Ҳиндистоннинг Нодир босиб олган ҳудудлари кирарди. Хуросонда сўқир афшарий Шохруҳ жуда катта қийинчиликлар билан ҳокимиятни қўлида сақлаб қолди. Мозандаронда ҳокимият Қожор қабиласининг сардори Муҳаммад Қожар қўлига ўтди. Озарбайжонда эса, Нодирнинг яна бир саркардаси ҳокимият тепасига кедди. Унинг номи Озод бўлиб, у ҳам келиб чиқишига кўра афгон эди. Жанубий Эронда Бахтийор қабиласининг сардори Алий Мардон ҳал қилувчи куч эди. У Исфохонни босиб олди ва у ерда тахтга қўғирчоқ шоҳтарзида сафавий Исмоил III ни ўтқазди (1163/1750). Алий Мардоннинг муовини ва иттифоқчиси Муҳаммад Карим Занд деган саркарда бўлиб, у Лур қабиласидан келиб чиққан, лекин зодагон эмас эди. Алий Мардон ўлдирилгандан кейин Муҳаммад Жанубий Эроннинг якка ҳукмдори бўлиб қолди.

Озод Муҳаммад Каримга жангсиз таслим бўлди, аммо жамики Эрон устидан ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олгунга қадар Каримхон Қожор Муҳаммад Ҳасанга қарши анчагача кураш олиб боришга мажбур бўлди. Маҳаммад Каримхон шоҳ унвонини қабул қилмади ва мамлакатни Шероздан туриб, сафавий Исмоил III нинг вакили сифатида бошқарди. Муҳаммаднинг салкам ўттиз йиллик ҳукмдорлиги шафқат ва адолат байроғи остида ўтди. У ўзини маърифатла подшо сифатида кўрсатди ва мамлакатнинг гуллаб-яшнаши учун кўп иш қилди. Бошқа ишлар қаторида у Форс қўлтиғидаги Бушир орқали Англия билан савдо алоқаларини рағбатлантирди. Аммо Муҳаммаднинг вафотидан кейин сулола вакиллари ўртасида тахт талаш бўлиб, ҳалокатли ихтилофлар бошланди. Пировардида тахтни Алий Мурод эгаллаб олди. Бироқ кўп ўтмай, у вафот қилди. Унинг вориси Жафар ҳукмдорлик қилган кезларда Зандларнинг рақиблари Қожорлар шу қадар зўрайиб кетишдики, Зандлар уларга Исфохонни беришга мажбур бўлишди. Сўнги занж Лутф Алийхон қобилиятли саркарда эди. У Қожорларга қарши ҳарбий ҳаракат бошлаб, бироз устунликка ҳам эришди, аммо 1209/1794 йида у Кирмонда Оға Муҳаммаднинг қўлига асир тушиб қолди. Оға Муҳаммад уни ваҳшийларча ўлдирди. Шундан сўнг бутун Эрон Қожорлар қўлига ўтди.

70
Қожорлар
1193-1343/1779-1925

Эрон

1133/1721	Фатҳ Алийхон (мозандарондаги
1163/1750	Муҳаммад Ҳасанхон кабилаларнинг
1184/1770	Ҳусайн Қулихон
1193/1779	Оға Муҳаммад
1212/1797	Фатҳ Алийшоҳ
1250/1834	Муҳаммад
1264/1848	Носируддин
1313/1896	Музаффаруддин
1324/1907	Муҳаммад Алий
1327-1343/1909-1925	Аҳмад

Паҳлавий сулоласинг шоҳлари

Қожор деган туркман қабиласи Каспий соҳилидаги Астробод яқинида, афтидан мўғуллар давридан истиқомат қилган. Кейинчалик улар қизилбошлар гуруҳи таркибида Сафавийларга тарафдор бўлиб чиққан еттита йирик туркман қабилалари қаторига кирган.

XVIII аср бошида Сафавийлар салтанатининг таназули аниқ кўриниб қолганда катта-катта ниятларни кўзлаган Қожор сардорлари Эрон ишларида фаол иштирок эта бошладилар. Соф маҳаллий манфаатлар доирасидан чиқадиган бундай ишлари учун улар Нодиршоҳнинг жазоларига рўпара келгандилар, бироқ улар бунга матонат билан дош бердилар ва Нодиршоҳнинг вафотидан кейин ўз мулкларини Шимолий Эрон ҳисобига Озарбайжонга қадар кенгайтirdилар. Бўлғуси шоҳ Оға Муҳаммад 1170/1754 йилда Озарбайжонга ҳукмдор бўлган эди. Олий ҳокимият учун Шероз Зандлари билан курашда Қожорлар ғолиб чиқдилар. Бир неча муддат мобайнида Гуржистон яна Эронга қарам бўлиб қолди; афшарий Шоҳрух Хуросондан четлаштирилди. Шундай қилиб, қаҳри қаттиқ Оға Муҳаммад сулоланинг асосчиси бўлди. Унинг ҳаддан зиёд ёвузлиги қисман шу билан изоҳланадики, болалигида Нодирнинг жиёни Одилшоҳнинг буйруғи билан бичишган эди. Оға Муҳаммад замонида Эрон ҳозирги дунёнинг тўла ҳуқуқли давлатига айланди, халқаро ишларда муҳим стратегик ва иқтисодий аҳамият касб эта бошлади. Унинг ҳукмронлиги даврида Техрон пойтахт бўлди (1200/1786 йил) Унга қадар Техрон кўримсиз ва аҳамиятсиз бир шаҳар эди. Шу даврдан бошлаб мамлакатнинг бутун ҳаётини бу шаҳар оҳанрабодай ўзига жалб қила бошлади. Бу ҳол ҳозир ҳам давом этмоқда.

Европа давлатлари билан мунтазам ва доимий дипломатик алоқалар Фатҳ Алийшоҳ ҳукмронлик қилган даврлардан бошланган. У пайтларда Шарққа олиб борувчи йўлларда жуда муҳим стратегик мавқени эгаллаб турган Эрон бир томондан Англиянинг, иккинчи томондан Наполеон Фарангистонининг диққат-эътиборини тортган. Фарбнинг бундай манфаатдорлиги берган самаралардан бири шу бўлдики, форс армиясида ишни европача уюштириш жорий бўлди ва аскарлар янгича усулларда ўргатила бошланди. XIX аср мобайнида Эрон доимий равишда чор Россиясининг ҳужум қилиб қолишидан хавотирда яшади. 1243/1828 йилдаги Туркмончой битимига кўра, Эрон Шарқий Арманистон ва Кавказга бўлган ҳамма даъволаридан воз кечди, аммо русларнинг Ўрта Осиёга тажовузи Эроннинг шимоли-шарқий чегараларигатаҳдид соларди. Анча вақтга қадар Қожорлар Сафавийлар ва Нодиршоҳнинг шарқда қолдирган меросидан кўнгил узолмай юрдилар. Афғонистон билан Ҳирот туфайли тортишувлар эса 1273/1857 йилгача давом этди.

Улуғ давлатларнинг бир-бирларидан хавотир олишлари ва Носируддиншоҳнинг маккорлиги шунга олиб келдики, Эрон ўзининг худудий яхлитлигини Усмонли салтанатига қараганда анча кўп даражада сақлаб қола олди. Аммо шунга қарамай, ҳарбий чиқимлар ва шоҳ оиласининг ҳамшамдорлиги халқни борган сари ажнабий қарзлар бўйинтуруғига қаттиқроқ боғлади ва шу

билан мамлакат Европадавлатларига иқтисодий жиҳатдан кўпроқ қарам бўлиб қолди. Носируддинга қараганда ғайрати сустроқ бўлган Музаффаруддин замонида бир мунча сиёсий озодлик ва конституцийавий талабни оддинга сурган ҳаракат бошланди. Шоҳ бу талабларни 1906 йилда бажаришга мажбур бўлди. Энди Қожорларнинг обрўи анча тушиб, ўзлари заифлашиб қолган эдилар. Биринчи жаҳон урушида Эрон расман бетараф қолган эди, бироқ шунга қарамай, унинг ҳудудида турк, рус ва инглиз қўшинлари жанг қилишди. урушнинг охирида вилоятларда турли-туман ғалаёнлар ва ажралишга интилишлар юз берди. Шунинг учун салтанатнинг бош қўмондони Ризохон кўп ҳам қийналмасдан Миллий мажлиснинг Қожорлар сулоласини тахтдан четлаштириш ҳақида қарор чиқаришга эришди (1924), шундан сўнг унинг ўзи Ризошоҳ Паҳлавий номи билан Форс тахтини эгаллади. Кейин эса унинг ўғли Муҳаммад Ризо ҳукмронлик қилди.

X АФҒОНИСТОН ВА ҲИНДИСТОН

71
Ғазнавийлар
366-582/977-1186

Хуросон, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон

366/977	Носиру-д-давла Сабук тегин (Сомонийлар ноиби)
387/997	Исмоил
388/998	Йамину-д-давла Маҳмуд
421/1030	Жалолу-д-давла Муҳаммад
421/1031	Шиҳобу-д-давла Масуд I
432/1041	Муҳаммад (<i>иккинчи марта</i>)
432/1041	Шиҳобу-д-давла Мавдуд
441/1050	Масуд II
441/1050	Баҳоу-д-давла Алий
441/1050	Иззу-д-давла Абдуррашид
444/1053	Қиваму-д-давла Тўғрул (ҳокимиятни тортиб олган)
444/1053	Жамолу-д-давла Фаррухзод
451/1059	Зоҳиру-д-давла Иброҳим
492/1099	Алоу-д-давла Масуд III
508/1115	Камолу-д-давла Шерзод
509/1115	Султону-д-давла Арслоншоҳ
512/1118	Йамину-д-давла Баҳромшоҳ
547/1152	Муиззу-д-давла Хусравшоҳ
555-582/1160-1186	Тожу-д-давла Хусрав Малик

Ғазнавийлар мулкани гуржилар босиб олди

350/961 йилда Сомонийлар амири Абдулмаликнинг вафотидан сўнг Хуросондаги Сомонийлар лашкарига қўмондонлик қилган туркий қул Алп тегин ўз фойдасини кўзлаб, ҳокимиятда ўзгаришлар ясамоқчи бўлди. Аммо унинг бу уриниши беҳуда кетди ва у бир қисм лашкари билан шарқий Афғонистондаги Ғазна шаҳрига чекинишга мажбур бўлди. Бу ерда Сомонийлар салтанатининг бир чеккасида Алп тегиндан кейин 366/977 йилда ҳокимият тепасига Сабук тегин келгунча мажусий Ҳиндистон билан ёнма-ён туркий қуллардан чиққан яна бир нечта саркарда Сомонийлар номидан ҳокимиятни бошқардилар. Сабук тегин Ғазнавийлар ўртасида Ҳиндистонни талон-тарож қилиш ва қул асир олиш мақсадида у ерга босқинлар уюштиришни одат қилди. Унинг ўғли Маҳмуд бутунлай мустақил ҳукмдор бўлиб олиб, муслмон дунёсида кофирларни қон-қақшатувчи ҳукмдор сифатида донг чиқарди. У Ганг дарёси ҳавзасига бостириб кириб, Муттра ва Канавж шаҳарларигача ҳамда Катхиявар ярим оролигача етиб бориб, Сомнат шаҳридаги машҳур буддийлар ибодатхонасини кунпаякун қилди. Шимолда эса у ўз чегараларини рақиби Қорахонийлар ерлари билан чегарадош қилиб, Амударё бўйлаб белгилади ва Хоразмни ишғол қилди. Маҳмуд ғарбда собиқ Сомонийлар вилояти Хуросонни Қорахонийлар ҳужумларига қарши ҳимоянинг таянч марказига айлантирди ва умрининг охиридағарбий Эрондаги Пай ҳамдаҲамадон шаҳарларига юриш қилиб, уларни Буийлардан тортиб олди (420/1029).

Маҳмуднинг вафоти арафасида унинг салтанати Аббосийлар халифалиги ўзининг илк даврида равнақ топган пайтидаги ҳолатидан кейин иккинчи ўринда турадиган жуда бепоён, жуда қудратли давлат бўлди. Маҳмуд салтанатнинг қудратини барқарор қилувчи жанговор кўшинга эга эди. Бундан ташқари, султон Маҳмуд давлатни бошқариш ва маданият соҳасида форсларнинг тартибларини бажону дил қабул қилиб, Ғазнавийларни ўзлари келиб чиққан

мажусий туркий муҳитдан бутунлай ажратиб ташлади. Аммо унинг ўғли Масуд замонида Маҳмуд барпо этган салтанатдан ғарбий қисми ажралиб кетди: Хуросон билан Хоразм Салжуқийлар қўлига ўтди, XI асрнинг ўртаси Салжуқийлар билан Сийистон ва ғарбий Афғонистон учун қурашда ўтди. 451/1059 йилда Иброҳим тахтга чиққандан кейин (Салжуқийлар ўз ниятларига эришгандек бўддилар; ярим асрдан ортиқроқдаюм этган тинчлик замони бошланди. Энди шарқий Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон билан чегарадош бўлиб қолган Ғазнавийлар давлати ўз диққат-эътиборини кўпроқ Ҳиндистонга қаратди. XII аср бошида Салжуқий султон Санжар Ғазнавийлар ишига бот-бот аралашиб турди. Баҳромшоҳдавридаги энг асосий воқеа ғурий Алоуддин Жаҳонсўз томонидан 545/1150-51 йилда Ғазнанинг кунпаякун қилиниши бўлди. Марказий Афғонистонда Ғурийларнинг юксалиши сўнги Ғазнавийларнинг ҳокимиятини бутунлай сусайтирди: ғурий Ғиёсуддин Муҳаммад бу сулолани 582/1186 йилда узил-кесил тор-мор келтургунгача Хусравшоҳ билан Маликшоҳ моҳият эътибори билан фақат Панжобдагина ҳукмдорлик қилдилар.

72
Ғурийлар
390-612/1000-1215

Хуросон, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон

1. Ғурдаги, кейин Ғазнадаги асосий уруғ

?	Муҳаммад ибн Сурий
401/1011	Абу Алий
?	Шис
?	Аббос
?	Муҳаммад
?	Қутбуддин Ҳасан
493/1100	Иззуддин Ҳусайн
540/1146	Сайфуддин Сурий
544/1149	Баҳоуддин Сом I
544/1149	Алоуддин Ҳусайн
556/1161	Сайфуддин Муҳаммад
558/1163	Ғийосуддин Муҳаммад
599/1203	Шихобуддин (ёки Муиззуддин)
?	Муҳаммад (569/1173 йилдан Ғазнада ҳукмдор)
602/1206	Ғийосуддин Маҳмуд
609/1212	Баҳоуддин Сом 11
610/1213	Алоуддин Отсиз
611-612/1214-1215	Алоуддин (ёки Зийоуддин) Муҳаммад

Бу уруғнинг мулкларини Хоразмшоҳлар босиб олди

2. Бомийон ва Тўхаристондаги уруғ

540/1146	Шамсуддин Муҳаммад
558/1163	Баҳоуддин Сом
588/1192	Жалолуддин Алий
602-612/1206-1215	Фаҳруддин Масуд

Бу уруғнинг мулкларини Хоразмшоҳлар босиб олди

Афғонистоннинг марказий қисмидаги Ғур одам қадами етиши қийин жой. Қадимий араб геофафлари учун Ғур кўп замонлар «номаълум ўлка» бўлиб келган. Бу ерни қуллар макони деб билишган, холос. Бу ерда истиқомат қилувчи эроний-жангари тоғлиқлар деярли XI аср ўрталаригача ҳам мажусий бўлиб қолганлар. Шу аср мобайнида Ғурга Ғазнавийлар босқинлар ясаб туришган ва Шансабоний уруғига мансуб маҳаллий сардорларни ўзларига қарам қилганлар. Аммо XII аср бошида ғазнавийларнинг толеъ юлдузи хира тортиб қолди ва Ғур вилояти Салжуқийлар таъсирига тушди. Маълумки, Ғурийлар сулоласининг тарихга кирган биринчи ҳукмдори Иззуддин Ҳусайн Санжарга хирож тўлаб турган. Ғазнавий Баҳромшоҳнинг заифлашиб бораётган ўз мавқеини тиклашга қаратилган уринишларига жавобан Ғурийлар Ғазнани вайрон қилиш (545/1150-51 йилда) ва кейинчалик Шарқий Афғонистондаги Ғазнавийлар мулкани эгаллаб олиш билан жавоб бердилар. Алоуддин Ҳусайннинг ғарбдаги босқинчилик интилишларига аввал Санжар тўсқинлик қилиб турди, аммо орадан кўп ўтмай Хуросонда Салжуқийлар султонлиги қулагандан кейин, Ғурийлар деярли Каспий денгизидан Шимолий Ҳиндистонгача чўзилган улкан давлат барпо этдилар. Бу жараёнда улар Ғазнавийларнинг жиҳод анъанасини маъқул кўриб, уни давом эттирдилар.

Бу салтанатни барпо этганлар ака-ука Ғиёсуддин Муҳаммад ва Муиззуддин Муҳаммадлар

бўлди. Уларнинг биринчиси, асосан, ғарбда ҳаракат қилди, иккинчиси эса Ҳиндистонда фаолият кўрсатди. Бомийонда ва Амунинг юқори оқимидаги ерларда Ғурийлар сулоласининг бошқа уруғи ҳукмдор эди. Ғийосуддин тубжой ғурийлардан ватуркий кулларнинг ҳар ерда ҳозир ҳарбий муфразаларидан фойдаланиб Хоразмшоҳларга қарши кураш олиб борди. Бир неча муддат мобайнида у Хоразмнинг ўзини ҳам ишғол қилди, вафотидан олдинроқ эса, у Ғарбда Бистомгача бутун Хуросонни эгаллади.

Афтидан, салтанатнинг яхлитлигини таъминлаш учун ғурийларда одам кучи етишмас эди. Ҳолбуки, уларнинг рақиблари бўлмиш Хоразмийлар Ўрта Осиё даштларида ўз қўшинларининг сафларини бемалол тўлдириб ола билардилар. 602/1206 йилда Муиззуддин вафотидан кейин сулола ичида ўзаро низолар бошланди. Ғурийларнинг бир гуруҳ туркий саркардалари Ғазнада ўзларини мустақил деб эълон қилишди. Бундан фойдаланган Хоразмшоҳ ғурийлар ҳудудига бостириб кирди ва уларнинг мулкларини ўз давлатига қўшиб олди. Аммо бу гал Хоразмшоҳ ҳукмронлиги узоққа бормади. Чунки, орадан кўп ўтмай мусулмон дунёсининг жамики шарқий қисми Чингизхон мўғулларининг истилосига учраб, поймол бўлди.

Бундан ташқари, Шимолий Ҳиндистонда Муиззуддиннинг туркий саркардалари ғурийларнинг сиёсати ва анъаналарига амал қилишда давом этдилар, сўнги ғурийлардан бири эса Лахўрда Қутбуддин Айбакни ҳукмдор қилиб қўйди.

Шимолий Ҳиндистон

1. Муиззий сулоласи ёки «Қул султонлар»

602/1206	Қутбуддин Айбак
607/1210	Оромшоҳ
607/1211	Шамсуддин Элетмиш (Элтутмиш)
633/1236	Жалолуддин Розийа Бегум
637/1240	Муиззуддин Баҳромшоҳ
639/1242	Алоуддин Масудшоҳ 1
664/1246	Носируддин Маҳмудшоҳ I
664/1266	Ғиёсуддин Балбан
686/1287	Муиззуддин Кай Қубод
689/1290	Шамсуддин Кайумарс

2. Халжийлар

684/1290	Жалолуддин Ферузшоҳ II
695/1296	Рукнуддин Иброҳимшоҳ 1
695/1296	Алоуддин Муҳаммадшоҳ I
715/1316	Шиҳобуддин Умаршоҳ
716/1316	Қутбуддин Муборакшоҳ
720/1320	<i>Носируддин Хусрав ҳокимиятни зўрлик билан эгаллаб олган.</i>

3. Туғлуқийлар

720/1320	Ғийосуддин Туғлуқшоҳ 1
725/1325	Ғийосуддин Муҳаммадшоҳ 11
752/1351	Маҳмуд
752/1351	Ферузшоҳ III
790/1388	Ғийосуддин Туғлуқшоҳ II
791/1388	АбуБакршоҳ
792/1390	Носируддин Муҳаммадшоҳ III
795/1393	Алоуддин Сикандаршоҳ II
795/1393	Носируддин Маҳмудшоҳ II
797/1395	Нусратшоҳ (Маҳмудшоҳ II билан тахтга даъволашган).
801/1399	Маҳмудшоҳ II (<i>иккинчи марта</i>)
816-817/1413-1414	Давлатхон Лўдий

4. Саййидлар

817/1414	Хидрхон
824/1421	Муиззуддин Муборакшоҳ II
838/1435	Муҳаммадшоҳ IV
849-855/1446-1451	Алоуддин Оламшоҳ

5. Лўдий сулоласи

855/1451	Бахлул Лўдий
894/1489	Низомхон Сикандар II
923-932/1517-1526	Иброҳим II

Бу сулоланинг мулкларини Бобурийлар босиб олган

6. Сурийлар (афғонлар)

947/1540	ШершоҳСур
952/1545	Исломшоҳ
961/1554	Муҳаммад V Одилшоҳ
961/1554	Иброҳим III
962/1555	Аҳмадхон Искандаршоҳ III

Бу сулоланинг мулкларини узил-кесил Ҳумойун бошчилигидаги Бобурийлар босиб олган

Ҳинд водийсининг қуйи қисмига исломни *улавий* халисйаларнинг ноиблари олиб келган эдилар. 82/711 йилда Муҳаммад ибн Қосим Синдда узил-кесил янги динни тарқата бошлади. Синд кейинги уч аср мобайнида исломнинг таянчи бўлиб қолди. Тўғри, бу даврда мазкур жойдаги мусулмон жамоаларининг бир қисми шиа-исмоилийа мазҳабининг таъсирига ҳам тушган эди. Мазкур мазҳаб турғиботчилари бу даврда мусулмон дунёсининг жуда кўп қисмида — Шимолий Африкагача бўлган ҳудудда иш юритишарди. Яқин Шарқ мусулмонлари билан Гужарот соҳили, Бомбай ва Дакан ўртасида савдо алоқалари мавжуд эди. Бу алоқалар қадимда мавжуд бўлган савдо алоқаларига ўхшар эди-ю, аммо мамлакатнинг ички ҳудудларига, яъни ярим оролнинг асосий қисмига етиб борган эмас эди.

Шимолий Ҳиндистон Ғазнавийлар ҳужумига рўпара келганидагина мусулмонларнинг ҳарбий қудратининг нима эканлигини англаб етдилар. 417/1026 йилга келиб, Ғазнавийлар маҳаллий сулолаларни тор-мор келтирдилар, хусусан, Вайҳинд Ҳиндушоҳларини абгор қилдилар. Ражпутананинг кўпгина ҳукмдорларини хирож тўлашга мажбур этдилар. Уларнинг қўшинлари Гужарот ярим оролида Сумнотгача, Калинжар ва Банорасгача бориб етдилар. Гарчи Маҳмуд Ғазнавий Ҳиндистон бутпарастларининг додинп берган ҳукмдор сифатида донг чиқарган бўлса-да, у кўр-кўрона таассубга берилган эмас; унинг ҳиндиларнинг ҳаммаси ёппасига исломга киритиш ёхуд уларни қириб ташлаш мақсали бўлмаган. Ғазнавийлар қўшинининг анчагина қисмини ҳиндн муфразалари ташкил қиларди. Уларни ҳарбий хизматга олишда нсломни қабул қилишлари асосий шарт қилиб қўйилмаган бўлса керак, албатта. Шимолий Ҳиндистон Ғазнавийлар учун биринчп навбатда молиявий жиҳатдан катта аҳамиятга эга эди, чунки бу мамлакат битмас-туганмас хазиналар мамлакати сифатида донгтаратган эди; бу ернинг одамларидан истаганча қул олиш мумкин эди. Шунга қарамай, Ғазнавийлар Панжобни эгаллаб, уни ўзларининг Ҳиндистондаги доимий таянч нуқталарига айлантirdилар. Улар ҳукмронлигининг сўнггига келганла эса, пойтахт Лаҳур бўлиб қолди.

Шундай қилиб, XII аср охири ва XIII аср бошида Муиззуддин Ғурий ўз саркардалари билан биргаликда Ҳиндистон устига қилган юришлари учун Панжоб қулай ватайёр майдон бўлди. У сўнгги Ғазнавийнинг қўлидан Панжобни тортиб олиб, Ганг водийсига бостириб кирди ва маҳаллий Ражпутана ҳукмдорларига қарши курашни бошлади: аввал (588/1192 йилда) Ажмар ва Дехлиннинг қудратли подшоси Чоҳамона (ёки Чавҳон) сулоласига мансуб Притхвий Рож III ағдарилди, кейин 590/1194 йилда Банорас ва Канавжда ҳукмдорлик қилган Гаҳадавал сулоласига мансуб подшо Жайачандра маҳв этилди. Муиззуддиннинг саркардаларидан бири туркий Қутбуддин Айбак хўжаси ҳаётлик вақтида унинг Ҳиндистондаги мулклариде, султон Хуросонга кетишга мажбур бўлган пайтларида унинг ўрнига ҳукмдорлик қилиб турди, Панжобда ва Жамна-Ганг водийсидаги Дўабда Ғурийлар босиб олган жойларни Айбак қўлида сақдаб қола билди ва Гужарот устига босқинлар ясаб турди. Яна бир саркарда Ихтийоруддин Халжий Бихбрга ва Бенгалиягача етиб борди. У Гаурни (Лаҳнавати) ўзининг таянч нуқтасига айлантirdи ва ҳатто Ассомга ҳужум қилди. Айни Ғурийлар ва уларнинг саркардалари замонида Шимолий Ҳиндистонда ислом мустаҳкам қарор топа бошлади: қадимий маҳаллий

ҳинди сулолалари сахнани тарк этишга мажбур бўлишди ва уларнинг ўрнига бир нечта мусулмон султонлиги майдонга келди. Айки чоқда шуни ҳам таъкидлаш керакки, туркий-афгон ҳарбий истилосининг марказидан олис ҳудудларда Деҳли султонлиги батамом қуламагунга қадар ҳокимиятни маҳаллий ҳинди ва. айниқса, Ражпутана сардорлари бошқаришни давом этдилар.

602/1206 йилда Муиззуддин вафот этгандан сўнг Лаҳўрда ҳокимият тепасига Айбак чиқди. У мамлакатни Ферузқуддаги Ғурий султони номидан малик сифатида идора этди. Шу пайтдан бошлаб, Ғазна ва Ғурийлар салтанатининг афкон қисми Ҳиндистондан ажратиб олинди ва қисқа муддат аввал Хоразмшоҳлар қулига, кейин мўғулларга ўтди. Айбакни ва унинг 689/1290 йилгача ҳукмронлик қилган ворисларини кўпинча «Қул султонлар» деб аташарди. ҳолбуки, фақат уч кишигина, яъни Айбакнинг ўзи, Элэтмиш ва Бабанлар келиб чиқишига кўра қул бўлган эдилар. Улар тахтга чиқишларидан анча олдин ўз хўжаларининг розилиги билан эркинликка чиқиб олгандилар. Бу султонларни «Қул султонлар*» деган ном билан бирлаштиришга яна бир жиҳатдан асос йўқ: улар битта эмас, учта ҳар хил уруғга максуб эдилар. Элар етмиш амалда Деҳли султонлигини барпо этган одам булди. Унинг замонида авваллари Муиззуддиннинг саркардаси Носируддин Қабоча тасарруфида бўлган Синд кўшиб олинди. Элэтмиш ўз мулкларига Хоразмшоҳларнинг бостириб киришига йўл қўймади, аммо 639/ 1241 йилда Укчагача бордилар. Тахт устига заиф султонлар бири кетиб, бири келабошлади, улар билан бирга эса, ихтилофлар ва низолар келди. Ниҳоят, бир замонлар етмишнинг қирқта туркий қулдан ташкил топган ва чиҳилгон номи билан машҳур бўлган муфразаеига кирган сергайрат ва шижоатли Балбан султон бўлгандан кейингина султонликнин яхлитлиги яна тикланди. Балбан ўз хўжасининг ишини давом эттириб, форслардаги подшолик тузуми тартибларидан андоза олган ҳолда бир қатор ҳарбий ва маъмурий ислоҳотлар ўтказди ва султонликда мустаҳкам барқарорлик жорий этди. Бошқа мусулмон дунёси билан маънавий ва ахлоқий алоқадар мустаҳкамланди, Элэтмиш аббосий халифа ал-Мустансирдан мустақиллик олмоқчи эди, аммо сўнги Бағдод халифаси ал-Мустасим ўлдирилгандан кейин ҳам Муиззий султонлари яна анча вақтгача унинг номига танга зарб қилишда давом этдилар. Буларнинг бари суннийлик мазҳабига интилиш кучли бўлганидан ва халифаликнинг маънавий раҳнамолиги эътироф этилганидан далолат беради. Бу тамойил мусулмон Ҳиндистони тарихининг кўп қисми учун характерлидир, бу эса, уларнинг ҳиндилар муҳити шароитида ўзларига хос хусусиятларини саклаб қолишга интилганларидан далолат беради. Бу даврда Эрон ва Мовароуннаҳрдан дарёдай оқиб келган қочоқлар маданият равнақига самарали таъсир кўрсатдилар. Улар мўғуллардан қочиб, Элэтмиш ва Балбан ҳукмронлик қилган даврларда Ҳиндистонга келган эдилар. Ундан кейинги даврларда ҳам, масалан, Муҳаммад ибн Туғлуқ замонида ташқаридан келган кучлар ҳинди-мусулмон маданиятини жонлантириб турдилар.

689/1290 йилда Муиззий султонлари ўрнига халжий Жалолуддин Ферузшоҳ II нинг уруғи ҳокимият тепасига келди. Хапжийлар келиб чиқишига кўра туркий қабиласи эдилар (улар келиб чиқишлари жиҳатидан бошқа этник гуруҳ бўлиб, кейинчалик туркийлаштирилган бўлишлари ҳам мумкин). Улар Шарқий Афғонистонда истиқомат қилганлар. Ҳозирги афгон-гилзайлар уларнинг авлодлари бўлиши мумкин. Муиззуддин замонида Ғурийларнинг Ҳиндистонга ҳарбий юришларида Халаж қабиласи сезиларли ўрин тутган. Бенгалия ва Шарқий Ҳиндистонга исломни олиб келган одам ҳам Ихтийоруддин Муҳаммад Халжий бўлган эди. Ферузшоҳ II нинг биринчи навбатдаги вазифаси мўғулларни ўз мулкига яқин йўлатмаслик эди, лекин шунга қарамай, унинг салтанати даврида исломни қабул қилган мўғулларнинг анча-мунчаси Деҳлининг теварак-атрофида жойлашишга ижозат олди. Халжий сулоласининг энг атоқли вакили, шак-шубҳасиз, Алоуддин Муҳаммаддир. У ўзини Искандари Соний деб ҳисоблаган ва буюк салтанат барпо этишни хаёл қиарди. Амалда эса, у ҳаммадан аввал ўзининг шимоли-ғарбий чегараларида Чиғатой мўғуллари таҳдидига қарши кураш олиб боришга мажбур бўлган. Мўғуллар 706/1306 йилга қадар Ҳиндистонга тез-тез босқинлар ясаб туришган ва Деҳлигача ҳам етиб боришган. Аммо ўзининг шухратпарастлик ниятларини Алоуддин асосан жанубий Ҳиндистонда — Виндхйа тоғларининг жануб томонидаги бадавлат ҳудудларда амалга

оширишга муваффақ бўлди. Бу жойларга ҳали мусулмонлар етиб улгурмаган эди. 695/1296 йилда Алоуддин Иадавлар давлатининг пойтахти Девагир (Деогир)га ҳужум қилди. Бу ҳужум унга жуда катта бойлик келтирди. Кейинчалик у бу бойликдан султонликни эгаллаб олиш йўлида фойдаланди. Тахтга мустақкам ўрнашиб олгач, у Даканнинг энг жанубий қисмига лашкар тортди. Алоуддин анъана бўйича ўзини носир амиру-л-муминин деб аташда давом этган. Ҳиндистондаги мусулмон ҳукмдорлари ичида амиру-л-муминин деган халифалик унвонини биринчи ва охириги бўлиб қабул қилган одам Алоуддиннинг ўғли Қутбуддин Муборакшоҳ I бўлди.

Гужаротлиларнинг паст табақасидан чиққан, ўз вақтида ҳиндилар динидан қайтган, халжий султон Муборакшоҳ I нинг эркатойи бўлган Хусравхон исломдан ҳам қайтиб, Деҳлида тахтни эгаллаб олгандан кейин Халжийлар уруғининг ҳукмронлиги хотима топди. Мусулмон ҳукмронлигини туркий-ҳиндий саркарда Ғозий Малик Тўғлуқ ва унинг ўғли Муҳаммад тиклади. 720/ 1320 йилдан Тўғлуқийлар сулоласининг салтанати бошланди. Тўғлуқ Деҳли султонлигида иқтисодий ва маъмурий барқарорликни тиклаш борасида кўп ишлади ва Даканни яна қайтадан мусулмонлар ҳукмига бўйсундирди. Муҳаммад ибн Тўғлуқжуда ғалати шахс бўлган; у форс тилини жуда мукамал билган, табиий илмлардан яхши хабардор бўлган, шунингдек, у моҳир саркарда ҳам эди, лекин айна чоқца, феъли-атворининг бетайинлиги ва мулоҳазаларининг ғариблиги билан ажралиб турарди. Султонликнинг молиявий заминини мустақкамлаш зарур бўлганида, у солиқларни кўпайтирди. Бу тадбир одамларнинг норозилигига сабаб бўлди. Бунинг устига 727/1327 йилда у пойтахтни Деҳлидан Девагир (Деогир)га кўчирди ва Девагир (Деогир) ўрнига Давлатобод деб ном қўйди. Бу уни узил-кесил ҳалок қилди. Бошқа томондан, у 729/1329 йилда Мовароуннаҳрли чиғатой мўғул Тармашириннинг ҳужумини муваффақият билан барбод этди, аммо унинг Элхонларнинг заифлашганидан фойдаланиб, Помир орқали Ўрта Осиёга бостириб кириш ҳақидаги режаси хомхаёлдан бошқа нарса эмас эди. Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, Муҳаммад ибн Тўғлуқнинг шундай нияти чиндан ҳам бўлган-бўлмагани унча аниқ эмас, чунки манбаларда бу масалада аниқ бир гап айтилмаган. Муҳаммад ибн Тўғлуқ Ҳиндистон чегараларидан ташқаридаги мусулмон дунёси билан дипломатик алоқаларга эга бўлган. у Миср Мамлуклари билан алоқа ўрнатган ва Қоҳирадаги кўғирчоқ Аббосий халифа билан ҳам муомалага киришган. Аммо Тўғлуқийлар ҳамма хатти-ҳаракатларини Ҳиндистоннинг шимолий чегараларда рўёбга чиқмайдиган ҳарбий ниятларга сарфлаб, бу билан Даканнинг устидан назоратни бўшаштириб қўйдилар; энг жанубий нуқтада, яъни Мадуроада мустақил мусулмон салтанати майдонга келди ва у ҳиндиларнинг Вижайанагар салтанати майдонга чиққунга қадар умр кечирди. 748/1347 йилда эса Алоуддин Баҳмоншоҳ Марказий Даканда Баҳмонийлар салтанатига асос солди. Кейинчалик Ферузшоҳ III Синдда ва Бенгалияда султонлар ҳокимиятини тиклади, аммо Даканга қўл узатишга журъат этмади. Сўнги Тўғлуқийлар жуда ночор ҳукмдор бўлишган ва султонликнинг ожизлигидан фойдаланган Темур 801/1398-99 йилларда Ҳиндистонга бостириб кириб, уни хонавайрон қилган. Натижада султонликнинг сиёсий яхлитлигидан путур кетди ва вилоятларда ҳокимиятни турли-туман маҳаллий мусулмон ҳукмдорлари эгаллаб олди. Чамаси қирқ йил атрофида ҳокимият Темурнинг Мултондаги собиқ ҳокими⁷ Хидрхон" (ва унинг авлодлари) қўлида бўлди. У ройот-и аъло («баланд кўтарилган байроқ») деган унвонга қаноат қилиб, давлатни Темур ва Шоҳрух номидан бошқарган. Бу сулола вакиллари ўзларининг Саййидлар деб аташган. Саййидларнинг ҳақиқий ҳукмронлиги Деҳли атрофидаги кичкина вилоятдан нарига ўтмас эди. Деҳлидаги туркий ва афғон ҳарбий гуруҳлари ўртасида Саййидларнинг обрўи катта эмасди, чунки уларнинг аввалги замонларда Темурийлар билан яқин алоқада бўлгани ҳаммининг эсида эди. 856/1451 йилда уларнинг ўрнини Баҳлулхон уруғи эгаллади. Лўдий деган афғон қабиласининг сардори бўлган Баҳлулхон Сирҳинд ва Лахўрда ҳукмронлик қилган эди. Ғайратига кўра Баҳлулхонни улуғ Тўғлуқийларга қиёсласа бўлади. У ҳам Ҳиндистонда мусулмонларнинг обрўини тиклаш борасида кўп иш қилди. Марказий Ҳиндистоннинг кўп қисми яна Деҳли ҳукми остига тушиб қолди. 883/1479 йилда эса, Жаунпурда Шарқийлар сулоласига мансуб ҳукмдорлар ағдариб ташланди. Баҳлулхоннинг ўғли Сикандар II Ражпутана давлатларига қарши анча муваффақият билан ҳарбий ҳаракатлар олиб борди ва пойтахтни Аграга кўчирди.

Ҳарбий босқинлар қилиш учун Агра кўп жиҳатдан қулай эди. Лўдий сулоласига мансуб бўлмиш сўнги ҳукмдор Иброҳим II сарой аъёнлари ва саркардаларининг кўпчилигини ўзидан норози қилиб қўйди. Аъёнлардан кимдир ўша пайгларда Қрбулда ҳукмдорлик қилиб турган темурий Бобурни мамлакатга чақирган. 932/1526 йилда Бобур Панипат ёнидаги жангда галаба қозонди, Иброҳим ўлдирилди ва Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласининг ҳукмронлиги бошланди. Бироқбу ҳали Бобур сулоласининг узил-кесил қарор топиши эмас эди. Бобурнинг ўғли Ҳумойун ҳукмронлик қилган замонда Шершоҳ Сур Ҳиндистонда ўн беш йилга афғонлар ҳукмронлигини гиклади. Биҳорда туриб ҳаракат қилган Шершоҳ Канавж жангида (947/1540) Ҳумойунни тор-мор келтирди ва шу тариқа Бобур меҳнатларини чиппака чиқарди. Шершоҳ фақат ҳарбий юришлари билангина машҳур эмас, у айна чоқда жуда муҳим молиявий янгиликлар жорий қилган ва ер ислоҳоти ўтказган. Бироқ унинг бевақт вафоти Ҳиндистонда бақувват афғон султонлик барпо этишга имкон бермади. Унинг ворислари ўз заифликлари сабабли тахт тепасида узоқ туролмадилар, улар Ҳумойунни ҳокимиятни қайтариб олиш йўлидаги омадини синаб кўриш ниятидан қайтара олмадилар. Охир-оқабит, Бобурийлар Шершоҳ авлодларидан ўчларини олдилар ва яна ҳокимият тепасига қайтдилар.

Бенгалия султонлари
737-984/1336-1576

1. Шарқий Бенгалияда

737/1336 Фахруддин Муборакшоҳ
750-753/1349-1352 Ихтиёруддин Ғозийшоҳ
Шамсуддин Илйосшоҳ томонидан босиб олинган

2. Ғарбий Бенгалияда, кейин бутун Бенгалияда

740/1339 Алоуддин Алишоҳ

Илйосшоҳ уруғи

746/1345 Шамсуддин Илйосшоҳ
759/1358 Сикандаршоҳ
792/1390 Ғийосуддин Азамшоҳ
813/1410 Сайфуддин Ҳамзашоҳ
815/1412 Шихобуддин Бойазидшоҳ
817/1414 Алоуддин Ферузшоҳ

Рожо Ганеша уруғи

817/1414 Жалолуддин Муҳаммадшоҳ
835-840/1432-1436 Шамсуддин Аҳмадшоҳ

Илйосшоҳ уруғи (ҳокимияти тикланган)

841/1437 Носируддин Маҳмудшоҳ
864/1460 Рукнуддин Борбакшоҳ
879/1474 Шамсуддин Йусуфшоҳ
886/1481 Сикандаршоҳ
886-892/1481-1487 Жалолуддин Фотиҳшоҳ

Ҳабашийлар уруғи

892/1487 Султон Шаҳзода Борбакшоҳ
892/1487 Сайфуддин Ферузшоҳ
895/1490 Носируддин Маҳмудшоҳ
896-899/1491-1494 Шамсуддин Музаффаршоҳ

Саййд Ҳусайншоҳ уруғи

899/1494 Сайид Алоуддин Ҳусайншоҳ
925/1519 Носируддин Нусратшоҳ
939/1532 Алоуддин Ферузшоҳ
940-946/1533-1539 Ғийосуддин Маҳмудшоҳ

Афтон Сурийлар уруғи

946/1539	Шершоҳ Сур
947/1540	Ҳидрхон
952/1545	Муҳаммадхон Сур
962/1555	Ҳидрхон Баҳодуршоҳ
968-971/1561-1564	Ғийосуддин Жалолшоҳ

Сулаймон Қаророний уруғи

971/1564	Сулаймон Қаророний
980/1572	Байазидшоҳ Қаророний
980-984/1572-1576	Доудшоҳ Қаророний

Бобурийлар истилоси

Бенгалия ҳукмдорлари Деҳли султонлариини ҳамиша ташвишга солишарди. Бу вилоятнинг табиий бойликлари ва пойтахтдан олислиги доимий тарзда унинг ҳукмдорларини исьёнга ундаб селган. 686/1287 йилда Балбан вафот этгандан кейин Бенгалия амалда мустақил бўлиб қолди. у фақат Лахнавидаги ҳокимга бўйсунарди. XIV аср бошида Шарқий Бенгалия босиб олинди. Мусулмонларнинг лашкари Браҳмапутра дарёсидан ўтиб, Ассомдаги Силхат вилоятига йўналди. Ғийосуддин Туғлуқбир неча муддатга Деҳли султонлигининг ҳокимиятини тиклади ва Бенгалияни икки ҳокимликка бўлди. Буларнинг бири ғарбда бўлиб, пойтахти Лахнавида, иккинчиси эса шарқда бўлиб, пойтахти Суноргоунда эди. Аммо унинг вафотидан кейин Бенгалиянинг шарқий қисми Фаҳруддин Муборакнинг қўлига, ғарбий қисми эса Алоуддин Алининг қўлига ўтди. Шундан сўнг кейинги икки ярим аср мобайнида Бенгалияни мустақил султонлар идора қилди. Бу йиллар давомида ҳиндиларнинг қуйи табақалари ўртасида исломни қабул қилганлар сафи муттасил ўсиб борди. Бизнинг кунларга келганда бу жойлар асосан мусулмонлар яшайдиган жойлар бўлиб қолди.

Шамсуддин Илйос хонадони бутун Бенгалияни битта тож ҳукмига бирлаштирди. Илйосийлар даврида мусулмон ҳўнарлари ва илм-фан гуллаб-яшнади, бенгап матолари ва қишдоқ хўжачик маҳсулотлари билан савдо-сотик ривожланди. XV асрнинг биринчи ўн йиллигида Ғийосуддин Азам Хитой билан қадимий дипломатик ва маданий алоқаларни тиклади, эҳтимолки, Чипагўнг миносининг пайдо бўлиши ҳам Узоқ Шарқ билан савдо алоқаларининг кенгайиши туфайли содир бўлган бўлса ажаб эмас. Бҳатурийадан чиққан маҳаллий ҳинди ҳукмдори Рожо Ганеша ҳокимиятни босиб олганда, Илйосийлар ҳукмдорлиги йигирма йилга тўхтади. Афтидан, бундан аввал бир неча йил мобайнида Рожо Ганеша илйосийлар қоишда амалда ҳукмдор бўлгану, кейин ҳокимиятни очикчасига тортиб олмоқчи булган. Унинг мақсади тахтга ўгли Жадуни ўтқазиш эди Жаду исломни қабул қилган ва Жалолуддин Муҳаммад деган ном билан давлатни бошқарган. Ганеша сулоласи келиб чиқишига кўра ҳинли бўлишига қарамай мусулмонларнинг қўллаб-қувватлаши билан ҳукмронлик қилган. Ҳокимиятга қайтиб келган Илйосийлар даврида саройдаги ҳабаший соқчиларнинг таъсири кучайиб кетди ва 892/1487 иилда уларниш сардори — ҳарам оғаси Султон Шаҳзода сунги Илйосийни ўлдириб, ҳокимиятни қўлга олди. Ниҳоят, Саййид Алоуддин Ҳусайн адолатни тиклади. У маърифатли ҳукмдор эди. Ҳабашийлар ҳукмдорлик қилганида мамлакатда бошбошдоқлик юзага келган, аҳвол жуда оғирлашган эди. У Бихорни кўшиб олди. Шарқий сулолага мансуб Жаунпур ҳукмдорига бошпана берди (уни Деҳлилик Лўлийлар ағдаришган эди), Жауипур муфразаларини эса, Бенгал қўшинига кўшиб юборди. Бу асрлар мобайнида маҳаллий тилда бенгал адабиёти тараққий этди. Ҳукмрон сулолалар буни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлашди. Масалан, Нусратшоҳ ибн Саййид Ҳусайн Махобхоратани бенгал тилига таржима қилишга ҳомийлик қилди. Афғон сардори ШершоҳСурнинг яшин тезлигида кўтарилиши туфали СаййидҲусайн сулоласининг ҳукмронлиги бархам топди. Шершоҳ Бенгалияни босиб олиб. бу ердан бобурий Ҳумойунни Ҳиндистондан қувиб чиқариш учун таянч марра сифатида фойдаланди. Аммо Бобурийлар Лахурда ва Деҳлида мустақамланиб олиб, афғонларни тор-мор келтиришлари биланоқ Бенгалияда

Бобурийларнинг жуда кучли таъсири сезила бошлади. Жанубий Бихорнинг собиқ ҳокими Сулаймон Қаророний Акбарнинг ҳомийлигига ўтди, 984/1576 йилда Бобурийлар Бенгалияни истило этиб, ўзларининг салтанати таркибига қўшиб олишди.

75
Кашмир султонлари
747-997/1346-1589

Шоҳмирзо Свотий уруғи

747/1346	Шамсуддин Шоҳмирзо Свотий
750/1349	Жамшид
751/1350	Алоуддин Алий Шер
760/1359	Шиҳобуддин Ширашамак
796/1394	Қутбуддин Ҳиндол
796/1394	Сикандар Бутшикан
819/1416	Алий Мирзохон
823/1420	Зайнулобидин Шоҳийхон
875/1470	Ҳайдаршоҳ Ҳожжийхон
876/1471	Ҳасан
894/1489	Муҳаммад
895/1490	Фатҳшоҳ
903/1498	Муҳаммад (<i>иккинчи марта</i>)
904/1499	Фатҳшоҳ (<i>иккинчи марта</i>)
905/1500	Муҳаммад (<i>учинчи марта</i>)
932/1526	Иброҳим I
933/1527	Нозук
935/1529	Муҳаммад (<i>тўртинчи марта</i>)
939/1533	Шамсуддин
947/1540	Нозук (<i>иккинчи марта</i>)
947/1540	Ҳайдар Дуғлат, Ҳумойун ноиби
958/1551	Нозук (<i>учинчи марта</i>)
959/1552	Иброҳим II
962/1555	Исмоил
964-968/1557/1561	Ҳабиб

Ғозийхон Чак томонидан ағдарилган

2. Ғозийхон Чак уруғи

968/1561	Ғозийхон ибн Чак
971/1563	Насруддин Ҳусайн
977/1569	Заҳируддин Алий
986/1579	Насруддин Йусуф
994/1586	Йақуб
997/1589	<i>Мўғул ҳукмдори Акбарга тобеъ бўлган</i>

Кашмирни Шимолий Ҳиндистондан ажратиб турадиган тоғ тизмалари анча вақтгача бу ерни мусулмонларнинг ҳамлаларидан ҳимоя қилиб келди. Шимолий Ҳиндистоннинг катта қисми мусулмонлар қўлига ўтгандан кейин ҳам анча вақт мобайнида Кашмирда маҳаллий ҳинди сулоласи ҳукмронлик қилишда давом этди. Маҳмуд Ғазнавий Кашмирга жанубдан бостириб киришга икки марта уринган (406/1015 йил ва 412/1021 йил), лекин ҳар икки галда ҳам Лўхкўт кўргони ёнида тўхтатилган. Бироқ Ҳинди султонлар ёлланма туркий мусулмонларнинг (турушка) хизматидан фойдалана бошлашган. Афтидан, бу ҳол Кашмирда исмоилия мазҳабининг тарқалишини бошлаб берган кўринади. Шу туфайли бизнинг кунларимизда ҳам Кашмир бошдан-оёқ мусулмон вилоятидир.

735/1335 йилда Кашмирда мусулмон фирибгар Шоҳмирзо Свотий тахтни эгаллаб олди.

Келиб чиқишига кўра у патан бўлган ва Рождо Синх Дэванинг қўлида вазир бўлиб хизмат қилган. Шоҳмирзо Шамсуддин деган лақабни қабул қилган. У ҳиндиларга яхши муносабатда бўлган, бироқ унинг невараси Сикандар художўй мусулмон бўлган, уламо ва фузалоларга ҳомийлик қилган. Бу ҳукмдор ҳиндиларни қувғин қилган, уларнинг ибодатхоналарини вайрон қилганлиги учун Бушикан («санамларни вайрон қилувчи») деган лақабга сазовор бўлган. Унинг ўғли Зайнулобидин отасининг ўта шафқатсиз ва қаҳрли сиёсатидан воз кечди. Унинг даюмли ва маърифатли ҳукмдорлиги Кашмир учун «олтир аср»га ўхшаш бир нарса бўлди. Унинг ҳомийлиги остида Махобхората форс тилига таржима қилинди, шунингдек, Калҳана томонидан тузилган, Кашмирнинг шеърӣ солномаси бўлмиш Рожотарангини (Рожолар оқими) деган китоб ҳам форсчага ағдарилди. Бахтга қарши унинг авлодлари Зайнулобидиннинг фазилатларига ворис бўла олмадилар ва уларнинг замонида мамлакат чексиз ички ихтилофлар оловига чулғанди. Турли-туман маҳаллий сардорлар тоғлик жойларнинг йўли оғирлиғидан ўз манфаатлари йўлида фойдаландилар ва амалда мустақил бўлиб олдилар. Айниқса, Чак деган бақувват қабиланинг таъсири кучайди. Бу қабиланинг бошлиқлари Шоҳмирзо уруғига мансуб бўшанг ҳукмдорлар қўлида вазир ёки саркарда бўлиб хизмат қилишарди. 947/1540 йилда Бобурий шаҳзода Ҳайдар Дуғлат Кашмирга бостириб кирди. Ўн йил мобайнида у Сринагарда қариндоши Ҳумойун номидан ҳукмронлик қилди. 958/1551 йилдан бошлаб бу сулоланинг аъзолари ҳокими мутлақ тарзда ҳукмдорлик қила бошладилар ва Бобурийларга тақлид қилиб, ўзларига султон деган унвонни қабул қилдилар. Сўнги Чакийлар Акбаршоҳга тобелиқда давлатни бошқарганлар. Ниҳоят, Акбар замонида бу вилоят узил-кесил Бобурийлар давлати таркибига қўшиб олинган.

Кашмирдаги мусулмон ҳукмдорлари йилномасини аниқлаш анча мураккаб иш. Лен-Пул «Кашмир подшоларининг ишончли йилномасини тузиб чиқишнинг имкони йўқ», деб ҳисоблаган. Аммо Т. Вуслей Хейг ишни бажаришга жазм қилган. Юқорида келтирилган рўйхат унинг хизматларининг самарасидир. Лекин бу рўйхат билан Э. Замбаурнинг рўйхати ўртасида анча жиддий тавофутлар мавжуд.

**Гужарот султонлари
793-991/1391-1583**

Ғарбий Ҳиндистон

793/1391	Зафархон Музаффар I
814/1411	Аҳмад I
846/1442	Муҳаммад Карим
855/1451	Кутбуддин Аҳмад II
862/1458	Доуд
862/1458	Маҳмуд I Бегра
917/1511	Музаффар II
932/1526	Сикандар
932/1526	Носирхон Маҳмуд II
932/1526	Баҳодур
943/1537	<i>Хондешлик Мирон Муҳаммад I</i>
943/1537	Маҳмуд III
961/1554	Аҳмад III
968/1561	Музаффар III
980/1573	<i>мўғуллар истилоси</i>
991/1583	Музаффар III (<i>иккинчи марта</i>)

Мўғуллар босиб олди

Ҳинд баҳри муҳитининг бошқа соҳиллари билан олиб борилган савдо ҳамда денгиз алоқалари туфайли Гужарот жуда бадавлат ва фаровон бир ўлка бўлиб қолди.

Гарчи Маҳмуд Ғазнавий Сумнотга юришида Гужарот орқали ўтган бўлса-да бу ўлканинг мусулмонлар томонидан босиб олиниши анча кейин содир бўлди. Фақат 697/1298 йилдагина Алоуддин Муҳаммад Халжийнинг қўшини асосий маҳаллий ҳинди сулоласини тор-мор келтирди. XIV аср мобайнида Гужаротни Деҳли султонлари томонидан қўйилган ноиблар идора қилдилар. Фақат 793/1391 йилда Муҳаммад III Гужаротга Зафархонни юборгандан сўнгина аҳвол ўзгарди. Туғлуқийларнинг таназзули муқаррар бўлиб қолиши биланоқ Зафархон амалда мустақил бўлиб олди, 810/1407 йилда эса, Музаффаршоҳ деган унвон билан подшолик мартабасига ҳам эришди. Унинг невараси Аҳмад I замонида янги султонлик анча мустақамланди. Аҳмад I ҳукмронлигининг кўп қисми Гужарот ва Ражпутананинг ҳинди рожоларига қарши урушларда, шунингдек, Малва, Хондеш ва Даканнинг мусулмон султонларига қарши курашларда ўтди. У аввалги Анаҳилварадаги пойтахт ўрнига Аҳмадобод деган янги пойтахт қурди. Маҳмуд Бегронинг салтанати элликтўрт йил (862-917/1458-1511) давом этди. Айни шу йилларда султонликнинг қудрати энг юксак чўққига кўтарилди. Ҳиндиларга қарши ҳарбий юришлар вақтида Чампанер қалъаси ишғол қилинди ва султон унинг номини Муҳаммадобод деб ўзгартириб, ўзига пойтахт қилиб олди. Маҳмуднинг салтанати даврида Гужарот султонлигининг мулки ҳаддан ташқари кенгайиб кетди, кейинчалик эса унга Мадва ҳам қўшиб олиди.

Маҳмуд ҳукмронлигининг сўнгида Ғарбий ва Жаиубий Ҳиндистонда янги куч — португалияликлар майдонга чиқди. 1498 йилда Калкуттага Васкода Гама келди ва португалияликлар Миср ва Гужарот савдогарларининг воситачилигини четлаб ўтиб, Ҳинд баҳри муҳитидаги савдонинг кўп қисмини ўз қўлларига ола бошладилар. Шунинг учун 913/1508 йилда Маҳмуд Мамлук султони Қонсуху-л-Ғаврий билан иттифоқ тузди. Аввалига Бомбай яқинидаги денгиз жангида мусулмонлар дон Лоренсу де Алмейда устидан голиб чиқишди, ammo кейинчалик португалияликлар Бажапурда Одилшоҳларга қўшни бўлмиш Гўани босиб олишди. Шундан сўнг Маҳмуд улар билан сулҳ тузишга мажбур бўлди. Гужаротнинг сўнги атоқли султони Маҳмуднинг невараси Баҳодуршоҳ бўлди. У ҳинларга қарши уруш олиб борди,

шунингдек, Малвани босиб олди, аммо кўп ўтмай гуғул ҳукмдори Хумойун Баҳодуршоҳдан Малвани ҳам, унинг луқларининг бир қисмини ҳам тортиб олди. Португалияликлар яна тазйиқ қилишда давом эта бошладилар. Баҳодуршоҳ уларга Диуни инъом этди. Аммо шунга қарамай, португалияликлар 943/ 1537 йилда уни хоинларча ўлдирдилар. Гужарот султонлигининг яхлитлиги дарз кетди, сулолалар ўртасида низолар бошланди, турли-туман оқсуяклар султонлар мулкани парчалаб, талон-тарож қила бошладилар. Ночор қолган султон Бобурийлардан ёрдам сўрашга мажбур бўлди. Натижада Акбаршоҳ Гужаротни босиб олди ва сўнги султон Музаффар III то 1001/1593 йилда вафот этгунига қадар бой берган Салтанатини қайтариб олишга бир неча марта беҳуда уринди.

**Жаунпурдаги Шарқий султонлар
796-883/1394-1479**

796/1394	Малик Сарвар Хўжайи Жаҳон
802/1399	Муборакшоҳ
804/1402	Шамсуддин Иброҳим
844/1550	Маҳмудшоҳ
861/1457	Муҳаммадшоҳ
862-883/1458-1479	Ҳусайншоҳ

Лўдий сулоласига мансуб Деҳли султонлари босиб олган

Жауипур Гумти дарёсининг бўйида, Банораснинг шимол томонида жойлашган. Кейинчачик Биҳор ва Ауд ўртасидаги чегара шу ердан ўтган. Одатда бу шаҳарга 762/1359* йилда Туғлуқий Фирузшоҳ III асос солган деб ҳисоблашади. У шаҳарни амакиси ва ҳомийси Муҳаммад ибн Туглуқ шарафига Жаунпур деб атаган экан. Муҳаммаднинг номларидан бири эса Жаунашоҳ (*йована* — келгинди сўзидан) бўлган экан. XV асрга келиб Жаунпур Деҳли ва Бенгалия султонлиги орасида жойлашган қудратли мусулмон давлатининг пойтахти бўлиб қолди, Жаунпур султонлари эса шу ҳудуддаги мусулмон маданиятининг равнақида катта ўрин тутдилар. Ҳатто Жаунпурни «Шарқ Шерози» деб атай бошладилар.

Сулолага асос солган Малик Сарвар ҳарам оғаси бўлиб, сўнги Туғлуқий Маҳмудшоҳнинг қўлида вазир бўлган. 796/ 1394 йилда у хўжайинининг буйруғи билан Аудни босиб олиб, шу ернинг ҳукмдори бўлиб қолди. У хўжасидан малику-ш-шарқ деган унвонни сўраб олди. Шунинг учун сулоланинг номи Шарқийлар бўлиб келган. Унинг асранди ўғли Муборакшоҳ Темур Ҳиндистонга бостириб киргандан кейин юзага келган алғов-далғовдан фойдаланиб, ўзини мустақил ҳукмдордай тута бошлади; у ўзининг номига танга зарб қилдирди ва ўз номини жума номозларида хутбага қўшиб ўқишга фармон берди. Шарқий султонлари ичида энг атоқлиси Муборакшоҳнинг укаси Иброҳим эди. У қирқ йил мобайнида ҳукмронлик қилган. Унинг салтанатида сулола ўз қудратининг энг юксак поғонасига кўгарилди. Жаунпурда мусулмон меъморчилигининг жуда ажойиб маҳаллий мактаби майдонга келди. Иброҳимнинг ўзи фикри очиқ, маърифатли одам эди. У олимлар ва ёзувчиларга ҳомийлик қилди. Унинг ворислари Лўдий сулоласига мансуб Деҳли султонларига қарши урушда иштирок этишди. Улар Гволиур устига босқинлар ясаб туришди, аммо уларнинг энг самарали ҳарбий юриши Ориссага юриш бўлган эди. Мусулмон йилномаларининг кўрсатишича, Жаунпур қўшини ўша пайтда Ҳиндистондаги энг катта қўшин бўлган. Шарқий сулоласига мансуб сўнги султон Ҳусайн бир гал Деҳли дарвозасигача етиб борган, аммо Лўдий сулоласига мансуб султон Баҳлул ҳам унинг ҳужумига жавоб тариқасида Жаунпурни қамал қилиб олган. У Ҳусайнни тор-мор келтирган, Ҳусайн Бенгалияга қочган, Жаунпур эса Деҳли султонлигининг ҳукми остига ўтган.

Марказий Ҳиндистон

1. Ғурийлар уруғи

804/1401	Диловархон Ҳусайн Ғурий
808/1405	Алпхон Ҳушанг
838/1435	Ғанийхон Муҳаммад
839/1436	Масудхон

2. Халжийлар уруғи

839/1436	Маҳмудшоҳ I Халжий
873/1469	Ғийосшоҳ
906/1500	Носиршоҳ
917-937/1511-1531	Маҳмудшоҳ II

Гужарот султонлари босиб олган

Мусулмонлар Читўр ва Уджайнинг маҳаллий Ражпут ҳукмдорларига қарши узоқ давом этган қонли жанглардан кейингина Малвада ўз ҳокимиятларини ўрнатганлар. 705/1305 иилда Дехли султони Алоуддин Халжий Малвани бўйсундириш учун қўшин тортган, ўшандан бошлаб Малвани бошқариш учун ноибни Дехлидан жўнатиб турганлар. Темур 801/1398-99 йилда бостириб кирганида Малва ҳокими Диловархон Ғурий Туғлукий Маҳмудшоҳ II га бошпана берган. Бу даврда Даҳли султонлигига берилган зарба туфайли Диловархон орадан кўп ўтмай ўзини мустақил деб эълон қилиб, подшолик ҳокимиятининг нишонларига эга бўлди. Шундай қилиб, Жаунпурда Шарқийлар сулоласининг кўтарилиши билан бир вақтда Малва мустақил бўлиб олди. Малва султонлари Манду деган жуда мустаҳкам қалъани ўзларига пойтахт қилиб олдилар ва унда кўпгина ажойиб иморатлар қуриб, ҳар қандай ҳужумга дош берадиган истеҳком барпо этдилар.

Малва султонлари ҳиндиларнинг Орисса деган шаҳарига тез-тез босқин ясаб туришган, аммо урушларнинг аксар қисми Гужарот султонлари ёки Шарқий ҳукмдорлар, Дехли Саййидлари ва Дакандаги Баҳмонийларга ўхшаш қўшни мусулмон подшоларига қарши олиб борилган. Бу урушлар давомида улар ҳатто ҳинди ҳукмдорлари билан иттифоқ бўлишдан ҳам тортинишган эмас. 839/1436 йилда Малвада тахтни бош вазир Маҳмудхон эгаллаб олди. Сўнги Ғурий султон Гужаротга қочди ва шу тариқа Халжийларнинг маҳаллий уруғига йўл очилди. Маҳмуд I Халжий Малва султонлари ичида энг қудратлиси эди. Читўр Ражпутлари ва Баҳмонийларга қарши юришларда бир қатор муваффақиятсизликларга учраганига қарамай, Маҳмуд I ўз тасарруфидаги ерларни анча кенгайтди. Унинг шухрати Ҳиндистон ташқарисида ҳам кенг ёйилди. Шу туфайли у Қоҳирадаги Аббосий халифалардан моддий кўмаклар ва инъомлар олди. Аммо унинг эвараси Маҳмуд II салтанати даврида давлат ишларини Ражпут вазирлари ва аъёнлари бошқара бошлайди. Натижада ҳиндилар билан мусулмонлар ўртасидаги келишмовчиликлар кучая бошлади. Кунлардан бирида Читўр рожоси Маҳмудни асир олди ва гарчи Маҳмуд Малвада яна ҳокимият тепасига қайтса-да, унинг салтанати 937/1531 йилда Гужарот султони Баҳодуршоҳ қўлига ўтиб кетди. Халжийлар уруғи шу билан хотима топди. Кейинги ўттиз йил мобайнида Малвани навбатма-навбат мўғул Ҳумойун, Халжийлардан чиққан мустақил маҳаллий саркарда афғон Шершоҳбошқарди ва охирида Малва яна Мўғуллар қўлига ўтиб кетади.

**Баҳмонийлар ва уларнинг ворислари
748-934/1347-1527**

Шимолий Дакан

748/1347	Алоуддин Баҳмоншоҳ
759/1358	Муҳаммад I
776/1375	Алоуддин Мужоҳид
780/1378	Доуд
780/1378	Муҳаммад II
799/1397	Ғийосуддин
799/1397	Шамсуддин
800/1397	Тожуддин Феруз
825/1422	Аҳмад Вали I
839/1436	Алоуддин Аҳмад II
862/1458	Алоуддин Ҳумойун Золим
865/1461	Низом
867/1463	Муҳаммад III Лайгқарий
887/1482	Маҳмуд
924/1518	Аҳмад III
927/1521	Алоуддин
928/1522	Вадиуллоҳ
931-934/1525-1527	Калимуллоҳ

Баҳмонийлар султонлигининг бешта маҳаллий султонликка бўлиниб кетиши

Муҳаммад ибн Туғлуқ салтанатининг иккинчи ярмида унинг қудратидан путур кета бошлагач, Даканнинг яқинда босиб олинган қисмлари бирин-кетин Деҳлининг ихтиёридан чиқиб кета бошлади. Ярим оролнинг энг жанубий нуқтаси Мабардаги ноиб ўзини мустақил деб эълон қилди ва Мадуро султонлигига асос солди. Аммо Дакан яссилигида амир Ҳасан Гангу томонидан барпо этилган давлат ҳаммасидан боқийроқ ва қудратлироқ бўлиб чиқди. Ҳасаннинг келиб чиқиши анча қоронғи, лекин ҳар қалай у қуйи табақалардан келиб бўлса керак. У ўзини Баҳмон деган қадимий форсий ном билан атаган. Баҳмон — миллий Эрон эпосида Исфандийорнинг ўғли. Бироқ унинг форсий шажарага даъвогарлигига унча жиддий қараб бўлмади. Ҳасан Давлатободда исён кўтарди. Исён муваффақиятли якунлангач, у пойтахтни жанубга — Гулбаргдеган шаҳарга кўчирди. Кейин саксон йил мобайнида бу шаҳар Баҳмонийлар давлатининг маркази бўлиб қолди.

Баҳмонийларнинг пайдо бўлиши билан Жанубий Дакандаги асосий икки ҳинди давлатининг (Варангал ва Вижайанагар) шундоққина биқинида жуда кучли урушқоқ мусулмон давлати вужудга келди. Кейинги асрнинг бошидан охиригача тез-тез урушлар бўлиб турди. Бунинг натижасида 830*/1425 йилда Аҳмадшоҳ I Варангални бўйсундириб, Баҳмонийлар давлатининг таркибига қўшиб олди. Вижайанагар босиб олингани йўқ. Бу урушнинг эътиборли жойи шундаки, XI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб замбараклар ва бошқа ўқотувчи қуроллар қўллана бошланди. Бу қуроллар билан танишиш Ғарб мамлакатлари билан алоқада бўлган Жанубий Ҳиндистон воситасида содир бўлган эди. Варангал босиб олингандан кейин Аҳмад пойтахтни ясси текисликнинг марказига яқин жойлашган Бидар шаҳарига кўчирди ва шимолда Гужарот ва Малванииг мусулмон ҳукмдорларига қарши уруш очди. Баҳмонийлар бутун мусулмон оламида каттат шуҳрат қозондилар. Айниқса, уларнинг саройида йирик илмий марказнинг вужудга келиши бу шуҳратга яна шуқрат қўшди. Айни уларнинг замонида мусулмон меъморчилигида ўзига хос Дакан услуби шаклданди. Баҳмонийлар ярим оролдаги Усмонлилар салтанати билан элчи алмашган биринчи давлат бўлди (элчилар Муҳаммадшоҳ III билан Меҳмет Фотиҳ ўртасида алмашинган эди). Ҳарбий жиҳатдан бакуват бўлган Баҳмонийлар

давлати яхши ташкил қилинган маъмурий тизимга ҳам эга эди. Шунинг учун султон хизматига малакали мулозимлар керак бўлар эди, шу сабабли султон хизматига туркийлар, форслар ва араблар кўплаб қабул қилинган. Бунинг натижасида XV аср келиб туб даканлик мусулмонлар билан "келгинли"лар (офоқлар, пардесийлар) ўртасида келишмовчиликлар чиқди. Бу рақобатлар маълум даражада давлат ичидаги бошбошдоқлик ва ҳукмдорларнинг бўшашиб кетишларига сабаб бўлди. XV аср охирида эса, таназзул нишонлари аён кўриниб қолди. Сўнги тўрт султон туркий амир Қосим Баридий ва унинг уруғининг ҳомийлигида ҳукм сурган «ялқов султонлар» бўлган эдилар. Шунинг учун ҳам 934/1527 йилда сўнги ҳукмдор вафот этиши билан сулоланинг ўзи ҳам барҳам топди.

Шу пайтдан бошлаб Акбар ва Аврангзеб босиб олгунга қадар Дакандаги мусулмондавпати бешта маҳаллий сулола ўртасида бўлиб олинган эди. Бу сулолаларнинг келиб чиқиши Баҳмонийларнинг Собик амалдорларига тақалади. Аввал Бадирий уруғи Бидардан туриб Баҳмонийлар салтанатининг қолдиқларини бошқарди. Кейин улар мустақил Баридшоҳлар сулоласи тарзида ҳукмдорлик қила бошладилар. Бу 1028/1619 йилда, уларнинг мулкларини Бижапур Одилшоҳлари босиб олгунга қадар давом этди. Аммо Баҳмонийлар билан алоқани узил-кесил узган биринчи маҳаллий сулола Барорлик Имодшоҳлар бўлганди (890-980/1485-1572). Улар Барор хокими Фатҳуллоҳ Имоду-л-мулкнинг авлодлари эдилар. Уларнинг ҳукмронлиги Низомшоҳлар босиб олгунгача давом этди. Одилшоҳлар уруғи (895-1097/1490-1686) Бижапур ноиби, келиб чиқишига кўра туркий бўлмиш Йусуф Одилхондан бошланади. Бу сулоланинг ҳаёти Аврангзеб Бижапурни ишғол қилганидан кейин тўхтади. Низомшоҳлар сулоласи (896-1044/1491-1633)* Жуннар ноиби Аҳмад ибн Низому-л-мулкдан бошланган. Кейин бу сулола Аҳмадобод ва Давлатободда ҳукмронлик қилган. Низомшоҳларни Акбар бўйсундирди, бироқ улар Шоҳ Жаҳон даврига қадар номига бўлса-да, ҳукмронлик қилишда давом этдилар. Қадимий ҳинди салтанати Варангал харобалари устида Гўлкўнда Қутбшоҳлари сулоласи (918-1098/1512-1687) майдонга келди. Унинг асосчиси Қора Қўйунли уруғидан келиб чиққан туркий саркарда Султонқули Қутбу-л-мулк бўлган эди. Баҳмоний Маҳмудшоҳуни Телингана хокими қилиб тайинлайди. Унинг уруғи Аврангзеб давригача ҳукмдорлик қилди. Бу бешта давлат узлуксиз рақобат ва ички низолар шароитида умр кечиришган. Бу эса Даканда ҳиндиларнинг тикланиши учун қулай шароит яратди. Баридшоҳлар ва Имодшоҳларни истисно қилганда, улар шиалар бўлган (сўнги Баҳмонийларнинг баъзилари ҳам бу мазҳабга мойил бўлишган). Бу даврда Эрондаги Сафавийлар билан яқиндан дипломатик ҳамда маданий алоқалар мавжуд бўлган; шунга қарамай, сулола Мўғуллар ҳамласидан ўзини асраб қола олмади.

**Хондешда Фаруқий султонлар
772-1009/1370-1601**

Шимолий Дакан

772/1370	Малик Рожо Форуқий
801/1399	Носирхон
841/1437	Одилхон I
844/1441	Мирон Муборакхон I
861/1457	Одилхон II
909/1503	Доудхон
916/1510	Ғазинхон
916/1510	Оламхон
916/1510	Одилхон III
926/1510	Мирон Муҳаммад I
943/1537	Аҳмадшоҳ
943/1537	Муборакшоҳ III
947/1566	Мирон Муҳаммад II
984/1577	Рожо Алийхон ёки Одилшоҳ IV
1005-1009/1597-1601	Баҳодуршоҳ

Мўғуллар истилоси

Хондеш давлати («Хонлар ўлкаси») Тапти дарёси водийсида шимодца Малвабилан, жанубда Дакандаги Баҳмонийлар салтанати оралиғида жойлашган эди. Сулолага асос солган Малик Рожо аввал Баҳмонийлар хизматида бўлган, кейин эса Ферузшоҳ III саройига юборилган ва Деҳли султони уни Шимолий Дакандаги бир қанча вилоятларнинг ноибни этиб тайинлаган. Туғлуқийлар таназулининг ола-ғовур йилларида Малик рожо Малвадаги қўшниси Диловархондан ибрат олиб, ўзини мустақил деб эълон қилди. У ўзининг аждодини халифа Умар ибн ал-Хаттобдан келиб чиққан, деб даъво қиларди. Шунинг учун унинг ворислари ўзларини Форуқийлар деб атай бошлашган (халифа Умару-л-Форуқ, яъни Адолатли деган лақабга эга бўлган). Унинг ўғли Носирхон ҳинд ҳукмдорларининг биридан Асиргарх қалъасини тортиб олди ва унинг ёнида Бурҳанпур шаҳарини қурди. Шундан бошлаб Бурҳанпур Хондеш султонларининг пойтахти булиб қолди. Одилхон II салтанати даврида Хондеш анча гуллаб равнақтопди. Одилхон Гужарот султонларига қарамликдан қутула олгани йўқ, лекин у шарқда Гўндвона ва Жҳарканддаги хиндларини ўз ҳукмига бўйсундирди. Бу ғалабалар сабабидан у "шоҳи жҳаркунд" («ўрмонлар шоҳи») деган унвонга сазовор бўлди.

XVI аср бошида Хондешда тахт талашиш жуда кучайиб кетди, бу эса ташқи кучларнинг аралашувиغا олиб келди. Бу борада, айниқса, Гужарот султонлари ва Аҳмаднагардаги Баҳмонийлар ҳокимиятининг ворислари Низомшоҳлар фаоллик кўрсатдилар. Форуқийларнинг ўз имкониятлари анча чекланган эди, лекин шунга қарамай, улар қудратли Гужарот султонларининг танобини тортиб қўйишга дадил ҳаракат қилдилар. Ҳатто бир вақтлар Мирон Муҳаммад I ни Гужарот тахтининг бўлажак вориси деб ҳам ҳисоблашган эдилар. Аммо у умидлари рўёбга чиқадиган кунларга етиб бормади. Форуқийларнинг Мўғуллар бидан биринчи тўқнашуви 962/1555 йилда содир бўлди, бунинг оқибатида форуқийлар Акбарга қарам бўлиб қолдилар. Мўғулларнинг бевосита тазйиқи 993/1585-йилдан кучая бошлади. Баҳодиршоҳ Мўғулларнинг ғашига тега бергач, Акбар унинг Асиргарх қалъасини босиб олди (1009/1601 йил), омон қолган Форуқийларни эса бадарға қилди.

**Мўғул ҳукмдорлар
932-1274/1526-1858**

932/1526	Заҳируддин Бобур
937/1530	Носируддин Ҳумойун
947-962/1540-1555	<i>Дехлининг Сурий султонлари</i>
962/1555	Ҳумойун (иккинчи марта)
963/1556	Жалолуддин Акбар
1014/1605	Нуруддин Жаҳонгир
1037/1627	Довар Бахш
1037/1628	Ҳишобуддин Шоҳ Жаҳон I
1068/1657	Мурод Бахш (Гужаротда)
1068/1657	Шоҳ Шужо (Бенгалияда 1070/1660 йилгача)
1068/1567	Муҳйинуддин Аврангзеб Оламгир I
1118/1707	Азамшоҳ
1119/1707	Ком Бахш (Даканда)
1119/1707	Шоҳ Олам I Баҳодуршоҳ I
1124/1712	Азиму-ш-Шон
1124/1712	Муиззуддин Жаҳондор
1124/1713	Фаррух Сийар
1131/1719	Шамсуддин Рафиу-д-Даражот
1131/1719	Рафиу-д-давла Шоҳ Жаҳон II
1131/1719	Нигу Сийар
1131/1719	Носируддин Муҳаммад
1161/1748	Аҳмадшоҳ Баҳодур
1167/1754	Азизуддин Оламгир II
1173/1760	Шоҳ Жаҳон III
1173/1760	Жалолуддин Алий Жавҳар Шоҳ Олам II
1202/1788	Бидорбахт
1203/1788	Шоҳ Олам II (иккинчи марта)
1221/1806	Муинуддин Акбар II
1253-1274/1837	Сирожуддин Баҳодуршоҳ II

Инглизларнинг бевосита бошқаруви

Бобурийлар сулоласининг асосчиси Бобур Чиғатой туркийларидан бўлиб, ота уруғига кўра Темурийларнинг бешинчи бўғинига мансуб эди. Она уруғи бўйича эса Бобурнинг келиб чиқиши Чингизхонга бориб боғланади. Унинг отаси Умаршайх ибн Абу Саид Фарғона водийсида чоғроқ бир давлатнинг ҳукмдори бўлган. Ўн икки ёшида тахтга чиққан Бобур орадан кўп ўтмай англадики, Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи ўзбекларнинг қудрати борган сари ортиб боряпти, бундай шароитда унинг Фарғонада мустаҳкам ўрнашиб қолиши қийин. Шунинг учун у 910/1504 йилда Қобулни босиб олди ва деярлик ўша йилиёқ Ҳиндистонга юриш қилиб, Ҳинд дарёсигача бориб етди.

Афтидан, Бобур ўз ватанида ҳокимиятга эришиш учун бир неча марта уриниб кўргану, лекин муваффақиятга эришолмагач, ўз нигоҳини Ҳиндистонга бурган. Бунинг бошқа сабаби ҳам бор: Дехлида Лўдий сужонлари саройида бир тўда норози аъёнлар уни ҳинд ишларига аралашшига таклиф қилишган. 932/1526 йилда Бобур Панипат ёнидаги жангда султон Иброҳим II ни тормор келтирди, янаги йили эса Агра яқинидаги Канва деган жойда Ражпут ҳукмдорлари устидан ғалаба қозонди. Бироқбу ғалабалар ҳали ишнинг ибтидоси эди, холос, ҳали Бобурийлар давлати учун мустаҳкам замин қурилгани йўқ эди, Шершоҳ Сур бошчилигидаги афгон сардорларининг қарши ҳаракатлари эса Бобурнинг ўғли Ҳумойунни ўн беш йил мобайнида Шимолий Ҳиндистондан аввал Синдга, кейин Афғонистонга қочишга мажбур қилди. Фақат

Шершоҳ ворисларининг ожизлигигина Хумойунга 962/1555 йилда Ҳиндистонга қайтиб, Деҳли ва Аграда мустаҳкам ўрнашиб олишга имкон берди.

Шундан кейин улуғ Акбарнинг ярим асрлик салтанати бошланди. Бобурийлар Шимолий ва Марказий Ҳиндистонни узил-кесил қўлга олдилар: Мапва ҳам, мустақил Ражпут давлати ҳам, Гужарот ва Хондеш ҳам босиб олинди, 984/1576 йилда эса Бенгалия ҳам Деҳли ҳукми остига қайтди. Қобул билан Қандахзорни ишғол қилган Бобурийлар бу билан шимоли-ғарбий чегараларининг хавфсизлигини таъминладалар — бу жойлар кўпгина истилочилар учун Ҳиндистонга дарвоза бўлиб хизмат қиларди. Тўғри, узоқ йиллар мобайнида Қандаҳор учун Бобурийлар билан форслар ўртасида тортишувлар бўлиб турган. Даккан масаласига келганда шуни айтиш керакки, Баҳмонийларнинг ворислари бўлмиш шимолий давлатлар ё тўғридан-тўғри босиб олинган ёки Акбарнинг ҳукмини тан олишга мажбур бўлган. Аммо бу жойларда кўнгилларига сиққанича ҳукмронлик қилмоқ учун Бобурийларнинг ҳарбий ва маъмурий назорати ҳали етарли даражада бўлмаган. Бошланган ишни ниҳоясига етказиш Аврангзебнинг зиммасига тушди. Дипломатик алоқалар масаласига келганда, Бобурийлар ўзбек Абдуллоҳхон билан ҳудудларининг чегаралари ҳақида битим тузадилар. Бу битим уларнинг сафавийлар билан алоқасига анча зарар етказди: илгариги илиқ муносабатлар ўрнига совуқчилик тушди. Ҳинд уммонида португалияликлар солиб турган таҳдиди қаршисида Бобурийлар Усмонлилар билан ҳам яқинлашишга интилдилар, аммо Деҳли ҳаддан зиёд узоқ эди. Шунинг учун Улуғ Суннийлар Иттифоқи, барибир, юзага келмай қолиб кетди. Шак-шубҳа йўқки, Акбар улуғ саркарда ва давлат арбоби эди, аммо, эҳтимолки, у мутаффакир ва дин ислоҳотчиси сифатида янада каттароқ эътиборга эгадир. У дини илоҳий деган янги қоришиқдин яратди. Бу унинг илоҳиёт бобидаги билимлари жуда чуқур бўлганидан далолат беради. Акбар даврида ҳиндлар маъмурий ишларда ва давлатга раҳбарлик қилишда одатдагидан кўра кўпроқ иштирок қилдилар. Акбар салтанатни бошқаришда янги давлат тизимини жорий қилди. Давлатни бошқарувчи синф таркибига Акбар турли этник гуруҳларни, шу жумладан, туркийлар, афғонлар, форслар ва ҳиндиларни бирлаштирди. Бу синфга мансабдорлар кирар эдилар. Улар ҳокимиятдан бирон ҳарбий мансаб олган одамлар бўлиб, давлатга муайян миқдорда аскар бермоқлари керак эди. Давлат томонидан маош қисман жогир тарзида, яъни ер бўлаклари тарзида тўланарди. Бироқ Ғарбдаги мусулмон давлатларида мавжуд бўлган иқтисоддан фарқ қилароқ, жогирни мерос қолдириб бўлмас эди. Гарчи олий ҳукмдор назарий жиҳатдан чекланмаган мутлақҳокимиятга эга бўлса-да, Бобурийлар, лоақал, уларнинг биринчилари — золим мустабидлар эмас, раийатни ўйлайдиган, инсофли подшоҳлар бўлишган. Бундан ташқари, давлатнинг катталиги ортиқча марказлаштиришда ҳам йўл қўйган эмас.

Акбарнинг ворислари Жаҳонгир ва Шоҳ Жаҳон салтанатнинг олис жойларидаги Мавар ражпутларини, шиапараст Дакан султонларини, Бенгалия соҳилидаги португалияликларни итоатда тутиб туришга қаратилган сиёсатни давом эттирдилар. Аммо Шоҳ Жаҳоннинг Ўрта Осиё ва Ҳиндистонни битта улуғ суннийлар салтанатига бирлаштириш борасидаги орзулари барбод бўлди ва унинг мавқеини анча пасайтирди (1057/1647).

Шоҳ Жаҳон вафот этгандан сўнг тахт учун бўлган қиронли жангларда Аврангзеб укаси Доро Шикўҳни икки марта тор-мор келтирди (1068-1069/1658-1659) ва ўзининг ярим асрлик салтанатини бошлади. У ўз салафларининг либерал ва эклектик анъаналаридан воз кечди. У ахлоқ бобидаги енгилтакликларга қарши кескин кураш бошлади, диний расм-русумларни етарли даражада сидқидилдан бажармайдиганларни таъқиб остига олди ва диний ислоҳотлар ўтказишга уриниб кўрди. Бу мусулмон Ҳиндистонида ҳинди муҳитининг тўсиқ билмай ҳар томонга кириб борувчи таъсирининг самараси эди. Ислоҳотнинг асосий масалаларини XVIII асрда Шоҳ Валиуллоҳ Деҳлавий назарий жиҳатдан асослаб берган эди. Аврангзеб сиёсати қисман ҳиндуизмнинг қайта тикланиб келаётган маънавий ва моддий кучининг пайини қирқишга қаратилган эди, лекин нима булганда ҳам у ҳиндиларнинг Бобурийлар қўшинида ва маъмурий бошқарувида иштирок этиш ҳуқуқини дахлсиз сақлаб қолди. Унинг ҳарбий интилишлари дастлаб шимоли-ғарбий чегараларни мустаҳкамлашга қаратилган эди, негаки у ерларда Патанлар устидан назорат ўрнатиш учун шафқатсиз кураш олиб бориш гадаб қилинарди. Кейинчалик у Дўккан билан борган сари кўпроқ шукуллана бошлади: қолган-қутган шиапараст

султонликларни бутунлай маҳв этди ва қисқа муддатга бўлса-да, Маротҳларни тўхтатиб қолди.

Аврагзебнинг вафотидан кейин (1118/1707) Бобурийлар салтанати оғир кунларни кечириб бошлади. Ҳокимияттепасига бирин-кетин умри қисқа ҳукмдорлар кела бошлади, салтанатнинг чиска ўлкалари маротҳлар, жатлар, сиюслар, афғоний рўҳиллар каби турли-туман гуруҳларнинг қўлига ўтиб кетди. 1151-1152/ 1738-1739 йилларда Нодиршоҳнинг Ҳиндистонга бостириб кириши ва Деҳлининг ишғол этилиши ҳамда ундан кейинги Аҳмадшоҳ Дурронийнинг ҳарбий юришлари салтанатга жуда катта моддий ва маънавий талофот етказди. Талафот шу қадар жмддий эдики, салтанат ундан ўнгарила олмади. Ҳиндилар ўз мавкеларини тиклай бошладилар. Ҳиндистоннинг ички вилоятларида ҳам, соҳил бўйидаги ҳудудларида ҳам энди инглизлар гобора сезиларли ўрин эгаллай бошладилар. Деҳлида Бобурийлар инглизлар ҳукмронлиги Аудга қадар бутун Бенгалияга, Марказий Ҳиндистонга ва Ражпутанга қандай ёйилаётганини тамошабин бўлиб кузатиб ўтиришдан бошқага ярамадилар. Шоҳ Олам II инглизлардан нафақа олиб турди, сўнгги бобурий Сирожуддин Баҳодуршоҳ эса, 1274/1858 йилда тахтдан ағдариб ташланди ва Ҳиндистон исёнида қатнашгани учун бадарға қилинди.

Афғонистон шоҳлари 1160/1747

1. Дурроний сулоласи

1160/1747	Аҳмадшоҳ Дурроний
1187/1773	Темуршоҳ
1207/1793	Замоншоҳ
1215/1800	Маҳмудшоҳ
1218/1803	Шоҳ Шужо (Қобулда, 1215/1800 йилдан бошлаб Пешоварда ҳоким).
1224/1809	Маҳмуд <i>{иккинчи марта}</i> ; Қобулда 1233/1818 йилгача, Ҳиротда 1245/1829 йилгача)
1233/1818	Алийшоҳ
1255/1839	Шоҳ Шужо (<i>иккинчи марта</i>)
1258/1842	Фатҳ Жанг

2. Боракзайлар сулоласи

1234/1819	Дўст Муҳаммад
1280/1863	Шер Алий
1283/1866	Афдал
1284/1867	ШерАлий (<i>иккинчи марта</i>)
1296/1879	Муҳаммад Йақубхон
1297/1880	Абдурраҳмонхон
1319/1901	Ҳабибуллоҳ
1337/1919	Омонуллоҳ
1348/1929	Нодиршоҳ
1352-1393/1933-1973	Муҳаммад Зоҳиршоҳ

Сафавийлар тушкунликка юз тутган йилларда форс ишларида афғонлар жуда фаоллашиб қолдилар: XVIII асрнинг 20-йилларида улар Эронни истило қилиб, талон-тарож этдилар. Афғон ҳукмронлигига Нодиршоҳ хотима қўйди, лекин у ўз қўшинига афғонлардан кўплаб олаберди. Унинг етакчи саркардаларидан бири — Аҳмадхон Абдолий қабиласидан чиққан эди; абдолийлар Ҳирот атрофларида бўлган, бироқ Нодиршоҳ уларга Қандаҳор теваракларида жойлашишга ижозат берди. 1160/ 1747 йилда Нодиршоҳ ўлдирилгач, раҳбариятдаги афғон ҳарбийлари Аҳмадни шоҳ қилиб сайлашди. У Дурри Дуррон (дурлар дури) деган унвон олди ва шундан бошлаб Аҳмадшоҳ асос солган сулола Дурроний сулоласи деб атала бошланди. Аҳмадшоҳ ўзини Нодиршоҳнинг Шарқдаги истилочилигининг вориси деб ҳисобларди. У Бобурийлар билан куч синашиб, бир неча марта Ҳиндистонга бостириб кирди. 1170/1757 йилда эса Деҳли билан Аграни талон-тарож қилди Шимолий Ҳиндистонда таркибига Синд, Балужистон, Панжобнинг катта қисми ва Кашмирни олган улкан салтанат тузилган эди. 1174/ 1761 йилдари Панипат ёнидаги ғалаба маротҳларнинг режаларини чиппакка чиқарди. Хуросонда Аҳмадшоҳ Нодирнинг авлоди бўлмиш сўқир Шоҳрух устидан васийлик ўрнатган эди, бироқ Аҳмаднинг невараси Замоншоҳ даврида афғонлар Қожорларнинг ҳужумига ва Шоҳрухнинг тахтдан Туширилишига қаршилик қилолмадилар. Замоншоҳ ҳукмронлиги Дурронийлар салтанати учун аянчли оқибатлар олиб келди: уруғнинг ўзи ичидан дарз кетди, сикҳлар билан маротҳлар эса Ҳинд мулкининг кўп қисмидан афғонларни сиқиб чиқардилар.

Бу орада Боракзай деган нуфузли афғон қабиласининг (тўғрироғи, унинг Муҳаммадзай деган уруғининг) юлдузи порлай бошлади. 1234/1819 йилда Дўст Муҳаммад Маҳмудни Қобулдан ҳайдаб чиқарди ва йигирма йилдан кейин Қобул амири деган унвонни қабул қилди. Ҳиндистондаги ҳудудлардан маҳрум бўлгач, Афғон давлати жуғрофий жиҳатдан ихчам ва

яхлит бўлиб қолди: энди унинг таркибига фақат Афғонистоннинг тоғлиқ ҳудудлари ва ясси текисликларигина кирарди. Бундай ихчамлик форсларнинг Ҳиротга қилган ҳужумларига, шимолда Россиянинг тазйиқига ва Англия билан бўлган иккита урушга қарамай, Афғонистонга XX асрга қадар ва унинг давомида Ҳам ўз ҳудудларини бутун сақлаб қолг имкон берди. Ҳиндистон исёни даврида Дўст Муҳами Ҳиндистонга бостириб киришдан ўзини тийиб қола билди ва бетарафлик сиёслати амалга оширди. Бу бетарафлик 1337/ 1919 йилдагина Омунуллоҳоннинг пала-партиш ҳаром туфайли бузилди. У ҳаддан зиёд шошқалоқлик билан мамлакатни европалаштирмоқчи бўлди. Бироқбунинг оқибати шу бўлдики, уни тахтдан ағдариб ташладилар ва тахт ҳозир ҳукмронлик қилаётган бошқа сулоланинг қўлига ўтди.

Афтидан гап Омунуллоҳоннинг Афғонистоннинг ташқи сиёсати устидан Англия назоратини тан олишдан воз кечгани ҳақида ва мамлакатнинг давлат назоратини чеклайдиган бошқа ишларга қўнмагани тўғрисида кетяпти. Афғонистон мустақиллигининг эълон қилинишига қарамай, англия 1919 йилнинг 6-майида Учинчи инглиз-афғон уруши деб аталган урушни бошлайди. Бироқ бу уруш афғонларнинг ғалабаси билан тугайди. Бу ғалаба 1919 йил 8 августда Равалпиндила имзоланган сулҳ битимида тасдиқланган.

МУСУЛМОН СУЛОЛАЛАРИ

I. Халифалар

1. Хулафои рошидин
2. Умавий халифалар
3. Аббосий халифалар

II. Испания ва Шимолий Африка

4. Испан умавийлари
5. Испаниядаги мулуку-т-таваиф (*Амлок ҳокимлари*)
6. Насрийлар (*Бани Аҳмар*)
7. Идрисийлар
8. Рустамийлар
9. Аклобийлар
10. Зирийлар ва Ҳаммодийлар
11. ал-Маровийлар
12. Ал-Маҳойлар
13. Маринийлар ва Ваттасийлар
14. Ҳафсийлар
15. Марокаш султонлари
16. Санусийлар

III. Яқин Шарқ (Миср, Сурия, Ироқ)

17. Тулунийлар
18. Ихшийлар
19. Фотимийлар
20. Ҳамдонийлар
21. Мазъадийлар
22. Марванийлар
23. Укайлийлар
24. Мирдасийлар
25. Аййубийлар
26. Мамлуклар
27. Муҳаммад Али сулоласи

IV. Араб ярим ороли

28. Карматийлар (*Карамийлар*)
29. Рассийлар, Яманнинг зайний имомлари
30. Сулайҳийлар
31. Расулийлар
32. Маскат султонлари, улардан кейин Занзибар
33. Саудийлар (*ас-Сауд*) ёки ваҳҳобийлар

V. Салжуқийларга қадар Эрон, Ўрта Осиё ва Кавказ

34. Бовандийлар
35. Мусофирийлар (*Соллорийлар ёки Қанғарийлар*)
36. Ровадийлар
37. Шаддодийлар
38. Зийорийлар
39. Бувайҳийлар
40. Какзайхийлар
41. Тоҳирийлар

42. Сомонийлар
43. Саффарийлар
44. Хоразмшоҳлар
45. Қорахснийлар

VI. Салжуқийлар ва Отабеклар

46. Салжуқийлар
47. Ортиқийлар
48. Зангийлар
49. Элдагизийлар
50. Салгурийлар
51. Исмоилийлар

VII. Онадўли ва турклар

52. Румий салжуқийлар
53. Донишмандийлар
54. Қаҳрамонийлар
55. Усмонли султонлар

VIII. Мўғуллар (*Мўғуллар ёки чингизийлар*)

56. Улуғ мўғул ҳоқонлари
57. Чиғатоийлар
58. Элхонлар
59. Олтин Ўрда хонлари
60. Шайбонийлар
61. Қрим хонлари (*Гирейхонлар*)

IX. Мўғуллардан кейинги Эрон

62. Музаффарийлар
63. Жалоирийлар
64. Темурийлар
65. Қорақўйлилар
66. Оқўйлилар
67. Сафавийлар
68. Афшарийлар
69. Зандийлар
70. Қожарлар

X. Афғонистон ва Ҳиндистон

71. Ғазнавийлар
72. Ғурийлар
73. Деҳли султонлари
74. Бенгал султонлари
75. Кашмир султонлари
76. Гужарот султонлари
77. Жавунпурдаги Шарқи султонлари
78. Малва султонлари
79. Баҳмонийлар ва уларнинг ворислари
80. Форуқий ва Хандаша султонлари
81. Мўғул ҳукмдорлари
82. Афғонистон шаҳаншоҳлари